

V I S N Y K
OF THE LVIV
UNIVERSITY

**Philosophical
Political studies**

Issue 11

Scientific journal

Published since 2011

Ivan Franko
Nationa University of Lviv

В І С Н И К
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

**Філософсько-політологічні
студії**

Випуск 11

Збірник наукових праць

Видається з 2011 року

Львівський національний
університет імені Івана Франка

2017

ЗАСНОВНИК: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Включено до переліку наукових фахових видань України з галузей науки філософські та політичні.
Наказ МОН України № 153 від 14.02.2014 р.

Друкується за ухвалою Вченої Ради
Львівського національного університету імені Івана Франка
№ 36/5 від 31.05.2017 р.

Висвітлено актуальні проблеми методології політичної науки, проаналізовано стан розвитку політичної науки та сучасні теоретико-методологічні напрями дослідження політичних процесів та інститутів в Україні.

The current problems of the methodology of the Political Science were highlighted. The development of the Political Science and modern theoretical and methodological approaches of the research of political processes and institutions in Ukraine were analysed.

Редакційна колегія:

Марія Альчук, д-р. філос. н., доц.; Іван Бідзюра, д-р політ. наук, проф.; Вавжинець Конарські, д-р. габ. політ. н., проф. (Польща, Варшава); Іван Варзар, д-р політ. наук, проф.; Ігор Вдовичин, д-р політ. наук; Лешек Гавор, д-р філос. н., проф. (Польща, Жешув); Богдан Гаврилишин, д-р. філос.-екон. та права, проф., дійсний член Римського клубу (Швейцарія, Женева); Оксана Гаман-Голутвіна, д-р. політ. н., проф. (РФ, Москва); Надія Гапон, д-р філос. наук, проф.; Микола Гетьманчук, д-р, істор. наук, проф.; Василь Глухман, д-р філос. наук, проф. (Словаччина, Пряшів); Володимир Горбатенко, д-р. політ. н., проф.; Валерій Денисенко, д-р політ. наук, проф. (відп. ред.); Марія Кашуба, д-р. філос. н., проф.; Олена Квас, д-р. психол. н., доц.; Антоніна Колодій, д-р філос. наук, проф.; Василь Лисий, д. філос. н., проф.; Павло Кутуєв, д-р. соц. н., проф.; Маркіян Мальський, д-р екон. наук, проф.; Володимир Мельник, д-р філос. наук, проф.; Ігор Мельник, д-р політ. наук; Світлана Наумкіна, д-р політ. наук, проф.; Юрій Пачковський, д-р соціолог. наук, проф.; Віктор Петрушенко, д-р філос. наук, проф.; Анатолій Романюк, д-р політ. наук, проф. (заст. відп. ред.); Алла Сіленко, д-р політ. наук, проф.; Олександр Старіш, д-р політ. наук; Ярина Турчин, д-р політ. наук; Леся Угрин, канд. політ. наук, доц.; (відп. секр.); Роман Цяпало, д-р філософії, проф. (США, Дюбюк), Олена Шерман, д-р політ. наук.; Леонід Шкляр, д-р. політ. н., проф.

Professor *V. Denysenko* – Editor-in-Chief
Professor *A. Romanuyk* – Assistant Editor-in-Chief
Assistant Professor *L. Uhryn* – Editorial secretary
Відповідальний за випуск – *Валерій Денисенко*

Адреса редколегії:	Editorial office address:
Львівський національний	Ivan Franko National
університет імені Івана Франка,	University of Lviv,
вул. Університетська, 1, кім. 204,	Universytetska Str., 1, room 204,
79000, Львів, Україна,	79000, Lviv, Ukraine,
тел.: (38) (032) 2394462	tel.: (38) (032) 2394462

Редактор Д. КАРПИН
Редактор (англ. анотації) О. СВІДЕРСЬКА
Технічний редактор О. ЛЕГЕНЬКА
Комп'ютерний макет О. СВІДЕРСЬКА
Коректор Д. КАРПИН

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ, ВИДАВЦЯ І ВИГОТОВЛЯЮЧА:
Львівський національний університет
імені Івана Франка.
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна
СВІДОЦТВО про внесення суб'єкта видавничої
справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.

Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 20,23.
Тираж 100 прим. Зам. 1202

© Львівський національний
університет імені Івана Франка, 2017

ISSN 2307-1664

ЗМІСТ

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

<i>Єлизавета Батракіна</i> СОЦІАЛЬНА СТЕРЕОТИПІЗАЦІЯ ЯК ПРИЧИНА ДИСКУРСИВНИХ НЕРІВНОСТЕЙ.....	7
<i>Екатерина Белякова</i> ПОСТНЕКЛАСИЧЕСКАЯ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИХ КАТЕГОРИЙ: СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ....	14
<i>Олена Бортнікова</i> ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ МОЖЛИВОСТІ КАТЕГОРІЇ «РЕЛІГІЙНИЙ ПРОСТІР».....	20
<i>Євген Вдовиченко</i> ПІДґРУНТЯ НЕОБХІДНОСТІ ПОДОЛАННЯ ДЕСТРУКТУ КОРУПЦІЇ У СИСТЕМІ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ.....	27
<i>Річард Горбань</i> КАТЕГОРІЯ ІСТИНИ В ПЕРСОНАЛІСТИЧНІЙ ГЕРМЕНЕВТИЦІ ЧЕСЛАВА СТАНІСЛАВА БАРТНІКА.....	38
<i>Андрій Гренишен</i> ОДЕРЖАВЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 1804–1908 РР.....	47
<i>Илья Дышлевой</i> ПОЛИФОНИЯ ЖЕСТОКОСТИ СОЦИАЛЬНОГО.....	54
<i>Ірина Жеребятнікова</i> АКСІОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФІЇ УПРАВЛІННЯ В УМОВАХ ТЕХНОГЕННОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ.....	63
<i>Надія Камбур</i> ЛОГІКА ФОРМУВАННЯ ЕТИКО-ПРАВОВОЇ ПІДГОТОВКИ В СИСТЕМІ ФІЛОСОФІЇ ОСВІТИ.....	70
<i>Іван Чорноморденко, Надія Качак</i> БІОТЕХНОЛОГІЧНІ ІННОВАЦІЇ ТА ЇХ ГЛОБАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР: ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ.....	77
<i>Людмила Компанієць</i> СПЕЦИФІЧНІ РИСИ УХВАЛЕННЯ МЕНЕДЖЕРСЬКИХ РІШЕНЬ У СУЧАСНОМУ ТРАНСФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ УКРАЇНИ.....	84
<i>Олена Никитченко</i> ЕГОСИНТЕЗАЦІЯ ЯК КОНВЕРГЕНТНИЙ ПРОЦЕС СУЧАСНОГО РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ.....	92

<i>Константин Райхерт</i> АНАЛІЗ СЛУЧАЯ МОДЕРІЗАЦІЇ ЗАПАДНОЄВРОПЕЙСКИХ ФІЛОСОФОВ.....	99
<i>Лариса Саракун, Василь Драпогуз</i> КОСМОПОЛІТИЧНІ СВІТОГЛЯДНІ ІДЕЇ У ГУМАНІТАРНІЙ КАРТИНІ СВІТУ.....	105

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

<i>Світлана Бацюкова</i> ХАРАКТЕРИСТИКИ АДВОКАЦІЇ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ БІЛОРУСІ. РЕЗУЛЬТАТИ ЕКСПЕРТНИХ ІНТЕРВ'Ю.....	111
<i>Алла Бортнікова</i> МІСТА ВОЛИНІ ТА УРЯДИ СТАРОСТ У КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ (XV – 60-ті рр. XVI ст.).....	117
<i>Сергій Карпенко</i> ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ОРГАНІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ ТА ФОРМИ ЇЇ ВИКОРИСТАННЯ В УКРАЇНІ У 90-Х РР. XX СТ.....	124
<i>Василь Козьма</i> РОЛЬ ВИДАТНОЇ ОСОБИСТОСТІ В ПОЛІТИЧНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.....	131
<i>Сергій Рибачок</i> ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДІВ ГРАФІЧНОГО МОДЕЛЮВАННЯ У ДОСЛІДЖЕННЯХ МІЖПАРТІЙНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ В УКРАЇНІ ТА ПОЛЬЩІ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА ПРАКТИЧНА АПРОБАЦІЯ.....	137
<i>Омелян Тарнавський</i> ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИНИКНЕННЯ КОНЦЕПТУ ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ.....	146
<i>Борис Філатов</i> ПАТРІОТИЧНИЙ РЕНЕСАНС У СУЧАСНІЙ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ: МІЖ НАЦІОНАЛІЗМОМ І СОЦІАЛЬНИМ ПОПУЛІЗМОМ.....	154
<i>Валентин Шевчук, Валентина Куриляк</i> СТАНОВЛЕННЯ АДВЕНТИЗМУ НА ГАЛИЧИНІ ТА ВОЛИНІ В УМОВАХ ПОЛІТИЧНО-ІДЕОЛОГІЧНОГО НАПРЯМУ ІІ РІЧІ ПОСПОЛИТОЇ.....	162
<i>Геннадій Шипунов</i> ІДЕЇ ЯК ОСНОВНА СКЛАДОВА ІДЕОЛОГІЙ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ: ОСОБЛИВОСТІ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ.....	167

CONTENTS

PHILOSOPHY SCIENCE

Elizaveta Batrakina

SOCIAL STEREOTYPISATION AS THE REASON OF DISCURSIVE INEQUALITIES...7

Kateryna Bieliakova

POSTNONCLASSICAL CONCEPTUALIZATION OF SOCIO-PHILOSOPHICAL
CATEGORIES: STATE AND PERSPECTIVES.....14

Olena Bortnikova

PHILOSOPHICAL-METHODOLOGICAL OPPORTUNITIES
OF THE CATEGORY “RELIGIOUS SPACE”.....20

Yevhen Vdovychenko

THE BACKGROUND OF THE NEED TO OVERCOME THE DESTRUCTIONS
OF CORRUPTION IN THE SYSTEM OF HIGHER EDUCATION OF UKRAINE.....27

Richard Gorban

CATEGORY OF THE TRUTH IN PERSONALISTIC HERMENEUTICS
OF CZESLAW STANISLAW BARTNIK.....38

Andriy Grenyshen

ESTABLISHING STATE CONTROL OVER RUSSIAN ORTHODOX CHURCH
ON UKRAINIAN TERRITORY IN 1804–1908.....47

Illia Dyshlevyi

THE POLYPHONY OF CRUELTY OF SOCIAL ASPECT.....54

Iryna Zharebiatnikova

AXIOLOGICAL BASES OF MODERN PHILOSOPHY OF MANAGEMENT
IN THE CONDITIONS OF TECHNOGENIC CIVILIZATION.....63

Nadiia Kambur

LOGIC OF FORMATION OF ETHICAL AND LEGAL TRAINING
IN THE SYSTEM OF PHILOSOPHY OF EDUCATION.....70

Ivan Chornomordenko, Nadiia Kachak

BIOTECHNOLOGICAL INNOVATIONS AND THEIR GLOBAL CHARACTER:
PHILOSOPHICAL ANALYSIS.....77

Lyudmila Kompaniyets

PARTICULAR CHARACTERISTICS OF DECISION-MAKING
IN UKRAINIAN SOCIETY UNDER TRANSFORMATION.....84

Olena Nykytchenko

EGOSINTEZATION AS THE CONVERGENT PROCESS
OF THE MODERN RELIGIOUS LIFE.....92

<i>Konstantin Rayhert</i> THE ANALYSIS OF THE CASE OF THE MOE-FICATION OF THE WESTERN EUROPEAN PHILOSOPHERS.....	99
<i>Larisa Sarakun, Vasyl Drapohuz</i> COSMOPOLITAN IDEOLOGICAL IDEAS IN THE HUMANITARIAN WORLD PICTURE.....	105

POLITICAL SCIENCE

<i>Svitlana Batsyukova</i> CHARACTERISTICS OF ADVOCACY IN CURRENT BELARUS. RESULTS OF EXPERT INTERVIEWS.....	111
<i>Alla Bortnikova</i> CITIES OF VOLYN AND THE GOVERNMENTS OF HEADMEN IN THE CONTEXT OF SOCIO-POLITICAL INTERACTION (XV – 60s of XVI centuries).....	117
<i>Serhii Karpenko</i> FOREIGN PRACTICES FOR ORGANISING PUBLIC SERVICE AND FORMS OF THEIR USE IN UKRAINE IN 90S OF XX CENTURY.....	124
<i>Vasil Kozma</i> ROLE OF PROMINENT PERSONALITIES IN THE POLITICAL HISTORY UKRAINE..	131
<i>Serhii Rybachok</i> THE USE OF GRAPHIC MODELING METHODS OF RESEARCH INTO INTERPARTY COMPETITION IN UKRAINE AND POLAND: METHODOLOGICAL PRINCIPLES AND PRACTICAL VALIDATION.....	137
<i>Omelian Tarnavskyi</i> HISTORICAL AND THEORETICAL ASPECTS OF THE EMERGENCE CONCEPT OF EUROSCEPTICISM.....	146
<i>Boris Filatov</i> PATRIOTIC RENAISSANCE IN CONTEMPORARY CENTRAL-EASTERN EUROPE: BETWEEN NATIONALISM AND SOCIAL POPULISM.....	154
<i>Valentyn Shevchuk, Valentina Kurylyak</i> FORMATION ADVENTISM IN GALICIA AND VOLYN UNDER POLITICAL AND IDEOLOGICAL DIRECTION POSPOLYTA.....	162
<i>Hennadiy Shipunov</i> IDEAS AS THE MAIN COMPONENT IDEOLOGIES OF POLITICAL PARTIES: THE FEATURES OF CONCEPTUALIZATION.....	167

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 101.1:316.34

СОЦІАЛЬНА СТЕРЕОТИПІЗАЦІЯ ЯК ПРИЧИНА ДИСКУРСИВНИХ НЕРІВНОСТЕЙ

Єлизавета Батракіна

*Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,
філософський факультет, кафедра теоретичної і практичної філософії
майдан Свободи, 4, 61000, м. Харків, Україна*

У статті проаналізовано вплив процесів стереотипізації на дискурсивну взаємодію. На підставі доповнення прототипічного підходу до розуміння стереотипів моделлю асоціативних мереж розкрито природу стереотипу, його генезис і функції. Показано роль еволюційних особливостей пізнання у структуруванні соціокультурної реальності. Досліджено зв'язок процесу стереотипізації з автоматичними несвідомими реакціями на сприйняття і переробку вхідної інформації. Розглянуто можливі викривлення у деліберативних процесах, проведено аналіз прихованих дискурсивних нерівностей.

Ключові слова: категоризація, дискурс, стереотипізація, прототип, комунікація, стереотип.

Політика в мережевому суспільстві більше не відповідає колишньому формату централізовано взаємопов'язаних ієрархічних структур. Сьогодні це радше «мультирівневий уряд» або «транснаціональні політичні дискурси», які створюються завдяки новим способам політичної участі, завдяки чому у кожного з'являється можливість вираження власних інституційних очікувань [5, с. 8]. Руйнування вертикальних основ політики призводить до масових форм інклюзивності не тільки у вигляді голосування, а й на повсякденній основі. Суспільство складається із відкритих і нестабільних структур, які постійно виникають і розширюються, характеризуються рухливістю і мінливістю, через що у характері політики відбулися вагомі зміни: розвивається усе більше нових політичних практик взаємодії на інституційному рівні та в публічній сфері. Деліберативна громадянська практика тепер стає основою політичного процесу, що опосередковує процедури і рішення, на відміну від закритих бюрократичних структур колишнього формату. Нова реальність полікультурного мережевого суспільства опосередковує концептуальне зрушення в осмисленні політичної практики. Голландські дослідники М. Хаджер і Х. Вагенар констатують необхідність переосмислення методології політичного аналізу відповідно до деліберативного підходу [5, с. 23–25].

У зв'язку з подібними суспільними перетвореннями особливої актуальності набуває деліберативна теорія демократії, яка була розроблена в рамках комунікативної філософії Ю. Хабермаса та отримала свій подальший розвиток у роботах Ш. Бенхабіб, Дж. Коена, Я. О'Флінна, Дж. Драйзека, Дж. Бохмана, Дж. Мансбрідж та ін.

Метаінстанцією легітимації влади і політичних рішень у деліберативній моделі демократії є раціональний дискурс громадськості, опосередкований нормативними вимогами, необхідними для дотримання справедливості процедур виявлення загальної волі.

Незважаючи на свій потенціал загальної інклюзивності, деліберативна теорія демократії дістала низку критичних зауважень у роботах Ш. Муфф, Дж. Дін, Дж. Флекс, А. Янг, Н. Фрейзер, Л. Сандерс. Зокрема, А. Янг і Л. Сандерс вказують на несправедливість вимоги раціонального дискурсу як єдиної легітимної форми взаємодії у демократич-

ній комунікації, що ставить у нерівне становище різні соціальні групи. На думку А. Янг, у моделі деліберативної демократії враховуються «зовнішні» нерівності, але не «внутрішні», які можуть існувати, навіть якщо групи будуть формально включені у процес [13, с. 53–57]. Голоси жінок або представників культурних меншин часто опиняються в ущербному становищі через свою культуру мовлення, яка відрізняється більш яскравим виразом емоцій, використанням образної мови і модуляцій у голосі. Аргументи також можуть бути сприйняті інакше, якщо належить тим, хто обділений матеріально або мало представлений у формальних політичних інститутах [8, с. 349]. Це буде спричиняти викривлення у дискурсивній комунікації і перешкоджати дотриманню справедливості процесу.

На наш погляд, ці зауваження особливо важливі для вирішення проблем виключення у сучасному полікультурному суспільстві і потребують додаткового опрацювання.

Слід підкреслити, що причинами нерівностей усередині дискурсу стають не тільки вимоги дотримання суворої раціональності, а й особливості пізнання, потреба в систематизації досвіду. Частиною внутрішньої кореляційної матриці є стереотипи й упередження, які відіграють вагомий роль у дискурсивній взаємодії. Дослідженням процесів категоризації і стереотипізації займалися Е. Рош, Т. Петтігрю, Р. Міртенс, Д. Операріо, С. Фіске, М. Брюер і Л. Семюель і багато інших.

Мета статті – проаналізувати основні підходи до розуміння сутності процесів стереотипізації, виявити особливості їхнього впливу на дискурсивну взаємодію і сприйняття інформації.

Базовим когнітивним процесом у діяльності свідомості є категоризація, завдяки якій навколишній світ отримує впорядковану структуру. Важливою функцією такої типізації у розумових процесах є когнітивна економія, спрощується переробка і скорочується обсяг інформації, що надходить ззовні.

Категоризація дозволяє робити індуктивні умовиводи, за допомогою яких можна виявити будь-які неявні характеристики об'єкта для вибору правильної стратегії дій. Основи класичної теорії категоризації були закладені за часів Платона й Арістотеля. Пізніше вона була переглянута завдяки ідеям Л. Вітгенштайна, який виявив невизначеність і розмитість категоріальних меж, відсутність одних і тих же властивостей, а також строгості визначень об'єктів навколишнього середовища: «ми бачимо складну мережу подібностей, що накладаються один на одного і переплітаються один з одним, подібностей у великому і малому. Я не можу охарактеризувати ці подібності краще, ніж назвавши їх «сімейними подібностями», бо так само накладаються і переплітаються подібності, що існують у членів однієї сім'ї» [1, с. 110–111]. Теорія прототипів є компромісним поглядом між класичною теорією категоризації і поглядами Вітгенштайна. Прототип є елементом поняття, абстрактною моделлю, яка відображатиме типові властивості об'єкта, тобто це ті члени категорії, які найбільш відображають категоріальну структуру як цілісність [10, с. 12]. Свідомість створює прототипи за допомогою типових зразків і характеристик певних предметів. Прототипічні конструкції є радше метафізичними структурами, ніж просто об'єктами, це абстрактна сукупність найбільш характерних ознак понять. Усі члени категорії завжди співвідносяться із найбільш типовим її представником або з будь-якою абстрактною сукупністю ознак. Відбувається виявлення «сімейної подібності» з прототипом, який, у свою чергу, може бути визначений за допомогою встановлення рейтингу типовості серед схожих елементів. Чим більше прототипічним є член категорії, тим «більше загальних атрибутів він має з іншими членами категорії і менше загальних атрибутів із членами протилежних категорій» [10, с. 12]. Для різних культур властиві абсолютно різні прототипи: у жителів регіону Східної Європи, на відміну від жителів більш південної місцевості, для категорії фруктів прототипом стане радше яблуко, ніж апельсин.

У суспільних процесах має місце соціальна категоризація, у ході якої відбувається наділення групи загалом або окремих її представників певними властивостями, які видаються відповідними подібним категоріям. Функції прототипів у категоризації соціального досвіду виконують соціальні стереотипи, завдяки яким для більшої структурованості навколишнього середовища виникають припущення щодо певних характеристик соціальних груп. Якщо прототип ґрунтується на феноменологічному знанні або знанні, отриманому з безпосередньої взаємодії з об'єктом, то в основі стереотипу лежить знання, отримане шляхом мовної взаємодії, тобто він є когнітивно-мовним феноменом, включає емоційний компонент і формується без безпосереднього багаторазового сприйняття об'єкта. Подібна організація сприйняття інформації є невід'ємною функцією мислення, але не завжди сприяє адекватному судженню. Вона дозволяє сформувати певні очікування щодо поведінки іншого, що допомагає подолати ситуацію невизначеності.

У теорії прототипів вважається, що враження під час взаємодії формується шляхом порівняння об'єкта з категоріальним прототипом. Якщо об'єкт достатньою мірою відповідає, то відбувається асиміляція із категорією. Стереотипи виникають, коли учасник взаємодії передбачає, що безліч атрибутів, пов'язаних із загальною категорією, описує його партнера. Прототипи впливають на всі етапи соціального пізнання – не тільки на враження, а й на інтерпретацію інформації. Прототипічна стереотипізація сильніша, коли недостатньо прямого досвіду взаємодії, тобто коли знання про групу формується не у процесі безпосередньої інтеракції, а в процесі культурної соціалізації.

Більш докладно процес створення соціальних стереотипів обґрунтовується у рамках моделі асоціативних мереж [7, с. 29–30]. у рамках теорії асоціативних мереж також можуть бути більш докладно проаналізовані основні положення теорії прототипів. Відповідно до цієї моделі інформація зберігається у дискретних ментальних структурах, вузлах. Кожен із них корелює з одним концептом – місцем, об'єктом, оцінкою, афектом тощо. Ці вузли взаємопов'язані між собою певними сполуками, які формують значущі асоціації між концептами, що містяться у вузлах. Це і є структура ментальних репрезентацій, значущі асоціації пов'язані з концептуальними вузлами. Ментальні уявлення складаються з набору асоціацій між груповими лейблами (наприклад, італійці – романтики, англійці – педанти тощо).

Деякі з'єднання сильні, а деякі – слабкі, їхній характер залежить від досвіду сприймаючого. Нові вузлові ланки можуть розвиватися на підставі асоціацій між раніше непарними концептами. Тільки невелика частина таких вузлів у поточний момент активна й опосередковує свідомі і несвідомі когнітивні процеси, інші вузли перебувають у стані спокою.

Відповідно до прототипічної моделі стереотипи виникають на підставі відповідності об'єкта репрезентативним моделям. Відповідно до теорії мережевих моделей стереотипи виникають від активації вузлів, тобто збудження одного вузла йде з'єднаннями і залучає інші вузли. Зрушення відбувається швидше, якщо зв'язки міцні, що викликає автоматичні асоціації між парними поняттями. Стереотипи як структури соціального світу є з'єднаннями між соціальними групами і певними властивостями. Вони виникають від активізації вузлових зв'язків, чий характер залежить від досвіду: «італійці», стимулює інші вузли – «романтики». Слабкі зв'язки опосередковують менш значущі асоціації, ланцюги міцніють або, навпаки, слабшають залежно від сприймаючої кореляції між концептами. Асоціативний ряд може розширюватися. Прототипічність структурують сила і частота залучення асоціативних зв'язків між концептами. Якщо зв'язки між поняттями крила, гніздо і птах активуються часто, то прототипом птиці стане саме та, яка охоплює усі ці характеристики. Це стане найкращим уявним екземпляром серед птахів.

Цей мікрорівневий когнітивний процес відбувається завжди несвідомо, такі автоматичні підказки впливають на формування суджень, основи для висновків, впливають на когнітивні процеси, переробку інформації, а також стимулюють емоційні відгуки і зумовлюють поведінку. Все це впливає на когнітивні процеси і сприяє встановленню зв'язків там, де їх немає, що, у свою чергу, призводить до зміцнення стереотипу. Ці прототипові ефекти можуть порушити нормативні функції дискурсу, в якому нерівність буде виникати через специфічну інтерпретацію спікерів слухачами.

Серед афективних реакцій, що викликають стереотипи, це, як правило, автоматично виникаючі почуття, наприклад, презирства, і певні очікування від групи, яка категоризується, і її членів. Як вважають Т. Петтігрю і Р. Міртенс, старі упередження знайшли себе саме у формі прихованих забобонів [3, с. 282–284]. Тому все частіше позначають це явище терміном «сучасний расизм». Сучасні упередження рідко виражаються усвідомлено та проявляються у певних моделях поведінки.

У стереотипів і упереджень можна виокремити кілька прототипічних ефектів, які впливають на інтерпретацію у ході дискурсу і загрожують реальним процесам деліберативності, спотворюючи судження: час реакції, тобто швидкість асоціацій концептів і категорій, асиметрію імовірнісних оцінок. Швидкість асоціацій концепту з категорією тим вища, чим ближчий до репрезентативного примірника буде об'єкт. Швидкість реакції визначає міцність зв'язку в разі соціальних стереотипів між групою і її характеристикою. Другий ефект, що призводить до спотворення суджень, полягає у тому, що коли відбувається оцінка перспектив в умовах крайньої невизначеності, то ймовірність прораховується на підставі вже наявних даних і асоціацій. Згідно з помилкою кон'юнкції А. Тверські і Д. Каннемана, ймовірність того, що трапиться а і Б одночасно, набагато менша, ніж того, що трапиться одне з них. Незважаючи на це, якщо кон'юнкція є знайомою, то кожен буде неправильно робити висновок про її більшу ймовірність, що веде до спотворення суджень [12, с. 294]. Також буде присутня підгонка інформації між прогнозованим результатом і інформацією, що входить. Як вважають дослідники, «якщо люди пророкують виключно з погляду сприятливості опису, то їхні прогнози будуть нечутливими до очевидності й очікуваної точності передбачення» [11, с. 1126].

Як видно, занепокоєння А. Янг і Л. Сандерс щодо неявних виключень із певної форми раціонального дискурсу не є безпідставним.

Необхідно також відзначити, що соціальне сприйняття відображає еволюційні аспекти. Під час взаємодії людина як соціальна істота автоматично оцінює, чи має інший добрі або злі наміри, а також володіє можливістю діяти відповідно з ними. Соціальне пізнання має два універсальних виміри: теплота (дружелюбність, чуйність, щирість) і компетенція (інтелект, ефективність, майстерність) [4, с. 77]. Саме ці два універсальні аспекти пізнання визначають 82% варіацій сприйняття соціальної поведінки, характеристик іншого під час спонтанної інтерпретації взаємодії або формування враження. Чим вище рейтинг цих вимірів, тим більш позитивними будуть емоції, чим більше він відрізняється, тим більше амбівалентним стануть поведінкові реакції. Теплота має перевагу над компетенцією і грає більше значення в афективних реакціях, тому що розуміння намірів іншого (позитивних або негативних) має першочергове значення для виживання. Теплота визначає позитивність чи негативність враження, а компетенція – кінцівку цього враження, його позитивний або негативний характер.

Симпатія залежить від теплоти, а повага від компетенції. Людина, яка сприймається як недружня, навіть у разі відхилення від сприйманого образу, все одно не буде заслуговувати довіри. Для деяких сприймаючих, зокрема жінок із традиційними гендерними ролями, пріоритет теплоти сильніший, ніж для чоловіків.

Багато соціальних груп оцінюються високо в одному вимірі і низько в іншому, що створює стереотипи й упередження. Так, наприклад, у США високо оцінюються теплота і компетенція у груп середнього класу, християн, гетеросексуалів та ін. Найменший рівень в обох вимірах згідно із суспільними уявленнями у бідного прошарку білих і чорних, тих, хто перебуває на соціальному забезпеченні, бездомних, наркозалежних та нелегалів. Високий рівень теплоти, але низький компетентності виявлено у людей похилого віку, людей з обмеженими можливостями або розумовими вадами та, навпаки, у багатьох євреїв, азіатів, жінок-фахівців і фахівців – представників меншин. Саме останні групи викликають заздрість і образу: вони мають цінні здібностями, але їхні наміри сумнівні [4, с. 80].

Ці чотири групи справді є підтвердженням етнічних стереотипів у 19 країнах, а в кожному суспільстві бідні, як правило, не сприймаються ні як хороші, ні як компетентні, багаті – тільки як компетентні, а літні люди – лише як дружні. Як правило, стереотипи формуються, коли рейтинг високий в одному вимірі і низький в іншому. Таким чином, передбачаються емоції і поведінка, а також легітимізується антипатія. Це ставить під загрозу конструктивну взаємодію між групами. Соціальна структура створює ці відносини: взаємозв'язок (співробітництво) передбачає теплоту, а статус – компетентність. Друге положення виникає на підставі громадських вірувань у справедливий світ, тобто переконання у тому, що групи з низьким статусом цього заслуговують, а з високим – з огляду на свою компетенцію. Це має свої емоційні і поведінкові наслідки і лягає в основу упереджень [4, с. 80].

Таким чином, сила аргументу буде завжди залежати від статусу спікера і пов'язаних із ним афектів. Якщо домінантна група розцінюється як більш компетентна й авторитетна, а субординантна асоціюється з негативними характеристиками, то, відповідно, це автоматично знижує вагомість аргументів другої групи, що і призводить до неявних виключень у дискурсі.

Ці неявні асоціації можуть спотворювати демократичний дискурс. Статус автоматично підвищує компетентність мовця в очах інших. Отже, можна сміливо стверджувати, що висловлювання з боку чоловіків можуть оцінюватися як більш компетентні, ніж висловлювання жінок, які сприймаються як більш емоційні й агресивні. Судження будуть виноситися на підставі неправильно зваженої інформації, будуть не точними, продукуватимуть поляризацію.

Щойно учасники усвідомлюють свою нездатність внести вклад у дискусію, вони можуть припинити боротьбу, знижуючи потенціал загального включення. Сама громадська структура вкорінює стереотипи, сприяє спотворенню ідентичності, проблема, таким чином, уже полягає у самій взаємодії з представниками міноритарних груп. у таких випадках виникає феномен уразливості щодо стереотипу, очікування певної поведінки, як правило, підтверджується, через що виникає тривога його підтвердити.

Будь-яка комунікація може викривлюватися подібними автоматичними реакціями, особливо раціональна форма дискурсу, яка буде передбачати залежність сприйняття раціональних аргументів від рівня компетенції спікера. Щоб знизити ймовірність виключення груп, яким властиві більш естетико-афективні способи вираження, Янг виокремлює як необхідні для демократичного дискурсу кілька аспектів – вітання, риторика, нарративи [13, с. 27–57]. Нас цікавлять, зокрема, нарративи, які часом є єдиним засобом розуміння партикулярного досвіду інших у тих специфічних соціальних ситуаціях, коли цей досвід не зрозумілий для них. Це, висловлюючись словами Я. О'Флінна, «вікна, через які ми можемо почати розбиратись у психокультурних драмах, які лежать у серці багатьох етнокультурних конфліктів» [6, с. 135].

У цьому випадку справді може допомогти інший тип розповіді. Включення такої нарративної форми дискурсу є необхідним для подолання подібних дискурсивних обмежень, але

за певних умов. Інгруповий фаворитизм і аутгрупова дискримінація є невід'ємними явищами у взаємодії. Як показали М. Бренскомб і А. Мирон, у ході категоризації іншого як члена аутгрупи інтерпретація досвіду членів аутгруп відбувається іншим чином [2, с. 314–335]. Щоб довести несправедливість, негативний досвід члена аутгрупи повинен бути підтверджений більшою кількістю доказів, ніж подібний досвід інсайдера. Стурбованість правосуддям і несправедливістю завжди сильніша в рази, якщо жертва належить до своєї групи.

Марку Таранту, Сарі Дейзелей і Тому Коттому вдалося виявити, що саме інгрупові норми задають емоційний досвід емпатії щодо своїх представників [9, с. 427]. у ході декількох експериментів Таррант, Дейзелей і Коттом показали, що учасники справді проявляють більше співпереживання стосовно до члена своєї групи. Але активізація інгрупової норми емпатії щодо аутгрупи може подолати подібну нерівність. Внутрішньо групові підвалини задають усі моделі поведінки, а також формують певне сприйняття інших груп. Поведінка учасників групи регулюється груповими нормами. Самокатегоризація себе як члена певної спільноти створює мотивацію відповідності груповим нормам, завдяки чому з'являється можливість утвердження своєї соціальної ідентичності, відповідність груповим нормам дозволяє затвердити прихильність групі. Отже, інгрупові норми завжди роблять значний вплив на моделі поведінки і сприйняття аутгрупи.

Шляхом впровадження певної внутрішньогрупової норми можна підвищити емпатію до членів аутгрупи, це стимулює процеси, завдяки яким вона справді переживається сильніше, може відбуватися на тому ж рівні, що і до внутрішньогрупового об'єкта. Це призводить до більш позитивного ставлення до аутгрупи загалом, твердження співпереживання на внутрішньому рівні веде до переоцінки відносин зовнішньої спільноти як цілісності.

У цьому випадку справді стане можливим прийняття ролі іншого, це сприятиме «розширеній ментальності» і зниженню упереджень.

Підсумовуючи, слід ще раз підкреслити, що стереотипи можуть виходити з-під контролю і здобувати незалежність від реальності, що тягне за собою негативні соціальні наслідки. Необхідність, корисність і доцільність процесів стереотипізації на психологічному рівні не викликає сумніву, але викривлення навколишньої дійсності і приховані автоматичні реакції мають величезний і далеко не завжди позитивний вплив на інтерпретацію інформації у ході дискурсу. Не тільки соціокультурний контекст, а й еволюційні особливості соціального сприйняття позначаються на структуруванні інформації. Стереотипи як продукти когнітивної системи піддаються контролю у разі наявності внутрішніх зусиль і мотивації. Зниженню стереотипів сприятимуть відносини співпраці, наявність загальних цілей, міжособистісна взаємодія для персоналізації членів аутгруп. Особливий вплив на деліберативні процеси і повноцінну участь у них субординантних груп мають інституційні особливості. Необхідна низка досліджень у цьому напрямі для більшої суспільної інклюзивності в демократичний процес і досягнення нормативних умов дискурсу.

Список використаної літератури

1. Витгенштейн Л. Философские работы /Л. Витгенштейн ;пер. с нем. М.С. Козловой и Ю.А. Асеева. Часть 1. – М. :Гнозис, 1994. – 612 с.
2. Branscombe N.R. Interpreting the ingroup's negative actions towards another group: Emotional reactions to appraised harm /N.R. Branscombe, A.M. Miron //The social life of emotions. – New York :Cambridge University Press, 2004. – P. 314–335.
3. Coenders M. Blatant and subtle prejudice: Dimensions, determinants, and consequences: Some comments on Pettigrew and Meertens /M. Coenders, P. Scheepers, P. Sniderman, G. Verbeek //European Journal of Social Psychology. – 2001. – P. 281–297.

4. Fiske S.T. First Judge Warmth, Then Competence: Fundamental Social Dimensions / S.T. Fiske, A.J. Cuddy, P. Glick // *Trends in Cognitive Sciences*. – 2007. – P.77–83.
5. Hajer M. Introduction /M. Hajer, H. Wagenaar // *Deliberative Policy Analysis. Understanding Governance in the Network Society*. – Cambridge :Cambridge University Press, 2003. – P. 1–30.
6. O’Flynn I. *Deliberative Democracy and Divided Societies* /I. O’Flynn. – Edinburgh University Press, 2006. –181 p.
7. Operario D. Stereotypes: Content, Structures, Processes, and Context /D. Operario, S. Fiske // *Blackwell handbook of social psychology: Intergroup processes*. – Malden, MA, 2003. – P. 22–44.
8. Sanders L. Against Deliberation /L. Sanders // *Political Theory*. – 1997. – P. 347–376.
9. Tarrant M. Social categorization and empathy for outgroup members /M. Tarrant, S. Dazeley, T. Cottom // *British Journal of Social Psychology*. – 2009 – P. 427–446.
10. Rosch E.H. Principles of Categorization /E.H. Rosch // *Cognition and Categorization*. – Hillsdale, N.Y. :Lawrence Erlbaum, 1978. – P. 27–48.
11. Tversky A. Judgment under uncertainty /A. Tversky, D. Kahneman // *Science*. – 1974. – P. 1122–1131.
12. Tversky A. Extensional versus intuitive reasoning: The conjunction fallacy in probability judgment /A. Tversky, D. Kahneman // *Psychological Review*. – 1983. – P. 293–315.
13. Young I. *Inclusion and Democracy* /I. Young. – Oxford :Oxford University Press, 2000. – 304 p.

SOCIAL STEREOTYPISATION AS THE REASON OF DISCURSIVE INEQUALITIES

Elizaveta Batrakina

*V.N. Karazin Kharkiv National University,
Faculty of Philosophy, Department of Theoretical and Practical Philosophy
Svobody Sq., 4, Kharkiv, 61000, Ukraine*

The article analyzes the influence of stereotyping processes on discursive interaction. On the basis of supplement prototype based approach to understanding of stereotypes with associative network model, functions, nature and genesis of stereotype were revealed. The role of evolutionary features of cognition in the structuring of socio-cultural reality is shown. Also has been studied the connection between the process of stereotyping and automatic unconscious reactions to the perception and processing of incoming information. Possible distortions in the deliberative processes are defined and an analysis of hidden discursive inequalities is made.

Key words: categorization, discourse, stereotyping, prototype, communication, stereotype.

УДК 141.7:168.522:130.2

ПОСТНЕКЛАССИЧЕСКАЯ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИХ КАТЕГОРИЙ: СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Екатерина Белякова

*Запорожский национальный университет,
кафедра философии
ул. Жуковского, 66, 69600, г. Запорожье, Украина*

Статья посвящена исследованию процесса концептуализации социально-философских категорий «человек» и «культура» в контексте классических и неклассических парадигм. По мнению автора, постнеклассические процедуры концептуализации указанных феноменов повышают степень адекватности их презентации в метатеоретическом дискурсе. Процесс концептуализации таких ключевых понятий, как «человек» и «культура», поможет приблизиться к их истинному пониманию.

Ключевые слова: человек, культура, концепт, концептуализация, общество, социальность, антропосоциокультурная тотальность.

На сегодняшний день концептуальный статус социальной философии все еще требует пристального к себе внимания со стороны исследователей. Современная социальная философия нередко оперирует дефинициями, в то время как должна создавать концепты. Эвристический потенциал мышления напрямую зависит от степени адекватности используемых в мыслительных операциях когнитивных образов мира. Актуальность исследования обусловлена необходимостью социальной философии оперировать концептами, стремясь познать понятия «культура», «общество» и «человек» в содержательном и формальном моментах.

Высшей точки употребления понятие «концепт» достигло в конце XX начале XXI в. Разграничение между «понятием» и «концептом», по мнению Ю. Прохорова, происходит тогда, когда понятия используются людьми, чтобы «иметь общий язык», тогда как концепты существуют сами по себе [1, с. 15]. Благодаря работам иностранных авторов термины «концептуализация» и «концепт» вошли в употребление отечественной наукой. Однако единогласного трактования данного понятия все еще не наблюдается среди исследователей.

Проблема концептуализации категориального аппарата социальной философии остается на сегодняшний день чрезвычайно актуальной.

Разработкой данного научного вопроса занимались в основном филологи (О. Фисенко [2], В. Ширшиков [3]), а также культурологи (К. Гирц [4], Э. Маркарян [5]), социологи (П. Сорокин [6]), социальные философы (М. Каган [7], В. Манжура [8]). Отметим же, что именно социальная философия как наука о всеобщем должна возложить на себя обязательство концептуализировать свои основные категории.

Целью концептуализации является создание концепта. Многие исследователи задаются вопросом, какова логика концептуализации, какими являются ее способы и алгоритмы.

По мнению исследователей, концептуализация, заключающаяся в осмыслении поступающей к человеку информации и приводящая к образованию концептов, концептуальных структур и всей концептуальной системы в мозгу (психике) человека, является одним из важнейших познавательных процессов [9, с. 24–25]. Нам представляется резон-

ным добавить, что осмысление информации должно непременно учитывать становление рассматриваемого явления, процесс его возникновения и перевозникновения. в этом случае адекватность нашего представления об исследуемом объекте или явлении возрастает многократно.

С филологической точки зрения концептуализация достигается использованием особых приемов организации подачи информации (энциклопедические справки к словам, латинские эквиваленты слов, этнографические и фольклорные сведения, авторские комментарии и оценки, этимологические справки, сведения об ареале распространения слова, показ синтагматических связей слова и т.д.) [9, с. 34–35]. Другие ученые придерживаются иного мнения: «согласно А. Вежбицкой, информация энциклопедического порядка не может претендовать на исчерпывающее толкование понятия и, бесспорно, не в состоянии описать способы его концептуализации» [9, с. 255]. Отметим, что хотя роль языка в создании концептов велика и бесценна, выявление алгоритмов концептуализации частично представляет собой лингвистическую операцию, тогда как должно также включать в себя культурную, ценностную, ментальную, когнитивную, эмпирическую, историческую, метафорическую, ассоциативную и практическую составляющую.

По мнению Е. Кубряковой, языковые формы следует рассматривать как производные концептуализации мира человеческим сознанием, а их значения – как определенные структуры знания, концепты, схваченные языковыми знаками [9, с. 75]. Концептуальная картина мира глубже, шире и богаче языковой. Как было отмечено ранее, философия как метатеория оперирует своими категориями, которые одновременно являются и концептами, поэтому представляется разумным предоставить именно философии тщательное исследование общих для каждой науки понятий.

Фундаментом для создания концептов могут стать не только лексикографические или энциклопедические словари, для этого необходимо углубление в сущность называемых понятиями явлений. Целью концептуализации является создание универсального представления об объекте вне зависимости от языка, который его выражает, а также вне зависимости от типа сознания и этноса, который этим концептом пользуется. По мнению О. Фисенко, механизмы концептуализации действительности идентичны в обыденном и научном сознании [2, с. 156]. Но утверждение о том, что они идентичны, представляется сомнительным.

Концепт не делится на ядро и периферию, он представляет именно ядро нашего понимания явления. Исследователь Дж. Лакофф предлагает следующие модели концептуализации действительности: пропозициональные, образно-схематические, метафорические и метонимические [3, с. 24]. Однако, на наш взгляд, это создает языковой образ, богатый и яркий, но не концепт.

Нет сомнения в том, что понятие «человек» можно отнести к суперконцептам, который интегрирует в себя целый ряд других концептов, например, язык, речь, интеллект, способность к обучению, труд и т.д. Концептуализация «человека» как основной социально-философской категории – это задача не из простых. На протяжении истории человек рассматривался философами в разных ипостасях. Общеизвестно, что Аристотель считал человека политическим животным; для Фомы Аквинского – это высшее существо, которого отличает разумная душа и свободная воля; по мнению Вольтера, человек – это создание природы, определяющей его способности. Прежде всего, позволим себе не согласиться с наивным определением А. Конт-Спонвиля о том, что человек есть «всякое человеческое существо независимо от пола и возраста» [10, с. 680]. Без инкультурации и социализации человеческая особь обречена на то, чтобы никогда не стать человеком. Данное определе-

ние нельзя назвать концептом, т.к. мы рождаемся представителями вида, но представителями рода нам еще надлежит стать. Какие же именно концепты должен включать в себя суперконцепт «человек»? По мнению А. Крюкова, интеллект является одним из макроконцептов, составляющих категорию «человек», который выступает в качестве одного из важных компонентов системы, описывающей внутренний мир человека [11, с. 3]. Однако интеллект не является присущим только человеку, ведь предки человека также обладали интеллектом.

Некоторые исследователи также отмечают, что с позиций постклассической научной картины мира допускается возможность появления нового сверхбиологического человека – *Homo Sapiens autocreator* – человека разумного самосозидающего [11, с. 7]. На данном этапе, стоит отметить, что такая концепция представляется утопической или, по крайней мере, слабо аргументированной. Она сильно упрощает идею о содержании развития человека.

Без сомнения, лингвистика приобрела за последние десятилетия антропоцентрический оттенок и пытается рассматривать человека, мир и человека в мире через концептуализацию, однако, как сказано было выше, именно социальная философия обладает гораздо более подходящим инструментарием для этого. Если социальная философия является социальной метатеорией, она и должна представлять собой форму знаний об объекте, предметом которого становится этот объект в его необходимости. Концептуализация терминов социальной философии – это способ обеспечения их адекватности объекту не только в статическом, но и в динамическом моментах.

Является ли язык ядерным элементом концепта «человек»? Согласимся с мнением ученых, что «язык неотделим от носителя языка – человека» [3, с. 53]. Следует лишь добавить, что язык неотделим от человека как субъект его практики.

Но мы оспорим позицию о том, что язык является исключительным атрибутом человека. Способность говорить на том или ином языке является, несомненно, приобретенной, способность пользоваться языком вообще тоже не является врожденной, но приобретается с помощью культурной среды. Следовательно, язык является вторичным атрибутом человека, не язык ведет человека за собой, а наоборот. Сам человек предстает не центральной фигурой в языковой картине мира, но просто фокусом схождения мер и оценок. Интеллект и разумность также не являются врожденными, но приобретенными в процессе воспитания и культурного развития. Невольно вспоминается теория познания Джона Локка о *tabula rasa* с той лишь разницей, что знания индивида строятся не только, опираясь на чувственное восприятие мира в процессе его преобразования, а в гораздо большей степени на культурную среду, которая его окружает. Отсюда вытекает вопрос – рождаемся ли мы вполне людьми или становимся ими на протяжении жизненного цикла? Также наивно предполагать, что человечность или нравственность является ядерным элементом концепта «человек», т.к. уровень его человечности зависит от уровня его господства над природой. Для становления человека важен процесс преобразования природы из непригодной среды обитания в пригодную. Как отмечает исследователь К. Гирц, «это наводит на мысль о том, что человеческой природы, которая была бы независимой от культуры, не существует» [4, с. 61]. Вне культуры человеческой природы не существует. Ученый предлагает определение понятия «человек»: «мы неполные, незавершенные животные, которые дополняют, завершают себя посредством культуры – причем не посредством абстрактной культуры, а посредством ее очень конкретных форм: добуанской или яванской, хопи или итальянской, культурой высших классов или низших, академической или коммерческой» [4, с. 62].

Если именно культура делает нас людьми (в частности, материальная культура для удовлетворения витальных потребностей), то концепт культуры является неотделимым от

суперконцепта «человек». Но может ли культура существовать без человека как родового существа? Очевидно, что нет, поэтому они являются взаимосвязанными и однопорядковыми категориями. Существует множество подходов концептуализации феноменов человека и культуры, основанных на классических, неклассических и постнеклассических парадигмах. в рамках постнеклассической антропосоциокультурной парадигмы концептуализируют «человека» и «культуру» такие исследователи, как П. Сорокин, М. Каган, В. Манжура [6; 7; 8]. в этих подходах преобладает такой способ сопряжения рассматриваемых нами концептов «человек» и «культура», когда они сосуществуют как понятия одного уровня в междисциплинарном пространстве.

Итак, концептуализация «культуры» в ее взаимосвязи с «человеком» не представляется простой задачей, т.к. известные нам их дефиниции, хоть и указывающие на существенные признаки, не могут зафиксировать их сущность, являющую себя во всем многообразии их дефинируемых проявлений. Что подразумевается под выражениями «культурный человек» или «культурное общество»? Как правило, под этими понятиями подразумевают «воспитанность», «рафинированность», «интеллигентность», «образованность», возможно, «беловоротничковость», но это поверхностное понимание такого глубокого концепта, как «культура», поскольку очевидно, что человек не существует вне культуры, а культура не может существовать без человека.

В большинстве языков «культура» часто является понятием, которое тождественно «цивилизации» или «воспитанию». Слишком большое количество дефиниций иногда порождает симптом терминофилии, как отмечает В. Манжура, и это еще больше отдаляет нас от концептуализации «культуры». Прежде всего, согласимся с утверждением, что культура начиналась с тех пор, как человек сделался человеком [12, с. 278]. Безусловно, феномен культуры включает в себя как ядерные, так и периферийные (В. Манжура выделяет также срединные) элементы. По мнению ученого, самым существенным свойством культуры является ее процессуальность как культурогенеза, который основывается на высших человеческих способностях, самой ценной из них есть сама способность к творчеству [8, с. 65]. Описание данной качественной характеристики феномена «культура» уже является решительным шагом к созданию его постнеклассического концепта. в процессе активной творческой деятельности и общения происходит становление как отдельной личности в качестве носителя известной сращенности культурных компетенций, так и общества в целом, как носителя минимального достаточного объема культурного развития, обеспечивающего его жизнеспособность. Воспитание (наряду с образованием) является одним из важнейших механизмов трансляции культуры. Способность к воспроизводству непосредственно видовой жизни является врожденной, способность воспитать новое поколение людей как родовых социокультурных существ – приобретенной. Чтобы выявить концепт культуры, необходимо рассматривать ее не только как категорию социологии или антропологии, но и как категорию социальной философии. Нет сомнения в том, что культура не зарождается сама по себе, не передается генетическим путем, но культивируется человеческими существами в процессе их деятельности, направленной на преобразование непригодной природной среды в искусственную с целью их выживания. Культура – это то, что не только создает, но и совершенствует человеческий род. Значительный вклад в разработку концепта «культура» внес М. Каган в своей работе «Философия культуры», где впервые предпринята попытка суммировать, классифицировать и концептуализировать разрозненные дефиниции понятия «культура», разработанные европейскими и отечественными учеными [7]. По мнению М. Кагана и других представителей антропосоциокультурной парадигмы (П. Сорокин [6], В. Манжура [8],

В. Кизима [13]), человек, общество и культура образуют антропосоциокультурную тотальность.

Изучением понятия «тотальность» занимался Г. Гегель, определяя ее как «развертывающееся в себе и сохраняющее себя единство» [14, с. 100]. В отечественной же науке интерес к данному понятию оживил В. Кизима. Исследователь также отмечает, что «любая тотальность пребывает в постоянном процессе саморазвертывания» [13]. В. Кизима, однако, отмечает дуальную природу тотальности [13], тогда как, говоря об антропосоциокультурной тотальности, необходимо признать ее тройственный или тернарный характер, т.к. сопряжение феноменов человека и культуры в ее рамках осуществляется в форме социогенеза, т.е. порождения социума и, как следствие, его социальности. Важно отметить, что не рядоположенность характеризует отношения между тремя этими составляющими, а их равнопорядковость и взаимоопределяемость. Продолжил и развил идею антропосоциокультурной тотальности В. Манжура, проиллюстрировав ее примером двух моделей социума – робинзонадой и левиафанадой [8, с. 66–67] и, таким образом, доказав, что, обладая минимально-достаточным накопленным объемом культурного развития, являются жизнеспособными как отдельный индивид, так и их совокупность. Если все три момента «человек», «культура», «общество» в равной степени важны, то уточнение двух из этих концептов, а именно человека и культуры, поможет в будущем конкретизировать феномен «общество».

Подводя итоги, отметим, что социальная философия должна оперировать не дефинициями, а концептами, поскольку ее эвристический потенциал определяется степенью адекватности используемых ею понятий обозначаемым ими феноменам, поэтому в центре внимания автора находится процесс концептуализации социально-философских категорий человека и культуры. в изучение процессов и алгоритмов концептуализации известный вклад внесли лингвисты, ученые в области лингвокогнитологии, антропологи, культурологи, но ведущая роль должна принадлежать философам, поскольку именно философия обладает полноценным инструментарием для концептуализации, т.к. категории философии одновременно являются концептами.

По мнению автора, постнеклассические процедуры концептуализации указанных феноменов повышают степень адекватности их презентации в метатеоретическом дискурсе.

Нет сомнений в том, что культура невозможна без человека, и наоборот – человек не существует вне культуры. Постнеклассические подходы концептуализации рассматривают человека, культуру и общество как однопорядковые и взаимоопределяющие друг друга. Вышеперечисленные феномены человека и культуры вместе с феноменом социальности образуют, а соответствующие им концепты моделируют антропосоциокультурную тотальность, где каждый из ее моментов в равной степени существенен.

Список использованной литературы

1. Прохоров Ю.Е. в поисках концепта /Ю.Е. Прохоров. – 2-е изд. – М. :Флинта: Наука, 2009. – 176 с.
2. Фисенко О.С. Концепт гроза в русском языковом сочетании /О.С. Фисенко :дис. ... канд. филол. наук :спец. 10.02.01 «Русский язык». – Воронеж, 2005 – 191 с.
3. Ширшиков В.Б. Лексикографическая и текстовая репрезентация концептов ограниченной ментальной способности человека в русском и английском языках /В.Б. Ширшиков :дис. ... докт. филол. наук :спец. 10.02.19 «Теория языка». – Саратов, 2005 – 201 с.
4. Гирц К. Влияние концепции культуры на концепцию человека /Клиффорд Гирц // Интерпретация культур. – М. :РОССПЭН, 2004. – С. 43–68.

5. Маркарян Э.С. О генезисе человеческой деятельности и культуры /Э.С. Маркарян. – Ереван :Изд-во АН Армянской ССР, 1973. – 147 с.
6. Сорокин П.А. Социальная и культурная динамика /П.А. Сорокин ;пер. с англ., вст. статья и комментарии В.В. Сапова. – М. :Астрель, 2006. – 1176 с.
7. Каган М.С. Философия культуры /М.С. Каган. – СПб. :Петрополис, 1996. – 416 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа :<http://www.studfiles.ru/preview/1770715/>.
8. Манжура В.И. Антропосоциокультурная тотальность (АСК) – поверхность и глубина /В.И. Манжура //Грани. – 2006. – № 3. – С. 62–68.
9. Антология концептов /под ред. В.И. Карасика, И.А. Стернина. – Волгоград :Парадигма, 2005. – 356 с.
10. Конт-Спонвиль А. Философский словарь /А. Конт-Спонвиль ;пер. с фр. Е.В. Головиной. – М. :Этерна, 2012. – 752 с.
11. Крюков А.В. Концептуализация интеллектуальных характеристик человека (на материале русского и английского языков) /А.В. :автореф. дис. :спец. 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание». – Волгоград, 2005. – 26 с.
12. Лях В.И. Культурогенез как концепт теории и истории культуры /В.И. Лях //Аналитика культурологии. – 2011. – № 19. – С. 272–284.
13. Кизима В.В. Бытие как тотальность /В.В. Кизима [Электронный ресурс]. – Режим доступа :<http://www.trinitas.ru/rus/doc/0202/010a/1152-kzm.pdf>.
14. Гегель Г. Энциклопедия философских наук. Т. 1. Наука логики /Г. Гегель. – М. :Мысль, 1975 – 452 с.

POSTNONCLASSICAL CONCEPTUALIZATION OF SOCIO-PHILOSOPHICAL CATEGORIES: STATE AND PERSPECTIVES

Kateryna Bieliakova

*Zaporizhzhia National University,
Department of philosophy
Zhukovskiy str., 66, 69600, Zaporizhzhia, Ukraine*

The article is devoted to the study of the process of conceptualization of socio-philosophical categories “human” and “culture” in the context of classical and non-classical paradigms. In author’s opinion, postnonclassical procedures of conceptualization of these phenomena increase the degree of adequacy of their presentation in meta-theoretical discourse. The process of conceptualization of the key concepts such as “human” and “culture” will help to approach their true understanding.

Key words: human, culture, concept, conceptualization, society, sociality, anthropo-sociocultural totality.

УДК 2:001.8

ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ МОЖЛИВОСТІ КАТЕГОРІЇ «РЕЛІГІЙНИЙ ПРОСТІР»

Олена Бортнікова

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра релігієзнавства,
вул. Володимирська, 60, 01601, м. Київ, Україна*

На засадах парадигми генетичного структуралізму, в основі якої лежить масштабне дослідження соціального простору П. Бурдьє та В. Діла, розглянуто методологічні конструкти дослідження функціонування релігії у соціумі. Систематизовано методологічні вимоги, яких необхідно дотримуватися під час дослідження соціального простору, зокрема й релігійного.

Ключові слова: релігія, релігійний простір, методологічний конструкт, генетичний структуралізм.

У результаті впливу різних інтеграційних форм суспільного розвитку сучасні релігії зазнають якісних змін, які призводять до трансформації релігійного простору, що стає причиною його реструктуризації. Дискусії і дебати, які постійно відбуваються у філософському, релігієзнавчому та теологічному дискурсі щодо інтерпретації суспільного процесу крізь призму релігійного чинника, свідчать як про особливу актуальність і нагальність цієї проблеми, так і про кризу універсального пояснювального інструментарію і соціальних практик взаємодії релігії та політики. Особлива гострота зазначеної проблематики є постійною у суспільній свідомості, у теоретичних побудовах, створює різні політичні та ідеологічні прецеденти.

Дослідження, що пов'язані з аналізом розвитку релігійного простору як концепту новітніх тенденцій у вивченні релігійного феномена, передбачають залучення схем просторового аналізу буття релігії у суспільстві [4–6]. Сучасний дискурс соціального і релігійного простору в наукових колах західних дослідників залучає до обговорення праці таких науковців, як Е. Дюркгейм [3] та А. Лефевр [9]. Теоретичні надбання цих авторів, які працювали окремо у межах різних теоретичних напрямів, тим не менш зазнають узагальнення у синтетичних надбудовах сучасного дослідника релігійного простору В. Діла [8]. Крім того, значними у сфері сучасного соціологічного дослідження є праці П. Бурдьє [1], який присвячує вивченню релігійного простору значну увагу у своїй теорії соціальних полів. Водночас, незважаючи на те, що різними фахівцями проблемі розробки та вдосконалення методології функціонування релігії у соціумі приділялося достатньо уваги, багато загальнофілософських і методологічних аспектів залишилися поза увагою. Унаслідок цього навіть розробка методологічного конструкту перебуває на початковій стадії.

Метою статті є концептуальний аналіз методологічного конструкту генетичного структуралізму дослідження функціонування релігії у соціумі, в основі чого лежить масштабне дослідження соціального простору П. Бурдьє та В. Діла.

Соціальний світ уявляється як похідний від соціального простору, виходячи із принципів поділу та розподілу сукупності активних властивостей (індивідуальних і колективних) агентів. Ідеться про властивості, здатні додавати агентам сили та влади, що розуміється у найзагальнішому вигляді як здатність досягати результатів. Соціальний простір

є співвідношенням цих сил. Проте сила не має самостійності, а завжди позначає властивості соціальної структури. Звідси слідує методологічні вимоги, яких необхідно дотримуватися під час дослідження різних полів.

1. Поле (як автономна частина соціального простору) конституюється специфічною силою (або силами). Саме ця сила (сили) забезпечує цілісність поля як предмета дослідження.

2. Безліч відмінностей активних властивостей, притаманних індивідуальним і колективним агентам, є безпосереднім проявом конфігурації сили, що конституює це поле.

3. Структура позицій є структурою «джерел» сили.

4. Силу або силові відносини треба розуміти як об'єктивну соціальну структуру, а смислові відносини належать до сфери суб'єктивних соціальних явищ.

5. Соціальна дійсність структурована, по-перше, з боку соціальних відносин (які існують об'єктивно, тобто незалежно від свідомості і волі агентів), які об'єктивувались у розподілах різноманітних капіталів як матеріального, так і нематеріального характеру, по-друге, з боку уявлень людей про соціальні структури і про навколишній світ загалом, що чинять зворотну дію на первинну структуризацію.

6. Концепція подвійної структуризації включає комплекс уявлень, які відображають структуру соціальної дійсності. Генезис є встановленням причинно-наслідкових зв'язків у соціальній дійсності: існують об'єктивні структури, які вирішальним чином впливають на сприйняття і мислення індивідів. Структурний аспект полягає у тому, що все в соціальній дійсності розподілене та структуроване. По-перше, соціальні відносини нерівномірно розподілені у просторі та часі. По-друге, агенти нерівномірно розподілені між соціальними структурами – не всі (індивідуальні і колективні) агенти і не в один і той самий час беруть участь в одних і тих самих соціальних відносинах. По-третє, об'єктивація соціальних відносин також є нерівномірно розподіленою між (індивідуальними і колективними) агентами.

7. Наука повинна виявляти глибоко приховані структури різних «галузей», з яких складається соціальна дійсність, а також механізми з її відтворення та виробництва. Особливість соціальної дійсності полягає у тому, що структури, які оформлюють її, ведуть «подвійне життя». Вони існують, по-перше, як «реальність першого порядку», що сприймається через розподіл умов, які об'єктивувалися, та передумов практик; по-друге, як «реальність другого порядку», що існує у соціальних уявленнях, у практичних схемах, тобто як символічна матриця практик агентів. Це означає, що соціальна дійсність стає символічною системою за допомогою властивостей (соціальних об'єктів) і їх розподілу.

Таким чином, соціальна дійсність як «реальність першого порядку» аналізується в аспекті «соціальної фізики» як зовнішня об'єктивна структура, вузли і зчленування якої можуть спостерігатися, вимірюватися, «картографуватися». Суб'єктивний же погляд на соціальну дійсність як на «реальність другого порядку» припускає, що необхідно взяти за предмет і саму об'єктивну реальність, і її сприйняття, включаючи всі можливі перспективи і погляди, які є в агентів щодо цієї реальності залежно від їхньої позиції у соціальному просторі. «Соціальний простір» є концептуальним вираженням тези П. Бурдьє про те, що соціологія є соціальною топологією [2]. Питання про топологічну структуру соціальної дійсності стає питанням про «тут-буття» соціальних феноменів, про простір відносин, що визначають подію соціологічної істини.

Нами проведено аналіз змісту основних методологічних конструктів, що розкривають сутність релігійної діяльності та її взаємодію з владними силами та об'єднаннями людей, які, виходячи з певних інтересів або потреб, висувають вимоги до інших груп суспільства чи суспільства загалом з метою реалізації свого потенціалу, підтримання або

поліпшення своїх позицій, досягнення певних цілей у релігійній сфері. Новітніми тенденціями у вивченні релігійного феномена є залучення схем просторового аналізу буття релігії у суспільстві. Це відбувається у взаємозв'язку зі зростаючим інтересом до фактора простору в науковій думці.

На підставі принципу диференціації локальних просторових форм релігії уявляється можливим виокремити такі структурні рівні релігійного простору:

- 1) простір релігійних територіальних систем або географії релігії (як співвідношення територіальних сфер впливу основних церков, сект, нетрадиційних культів і нових релігій);
- 2) релігійний простір як форму соціального життя;
- 3) релігійний простір символічної системи (сакральний, конфесійний).

Розглянемо особливості визначення базових термінів із дослідження релігійного простору. Поняття «релігійний простір» є надзвичайно багатоплановим. Тому не дивно, що воно у різні часи і в різних наукових теоріях тлумачилося по-різному. Запропоноване автором трактування релігійного простору є синергетичним за своїм характером і змістом, оскільки наполягає не тільки на врахуванні взаємозалежності та узгодженості структурних змін релігійних феноменів, а й розглядає їх як системні, внутрішньо організовані об'єкти у просторі та часі. у цій моделі релігійний простір є складною і багаторівневою системою, в основі структури якої лежить духовно-практична діяльність, яка самоорганізовується на основі зовнішніх і внутрішніх параметрів. Отже, синергетичний підхід до розуміння релігійного простору дає змогу вивчити не тільки багаторівневу будову і сутність зазначеної системи, а і є основою для розробки методологічної бази досліджень ролі та значення структурних сил між полями влади, суспільства і релігії.

Простір релігійних територіальних систем. Тривалий час термін «релігійний простір» у межах географії релігії розглядався як співвідношення територіальних сфер впливу основних релігій [6]. Автор визначає релігійний простір як порядок взаєморозташування і взаємодії релігійно орієнтованих цивілізацій, держав, регіонів (із традиційними системами релігійних цінностей і специфічним догматизмом), межі яких визначаються соціокультурними, релігійними та політичними чинниками.

Релігійна сфера – це елемент (або підсистема) релігійного або культурного ландшафту – геокультурного простору. Із позицій загальної концепції географічного простору регіональний геокультурний простір є інтегральною природно-суспільною геосистемою, у якій взаємодіють природні і геокультурні геосистеми. До останніх зараховують і елементи релігійної сфери – невід'ємну частину більшості розвинених культурних ландшафтів. у релігійній сфері виявляються традиційні та інноваційні, матеріальні і духовні прошарки, простежуються вертикальні (ієрархічні) та горизонтальні (територіальні) зв'язки між ними. Вертикальні зв'язки зумовлюють підпорядкування конфесій, а територіальні зв'язки – організацію конфесій за територією, яка зазвичай корелює із сіткою державного адміністративно-територіального розподілу.

У науковій думці існують різні підходи до складових простору релігійних територіальних систем [7]. Отже, узагальнено ця структура складається із:

1) релігійної спадщини, яка закладена в етнічній, соціальній і територіальній самоідентифікації людей, та історичної релігійної пам'яті, яка існує у вигляді цінностей. Вона готова виявитись у будь-який момент, особливо у складних та конфліктних ситуаціях життя суспільства й окремої людини. Завдяки історичній пам'яті релігії відроджуються після десятиліть забуття;

2) релігійного «базису», який включає активну частину віруючих і різні форми їх об'єднань, є основою релігійної підсистеми. Сюди входять об'єднання віруючих (співто-

вариства єдиновірців) для спільної культової і некультової діяльності (релігійні братерства (сестринства), общини милосердя тощо), релігійні центри (приходи, церкви, монастирі);

3) релігійної «надбудови», яка включає органи управління релігійними об'єднаннями, що спрямовані на збереження основ віросповідання, відтворення ієрархічної і кадрової вертикалі, забезпечення церковного суду. Це найбільш динамічна частина кожної конфесії, вона багато в чому залежить від активності релігійних лідерів.

Релігійний простір як форма соціального життя. Релігії (віровчення яких є зафіксованими в особливих документах – священних текстах та книгах), як правило, мають організаційні структури, що оформилися. Вони не стоять осторонь від органів влади, а взаємодіють із ними. Більш того, релігійні структури пов'язані з просвітницькою і освітньою діяльністю, виконуючи конструктивні функції у суспільному житті.

Релігійна сфера, хоча і пов'язана з іншими сферами суспільного життя, відносно самостійна у своєму функціонуванні і розвитку. Динамічні не тільки носії релігійної свідомості, а й матеріальні об'єкти, організації, суспільні інститути – все те, що безпосередньо або опосередковано бере участь у відтворенні культу.

Носії віри (групи людей), об'єкти, інститути та явища, прямо або побічно пов'язані з обслуговуванням і відтворенням релігійної сфери, з релігійною символікою, утворюють територіальні поєднання елементів релігійної сфери (релігійні територіальні системи).

У межах структурно-функціонального аналізу досліджується релігійний простір як форма соціального життя; структурні рівні релігії і їхня кореляція з суспільним простором. Релігійний простір як форма соціального життя інтерпретується так: 1) релігійний простір – це сукупність взаємодіючих релігійно орієнтованих держав; 2) релігійний простір є територією держави, завданням якої є: а) забезпечення безпеки, що вимагає розробки державної стратегії зміцнення геостратегічних конфесійних зон і вибухонебезпечних у релігійному плані регіонів; б) узгодження державно-релігійних інтересів і контроль центру за діяльністю релігійних суб'єктів для збереження стійкості держави і зміцнення її безпеки; 3) релігійний простір зумовлюється як геополітична мета акторів суспільного процесу, що визначають внутрішню і зовнішню політику держави, принципи і механізми функціонування релігії у соціумі [2].

Автор вважає, що зміни, які відбуваються у структурі релігійного простору, зумовлені існуванням універсального коду – релігійної домінанти. у релігійній домінанті сконцентровано весь досвід, закладений генетично у пам'яті людства. Якщо релігійна домінанта була одного разу закладена у пам'яті людства, то за певних умов вона навіть через багато років відновлюється у пам'яті і «береться до роботи». Релігійна домінанта є регулятором соціальної та політичної активності екзистенціального політизування релігії. Існують колективні й індивідуальні релігійні домінанти. Людина є носієм індивідуальної релігійної домінанти, спрямованої на формування персонального релігійного досвіду, який ґрунтується на власних релігійних уявленнях або на релігійному досвіді народу. Етнос володіє колективною релігійною домінантою, яка зберігає культурний генофонд народу, але екстраполюється у межах політики. Політична рефлексія релігійної домінанти виявляється як своєрідні політичні комплекси і політичні інститути. Колективна домінанта є стійким утворенням, що має стійку тенденцію до збереження у релігійному просторі, відіграє значну роль у процесі політизування релігії, володіючи консолідуючим та дестабілізуючим потенціалом.

У суспільних системах роль головного центру історично відігравала держава (а церква – у духовно-культурній сфері життя суспільства). Тому як центр інституціональної системи доцільно розглядати органи держави, що історично змінювались як за формою,

так і за функціями забезпечення державно-конфесійних відносин. Зміни, що проявлялись у способах впливу на суб'єктів забезпечення державно-конфесійних відносин в історичному часі у національних державах, дають змогу простежити еволюцію структур релігійного простору окремих країн і особливості їх функціонування.

Релігійний простір символічної системи. Виокремлено три основних методологічних конструкти, що розкривають сутність функціонування релігії у суспільстві. Відповідно, сьогодні їхній зміст та узагальнення дають підстави для розвитку і з'ясування ролі в публічній політиці, що пов'язана з поступом українського суспільства, процесами реформування, зокрема у гуманітарній, а також економічній, політичній та соціальній сферах. Обґрунтуємо наші припущення.

Структура символічної системи охоплює: 1) релігійний інтерес (вигода здобувається із релігійних практик як виробництво, розподіл і вживання визначеного типу спасіння; отже, здатність зміцнити матеріальну та символічну владу з метою мобілізації групи, страти, класу); 2) система релігійних уявлень і практик (виправдовування домінуючого становища та як віра підлеглих у легітимність господарювання).

Соціальні функції символічної системи виникають на принципах, які конструюють досвід, що не вважають проблемою для обговорення, оскільки все приймається на віру; ефект легітимізації (узаконолення) як систему схем діяльності та оцінки, як норми релігійної моралі.

Релігія як символічна система релігійного простору бере на себе ідеологічну функцію (практичну і політичну) з метою легітимізації усього того, що виправдовує, узаконує становище певної групи, страти, класу в соціальній структурі. Ця функція розрізняється за становищем групи, страти, класу як у структурі соціальних відносин, так і у поділі релігійної праці. Динаміка змін у релігійній ідеології полягає у відносинах конкуренції та угоди.

Вивчення релігійного простору України в рамках цього підходу неможливе без занурення у сакральний контекст життя. Сфера релігії може розглядатись як простір (або поле) внаслідок того, що є диспозицією різних акторів, між якими виникають упорядковані й інституціонально оформлені зв'язки, що динамічно змінюються.

Якщо конкуренція характеризує відносини між виробниками релігійності (як символічний продукт) – конфесіями та релігійними організаціями, то угода є продуктом консенсусу між виробниками і споживачами релігії. Інакше кажучи, інститут священства та паства досягають домовленостей щодо того, які символічні блага будуть легітимізовані й абсолютизовані в межах конкретної форми виробництва релігійності.

Церковна практика або релігійна ідеологія здатні виробляти дію релігійної мобілізації. Умовою символічної ефективності релігійних практик та уявлень є віра. Особливістю релігії як сфери виробництва символічних благ є абсолютизація відносності. Випадково сформований набір символічних благ підноситься і транслюється релігійними інститутами як абсолютно правильний і єдино можливий. Відповідно зміна в соціальній структурі суспільства і переорієнтація діяльності релігійних інститутів на нові сегменти соціального простору викликають зміну в способах легітимації символічного капіталу і в самому його змісті.

Таким чином, конфігурація структури відносин, що конституюють релігійний простір символічної системи, багато в чому визначається забезпеченням конкурентності різних груп інтересів між полем влади, полем релігії і суспільним полем.

Отже, у статті показана й обґрунтована принципова можливість застосування схем просторового аналізу функціонування релігії у суспільстві. Трактуювання релігійного про-

сторю є синергетичним за своїм характером і змістом, оскільки здійснює синтез наукових доробок щодо використання основних методологічних конструктів його вивчення.

Доведена перспективність інтеграції (на концептуальному і методологічному рівнях) науки державного управління та релігієзнавства, що створює оптимальні умови для комплексного вивчення релігійного простору держави як об'єкта проведення державної політики щодо релігії і церкви.

Методологічним конструктом релігійного дискурсу є сукупність комунікативних дій або подій, спрямованих на передачу, збереження і розвиток релігійних уявлень та врахування взаємозалежності й узгодженості структурних змін релігійних феноменів, розгляду їх як системи, що внутрішньо організована у просторі та часі.

Специфіка сучасної ситуації в Україні полягає у тому, що пострадянський релігійний простір опинився слабоструктурованим, розвиваючись, по суті, в умовах відсутності якого-небудь контролю з боку державних структур. Здатність сформулювати і дати назву тому, як діють підсистеми релігійного простору, виразити це структурно, визначити механізми нейтралізації загроз у релігійній сфері за надзвичайних ситуацій є важливим завданням науки. Перспективним можна назвати такі наукові напрями осмислення факторів, які формують соціальну схильність індивіда і групи виражати релігійні, моральні, політичні настрої, що існують у прихованому вигляді в релігійному просторі.

Список використаної літератури

1. Бурдые П. Генезис и структура поля /П. Бурдые //Социальное пространство: поля и практики. – СПб. :Алетейя, 2007. – С. 7–74.
2. Дринова Е.М. Онтологические основания этно-конфессионального пространства :[монография] /Е.М. Дринова. – Волгоград :Изд-во Волгоград. гос. ун-та, 2006. – 224 с.
3. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение /Э. Дюркгейм. – М. :Канон, 1995. – 352 с.
4. Крячко В.І. Релігійний простір і етнічність: ознаки взаємодії /В.І. Крячко //Вісник Львівського університету. Серія «Соціологічна». – 2013. – Вип. 7. – С. 136–144.
5. Решетняк О.М. Релігійний простір України: зміна світоглядних орієнтирів від язичництва до християнства /О.М. Решетняк //Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Серія «Соціологія, психологія, педагогіка». – 2007. – № 27–28. – С. 87–90.
6. Сафронов С.Г. Структура и особенности современного религиозного ландшафта /С.Г. Сафронов //Проблемы расселения: история и современность. – М. :Ваш Выбор, ЦИРЗ, 1997. – С. 71–75.
7. Шкурова Е.В. Теоретико-методологические основания исследований религиозного поля /Е.В. Шкурова //Трудовые профсоюзы. Общество. – 2007. – № 4. – С. 95–99.
8. Deal W.E. Discourses of Religious Space /E. William Deal [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://www.cwru.edu/artsci/rlgn/deal/aar2003/discourse-space.htm>.
9. Lefebvre H. La production de l'espace /H. Lefebvre. – Paris :Anthropos, 1974. – P. 83–96.

**PHILOSOPHICAL-METHODOLOGICAL OPPORTUNITIES
OF THE CATEGORY “RELIGIOUS SPACE”**

Olena Bortnikova

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy, Department of Religious Studies
Volodymyrska Str., 60, 01601, Kyiv, Ukraine*

On the basis of genetic structuralism paradigm, which is based on large-scale study of social space of P. Bourdieu and W. Deal, there was done the methodological research of constructs functioning of religion in society. Methodological requirements were systematized to be followed in the study of social space, including religious one.

Key words: religion, religious space, methodological construct, genetic structuralism.

УДК 1:37:378

ПІДґРУНТЯ НЕОБХІДНОСТІ ПОДОЛАННЯ ДЕСТРУКТУ КОРУПЦІЇ У СИСТЕМІ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

Євген Вдовиченко

*Херсонський державний аграрний університет,
біолого-технологічний факультет,
кафедра філософії та соціально-гуманітарних дисциплін
вул. Стрітенська, 23, 73006, м. Херсон, Україна*

У статті проаналізовано корупційну складову у системі вищої освіти України. Акцентовано увагу на основних критичних елементах, до яких призводить корупція. Розглянуто основні аспекти деградації науково-освітнього життя нашої країни, їхні причини та наслідки. Звернуто увагу на відповідальність держави як інституту суспільної влади, що зумовлює системну ескалацію корупції в українському суспільстві.

Ключові слова: вища освіта, філософія освіти, держава, реформи, корупція, наука, університет, студенти, викладачі.

Серед глобальних проблем сучасності, від вирішення яких залежить подальший розвиток світового суспільства, однією з найактуальніших є проблема корупції. в останні десятиліття вона набула масовий характер та охопила всі сфери суспільного життя (економічну, політичну, соціальну, освітню та охорону здоров'я). Рівень корупції нині у нашій державі залишається досить високим.

Корупція є найбільшою перешкодою для економічного зростання і розвитку, здатною поставити під сумнів будь-які прогресивні трансформації у країні. Відбувається дезорієнтація громадян, які беруть участь у цьому процесі. у результаті автоматично складається нецивілізований формат спілкування, що стає благодатним ґрунтом для подальшого корупційного свавілля і деградації в усіх інших сферах суспільного життя.

На думку американського теоретика К. Фрідріха, корупція – це недолік політичної культури, свого роду моральна «хвороба», що веде до розпаду нормативних цінностей [1, с. 15–24]. Так, корупція в українському суспільстві породжується вадами системи суспільних відносин, ключова роль у яких належить державі як інституту суспільної влади. Саме відсутністю реальної демократично-правової держави на теренах України зумовлюються системні причини ескалації корупції в українському суспільстві й поширення цієї небезпечної соціальної хвороби до масштабів епідемії [2, с. 100]. Найгірше, що стало з Україною у роки її незалежності, це те, що явище корупції досить широко охопило її найважливішу галузь народного господарства – освіту, особливо її вищу складову. Як відомо, декларованою ціллю вищої освіти є засвоєння студентами знань, формування умінь та навичок їхньої майбутньої професійної діяльності. Тому багато у чому прямий вплив системи вищої освіти на студентів здійснюється на рівні раціонального засвоєння ними майбутньої професії та професійної поведінки. Але існує і непрямий, не завжди усвідомлюваний вплив соціальних інститутів та соціального середовища на індивідів у процесі їхньої підготовки до навчання і власне навчання у вищій школі. Норми цих соціальних інститутів нерідко засвоюються індивідами некритично, на рівні несвідомого, перетворюючись у звичні стереотипи соціальних дій, які випускники вищих навчальних закладів

здійснюють і у своїй професійній діяльності, й у приватному житті. Тому можна очікувати, що ставлення випускників університетів до корупції, а також участь у ній визначаються, крім інших факторів, і тим, як на них вплинули соціальні інститути і соціальне середовище у період підготовки і навчання у вищій школі.

Насправді український соціум майже не розуміє, до яких серйозних наслідків призводить корупція у системі вищої освіти України. Сучасне українське суспільство перебуває у глибокій системній кризі. Її подолання має створити передумови для виходу України на справжній цивілізований шлях суспільного розвитку. Поглиблення системної кризи може призвести Україну до втрати державної незалежності і цілісності або до встановлення у ній на невизначений час диктатури олігархії, яка стосовно пересічних громадян є значно жорстокішим інструментом насилля та гноблення, аніж «диктатура пролетаріату», з-під влади якої український народ нещодавно виборсався.

Сьогодні корупційна складова у системі вищої освіти України призвела до багатьох відверто критичних елементів у житті українського народу, що у недалекому майбутньому може призвести до його повної деградації на міжнародній арені. Серед них варто виокремити такі.

1. Формальний характер вищої освіти. у 90-х роках ХХ ст. державою було започатковано своєрідну лібералізацію ринку освітніх послуг, яка не лише призвела до тектонічних зсувів підвалин вищої школи, а й порушила її фундамент. Така лібералізація у вітчизняному виконанні вкотре підтвердила, що благими намірами може стелитися дорога до зовсім не благих, а негативних результатів. Зокрема, йдеться про результативність освітніх послуг вищої школи. Коли в Україні запроваджувався такий полегшений, на кшталт започаткування перукарської господарської діяльності, доступ до подання і розширення послуг вищої освіти, тоді пропагувалася, формувалася і відстоювалася у суспільній свідомості думка, що це, мовляв, посилить конкуренцію на ринку освітніх послуг, унаслідок якої мають щезнути з цього ринку суб'єкти, що надають неякісну вищу освіту.

Однак цього не сталося, оскільки у суспільстві попит на дипломи вищої освіти значно випереджав попит на якісну вищу освіту. Таку надмірну тягу до номінальної вищої освіти можна пояснити почасти престижем вищої освіти, яка у минулому для більшості населення була недоступною і вважалась атрибутом панівних верств і вищих соціальних статусів. Тому для деякого полегшена можливість отримати диплом, який засвідчує наявність вищої освіти в її власника, стала своєрідною компенсацією комплексу меншовартості. Але основною причиною погоні за дипломами вищої освіти без підтвердження належної якості цієї освіти, що живить та стимулює ринок освітніх послуг в українському суспільстві, безумовно, є попит на ринку праці таких легально фальсифікованих дипломів. Нескладно здогадатися, що такий попит має місце на вітчизняному ринку праці. Адже кому потрібні неуми за кордоном, а поки що маємо констатувати, що масове розширення освітніх послуг, яке відбулось у системі вищої освіти за останні два десятиліття, було несумісним із необхідним для цього забезпечення кадровими, матеріальними, фінансовими ресурсами й розгорталося на тлі погіршення демографічної ситуації в Україні. Зрештою це призвело до суттєвого зниження не лише якості цих послуг, а й контингенту студентів, коли в їхніх лавах почали масово з'являтися особи, які не здатні здобути вищу освіту.

За понад два десятиліття вища освіта у нашому суспільстві з елітарної трансформувалася в егалітарну. Залишається відкритим питання інтеграції нашої кількості вищої освіти в якість європейського простору вищої освіти. Адже лише за критерієм забезпечення саме належної якості вищої освіти ми можемо сподіватися на міжнародне визнання таких дипломів про вищу освіту. Без такого визнання чого буде варта наша вища освіта та вся її модернізація, що розгорнулася у нашому суспільстві [3, с. 463–465]?

У контексті здійснюваного аналізу українськими вченими зроблено низку концептуальних зауважень, що характеризують незадовільний стан вищої освіти в Україні, зокрема: значна частина вищих навчальних закладів формально набула статусу університетів, що девальвувало місію університетів і призвело до втрати їхнього родового професіоналізму та цільового покликання, а вигравш у кількості ВНЗ призвів до втрат якості вищої освіти, навіть у раніше створених закладах; деформована та розширена вітчизняна вища школа не спроможна забезпечити якість своєї діяльності, яка б дозволяла їй закладам посісти будь-які місця у провідних міжнародних рейтингах; особливо різкий вигляд мають деформації української вищої освіти порівняно з провідними зарубіжними вищими навчальними закладами екстракласу; інтелектуально-творча праця і науково-педагогічна кар'єра перестали бути престижними в українському суспільстві, отже, й привабливими для молоді; з огляду на масовість вищої школи утрачена необхідна конкурсна конкуренція не лише під час вступу, а й під час навчання у вищій школі, що блокує необхідну селекцію контингенту студентів і множить її випускників із недостатнім рівнем компетентності [4, с. 46–61].

Крім того, паралельно цьому вибухоподібному зросту відбувався і відповідний ріст корупції, що супроводжувався різним падінням рівня реальних знань студентів (іноді майже до «нуля»). Відкриття нових спеціальностей і введення нових предметів часто було незабезпеченим належним чином ні наявністю підготовлених викладачів, ані якісними навчальними посібниками та методичною літературою, перетворюючись у відверту «халтуру» з виключно корисливими цілями. у цьому сенсі не тільки приватні вузи, що виникають без якоїсь реальної бази, а й непомірно роздуті за рахунок багатьох нових спеціальностей державні заклади перетворюються у свого роду «потьомкінські селища». Ще зберігаючи здатність продукувати якісні кадри, система вищої освіти трансформується в одну із сфер ринку послуг, для якої на першому місці є саме прибуток, що досягається будь-якими засобами, а всі інші параметри діяльності відходять на другий план. До сказаного варто додати, що вища школа належить до найбільш корумпованих сфер «пострадянської» економіки. Так, щонайменше 60% студентів в Україні регулярно дають хабарі за отримання оцінки [5, с. 142–158].

Екстенсивний ріст системи вищої освіти зумовлений високим попитом на неї серед усіх верств населення. Однак у прагматичному аспекті цей вид грошових вкладень населення поки що виявляється одним із найменш ефективних. Загальновідомо, що реальна соціальна потреба у випускниках вишів за більшістю спеціальностей у декілька разів менша їхньої чисельності, причому розрив збільшується з кожним роком. Більшість людей із вищою освітою сьогодні працюють у тих сферах, які не потребують наявності такого диплому (а часто і взагалі ніякого – наприклад, у роздрібній торгівлі, сфері обслуговування тощо). Люди, як правило, вкладають саме «у диплом», а не у реальні знання, намагаючись, де це можливо, замінити останні прийнятним грошовим внеском. Більшість випускників не працює за своєю безпосередньою спеціальністю і дуже часто з самого початку не збиралися цього робити. Останнє, зокрема, стосується педагогічних спеціальностей: незважаючи на великий надлишок людей із дипломами вчителів, школи зазнають хронічного дефіциту кадрів, що легко пояснюється низькою зарплатою і не престижністю цієї роботи.

Характерно, що щорічне збільшення бюджетних місць на педагогічні спеціальності, як правило, обґрунтовується нестачею сільських учителів – і це дивно, тому що реальна кількість випускників педвишів, які є вихідцями з сіл, давно перевищує їх потребу у декілька разів. Пояснення цього парадоксу дуже просте і полягає у тому, що сільська молодь використовує можливість отримання вищої освіти саме для того, щоб потім не повертатись у село, залишаючись у місті на будь-якій можливій роботі, навіть тій, що не потребує якої-небудь серйозної кваліфікації.

Однак і щодо більшості інших спеціальностей ситуація точно така ж. Величезний надлишок дипломованих спеціалістів спостерігається ледь не за всіма напрямками їхньої підготовки (особливо економіка, юриспруденція, медицина, гуманітарна сфера). є спеціальності, соціальний попит на які майже відсутній (наприклад, більшість спеціальностей у сфері культури), але кількість відповідних студентів там зовсім не знижується. Парадоксальність у тому, що попит на вищу освіту не зменшується, хоча його прагматична цінність падає.

Нині все ще залишається актуальною ідеологічна концепція, згідно з якою вища освіта є ледь не найголовнішим фактором розвитку суспільства «пострадянських» країн, які начебто відстають від провідних країн світу в економічному та технологічному аспектах, зокрема, через неефективну систему освіти. Тому стверджується, що потрібно лише вдосконалити цю систему, тоді ми стрімко наздоженемо ці країни за всіма іншими показниками. Безперечно, що розвиток вищої освіти є одним із необхідних факторів розвитку суспільства загалом, але настільки ж безперечно і те, що це далеко не єдиний фактор; якщо «не запрацюють» усі інші, то він сам по собі не тільки нічого не вирішує, а й навіть може погіршити негативні процеси. Так, наприклад, якщо з огляду на об'єктивний розподіл ролей у сучасному світі країна перебуває серед бідних країн «третього світу», то якби вона не розвивала систему освіти, це не тільки не змінить скільки-небудь істотно її положення, а радше навіть погіршить, оскільки з огляду на «сировинний» характер економіки спеціалісти з високих технологій, яких почне готувати ця країна, залишаться просто незатребуваними або затребуваними як емігранти у країнах «золотого мільярда». Важливо те, що «вибухонебезпечне» зростання сфери вищої освіти відбувається якраз не за рахунок підготовки спеціалістів із сучасних високих технологій (що відповідало б офіційній концепції), їхня доля у загальній кількості студентів і якості підготовки різко зменшилася порівняно з радянським періодом, а за рахунок багаторазового безглузлого збільшення долі спеціалістів для невиробничих сфер (управлінської, фінансової, сфери послуг, розваг тощо), що виявляються у своїй більшості незатребуваними у реальній економіці [6, с. 8–9].

Головне пояснення попиту на вищу освіту в умовах, що скорочують її реальне застосування, є у тому, що на рівні масової свідомості поширена віра у близький економічний «бум», у результаті якого відбудеться швидкий перехід до того типу суспільства, яке має місце у найбільш розвинених країнах світу. у розрахунку саме на це, а не на ті умови, які мають місце тепер, люди вкладають свої кошти у навчання дітей у вишах, а іноді вже самостійні люди витрачають на це більшу частину своїх доходів.

У нинішніх умовах, крім того, досить очевидно, що рівень освіти і наявність дипломів вельми мало пов'язані з рівнем доходів людини. Як відзначає І. Шаригін, у пострадянському соціумі «повністю відсутня позитивна залежність між якістю освіти й особистим успіхом у житті. Радше навпаки, ця залежність негативна. Особисті зв'язки і нерозбірливість у засобах є основними способами для досягнення успіху. Що стосується освіти, то потрібні не знання, а довідка про освіту, диплом – причому не важливо який. Дипломовані «неуки» роблять кар'єру швидше та успішніше, ніж добре навчені професіонали» [7, с. 109–121]. Тому, якщо у житті виходити з меркантильних інтересів, то справжня вища освіта безпосередньо необхідна порівняно невеликій частині населення, основна ж його маса зайнята такими видами діяльності, які не вимагають не тільки вищої, а часто навіть і середньої освіти. Таким чином, однією із специфічних соціальних функцій вищої освіти в Україні є її проективність, що різко домінує над прагматичністю: тут вища освіта найчастіше надмірна щодо поточних, нинішніх умов життя людини і набуває цілераціонального характеру лише як елемент бажаного майбутнього, тим самим несучи у собі велику долю ризику і навіть авантюризму [8, с. 11].

На сьогодні той рівень знань, який давався справжньою вищою освітою, потрібний зовсім невеликій кількості осіб – усього декільком відсоткам населення, що зайняте на високотехнологічних виробництвах і в обслуговуванні складної техніки, а також у сфері наукових досліджень та якісної гуманітарної діяльності. Всі інші зайняті на таких роботах, які вимагають лише сукупності елементарних навичок та невеликої ерудиції у дуже вузькому середовищі діяльності, яким швидко можна навчитися на практиці, і взагалі не вимагають спеціального навчання. Це стосується основних сфер зайнятості у наш час – сфери обслуговування, торгівлі та сфери управління («офісний планктон»). На таких роботах диплом потрібний виключно як статусна формальність, тому, як правило, тут буває байдуже, яка спеціальність написана у цьому документі, навіть не цікава його справжність (звідси й «індустрія» підробок). Ледь не найголовніший фактор якісної деградації вищої освіти і перетворення її у «торгівлю дипломами» у тому, що самі студенти від самого початку знають, що знання як такі їм для майбутньої діяльності та «кар'єри» зовсім не потрібні, а тому вони часто самі провокують заміну реального навчання корупційним обміном. Унаслідок цього сам «освітній процес» отримав відверто імітаційний характер. Це має вкрай деструктивний характер уже не тільки стосовно самої системи освіти, а й набагато більш фундаментальні руйнівні наслідки у вигляді знищення залишків трудової етики молоді, стимулює формування паразитичного, безвідповідального способу життя. Така «вища освіта» стала могутнім фактором антисоціальної і фактичної деградації особистості [9, с. 5–26].

2. Зниження інтелектуального потенціалу нації. На сучасному етапі розвитку домінуюча роль висококваліфікованої інтелектуальної праці стає визначальним фактором становлення нового типу суспільства і властивої йому економіки. На початку XXI ст. провідні світові держави переконливо демонструють, що наукові знання, освіта і професійна підготовка, «інвестиції у людину», що формують людський капітал за умови його успішного використання, відіграють значну роль у забезпеченні конкурентних переваг перед іншими країнами [10, с. 223].

До інтелектуального потенціалу (капіталу) нації належить уся накопичувана наукова, професійна, культурна інформація, знання та вміння спеціалістів усіх галузей і сфер життя, інтелектуальний, моральний та культурний розвиток кожної окремої людини. Імена вчених, просвітителів та діячів культури також стають цінностями, на яких виховується почуття патріотизму, гордості за свій народ. Авторитетні особистості створюють позитивний імідж нації для інших народів [11, с. 443–444].

На жаль, сьогодні відбувається поступова деградація інтелектуального рівня населення України. Корупційні процеси у системі вищої освіти та тренди глобальної економіки демонструють те, що сьогодні загалом не потрібні у великій кількості люди, що думають, а потрібні лише прості виконавці для обслуговування чийось бізнесових і політичних процесів та інтересів. Тому має місце процес спрощення та уніфікації освіти. Іншими словами, взято напрям на підготовку «людського капіталу» якості робочої сили нижчої та середньої ланки, здійснюючи тим самим спеціалізацію уже за соціальною ознакою. Загальнодержавна соціальна роль системи освіти як основи підвищення інтелекту і культури нації повністю ігнорується. Залежність рівня вимог до освіти від конкретних тимчасових потреб ринку підриває можливість довгочасного перспективного планування, виховання і підтримування національного інтелектуального рівня [12, с. 303].

На цю змінену парадигму освіти, на інтелектуальний потенціал молоді впливає і широка експансія візуальних форм і жанрів, які повсюдно тіснять книжкову культуру. Телебачення і комп'ютери не тільки знижують інтерес до книги, а й створюють новий режим сприйняття: візуальний образ зчитується миттєво і впливає на рівень підсвідомості. По-дру-

ге, рівень розвитку масової культури веде до кризи соціально-культурної ідентичності. Виникає нівелювання культурних відмінностей (національних, релігійних, соціально-групових, особистісних). По-третє, зростає тенденція до містицизму та міфотворчості. Масова культура міфологізує свідомість людини, причому всезростаючий міфологізм характеризується видовищністю і натуралізмом. Сучасні міфи, на відміну від архаїчних, свідомо конструюються і розповсюджуються, тиражуються за допомогою засобів масової комунікації. За допомогою цього відбувається трансформація реальності у свідомості людини.

Студентській молоді імponує, що масова культура несе у собі зовнішньо привабливі і легко засвоювані ідеї та символи, апелює до віянь сучасної моди й еталонів престижного споживання, не вимагає напружених роздумів, дозволяє розслабитися, відволіктися від «прози життя», не повчає, а розважає, проповідує гедонізм як основну духовну цінність. Це не може не позначитись і на ставленні до навчального процесу. Соціологи відзначають відсутність глибокої особистої потреби студентів в отриманні знань і навичок, у систематичній інтелектуальній роботі, безвідповідальність і досить цинічне ставлення до навчання.

Крім того, залучення вищої школи в орбіту споживацької практики та ідеології не може не впливати на якість освіти. Адже сама освіта стала товаром, а найкращі виші – брендом. Із системи виховання та розвитку особистості університети трансформуються у транслятори професійних знань на яскраво вираженій комерційній основі. Враховуючи останній пункт, вони починають функціонувати «у парадигмі споживацького маркетингу, будуючи «клієнтські» відносини зі студентами», часто знижуючи вимоги до рівня професійних знань, до дисципліни студентів, передбачають лібералізацію моралі і поведінкових настанов у студентському середовищі. З огляду на обмежену кількість годин, що відводяться на гуманітарні дисципліни, та зниження загального культурного рівня студентів мимоволі стається спрощення вузівського курсу. Наявні програми і широкий спектр навчальної та хрестоматійної літератури останнього десятиліття орієнтує студента на отримання знань про все потроху. Форма контролю, що склалася («реферат», переказ лекцій, надзвичайне захоплення тестуванням), свідчить про небезпечну тенденцію, яка веде до поступової відмови від дискусій, самостійного викладання думок, серйозного вивчення культурного спадку і зрештою породжує феномен «стиснутого знання» у молодіжному середовищі. Можна говорити, що виші втратили свою місію важливого суб'єкту суспільного життя і справжнього культурного та виховного центру. Адже місія університету завжди знаходила своє вираження у творчих зусиллях щодо гуманізації суспільства, підвищення його інтелектуального, освітнього рівня, виховання у підростаючого покоління почуття громадянськості, позитивних життєвих настанов, толерантності, поваги до інших народів, культур та релігій [13, с. 39–42].

Найстрашніше, що корупційні та споживацькі матерії досягли наукового простору вищої освіти, що, без сумніву, призводить до інтелектуального виродження українського народу. у вишах України вже багато років відбувається негативний відбір і формування менталітету «бюджетників», які понад усе цінують стабільність і збереження доходів, а не пошук нових знань або виховання молоді. Отже, основними системними проблемами української університетської науки є:

– *велика концентрація неправди і нерозуміння шкоди від цього*. Постійна брехня розмиває етичні та наукові стандарти. Людина, яка змушена постійно «брехати» (наприклад, робить вигляд, що вчить студентів, які не можуть і не хочуть учитися; приймає плагіатні роботи; ставить позитивні оцінки повним невігласам), не може нормально займатися наукою. Наукові результати мають цінність тільки за умови довіри до них. в умовах процвітання плагіаторів і навчання плагіату у школах та університетах науки не буде. Задавати «реферат» – це вчити плагіаторству. Боротьба за академічну чесність часто підміняється

імітацією боротьби з плагіатом. Позбавлення ступенів декількох осіб і розмови про використання антиплагіатного програмного забезпечення – це далеко не «академічна чесність», навіть не боротьба з плагіатом;

– *авторитарна атмосфера* («автономія ректорів») комфортна для псевдовчених та імітаторів, але не комфортна для добросовісних учених, вони від неї намагаються тікати. Витрачаються додаткові зусилля і час на бюрократичні процедури і ритуали, нервове напруження впливає на здоров'я;

– *перевантаження та низькі доходи викладачів*. Не буде ніякої системної науки ні зі старим (900 год.), ні з новим (600 год.) навантаженням, що часто містить більше реальних «горлових» годин;

– *нерозуміння світового досвіду і принципів оцінки наукової роботи як з боку МОН, так і з боку університетів*. Формальні вимоги, рейтинги і бездумне використання науково-метричних показників – це шлях до побудови культу карго. Якщо вимагати імітацію, то результатом буде імітація. Жодних реформ або хоча б шляхів до покращення ситуації у цій сфері поки що не видно. Нерозуміння принципів призводить до накопичення формальних вимог з метою «перестрахуватися» (наприклад, у багатьох університетах вимагають у пакеті документів для захисту відзиви на автореферати, хоча цього немає у формальних вимогах ДАК, усі розуміють, що відзиви організовує сам дисертант). Вимоги публікацій «у Скопусі» призвели до того, що майже 2/3 (408 із 632) публікацій з економіки за 2014 р. були здійснені в одному комерційному журналі, який давно був виключений із бази даних Web of Science за низьку якість рецензування і великий обсяг небажаних самоцитувань. Можливо, цілком введення вимог «Скопуса» або «зарубіжних» публікацій є збагачення комерційних фірм? Якщо вимоги стають зовсім нереальними, то чиновники на вимогу громадськості їх «дещо» послаблюють, але таким чином, що вони зовсім втрачають сенс (наприклад, «Скопус» замінюють на «Індекс Копернікус», який не має сенсу). На жаль, цикл накопичення – ослаблення – накопичення формальних вимог презентується як реформи;

– *умови для роботи*. у західних університетах викладачі мають умови для роботи: власні кабінети, лабораторії та устаткування. Це все є дуже важливим складником наукової роботи. в українських університетах не всі мають власні столи, але навіть власний стіл на кафедрі не є заміною власного кабінету. Тим паче, що вдома у більшості вчених умови для роботи відсутні. Бібліотеки вишів також не є простором для наукової роботи та спілкування;

– *відсутність спеціалізованої освіти викладачів, керівників і чиновників, а саме знання англійської мови і сучасного наукового контексту (принципи оцінки, організації науки у світі, забезпечення академічної чесноти)*. Що й говорити, коли велика кількість ректорів не знають жодної іноземної мови. Тим паче, що законодавство не передбачає знання мови як вимогу для заняття керівних посад. Не знаючи, зокрема, англійської мови неможливо отримати знання сучасного наукового контексту;

– *кількісні вимоги до університетів*, які стимулюють послаблення вимог до якісної наукової роботи співробітників. Так, завищені вимоги до кількості професорів, доцентів, кандидатів стимулюють інфляцію наукових вимог до дисертацій і публікацій; вимоги до кількості публікацій і «апробацій» стимулюють вал фіктивних заочних конференцій і неперевіраних журналів та збірників.

Треба чесно визнати, що основною функцією українських університетів є організація молодіжного безробіття й освіти невеликої кількості студентів. Основною проблемою науки в університетах є не засоби і кабінети, а повна відсутність академічної чесності та корупція. Саме це, а також імітація дозволяють вимагати атрибути «науки» у перевантажених і малозабезпечених людей.

Ніякого сенсу від «антиплагіатного» програмного забезпечення без розвитку культури академічної чесності не буде, буде тільки ріст попиту на послуги з написання текстів так, щоб конкретне програмне забезпечення «не піймало». Культуру академічної чесності швидко створити неможливо, але можливо хоча б ідентифікувати неправду в наявній культурі і намагатися від цього звільнитися. Зокрема, називаючи плагіат плагіатом незалежно від того, хто є його автором.

Необхідні системні заходи: повна відмова від вимагання кількісних показників «науки» від усіх викладачів, хоча б на перехідний період. Краще ніяких публікацій, ніж плагіат та імітація науки. А тим, хто хоче займатися наукою, необхідно створювати умови для цього. Реформа оцінювання наукових результатів із використанням наукометричних показників повинна проводитися виключно в рамках оцінки експертами відповідно до принципів Лейденського маніфесту [14], тобто заміна різноманітних квотних принципів відбору в комісії за оцінкою на принципи запобігання конфлікту інтересів і персональної відповідальності експертів [15].

3. Зниження якості науково-педагогічних працівників (НПП). Однією з характерних особливостей сьогодення є зниження ролі викладача як єдиного джерела та «утримувача» наукових знань для студентів. Справді, отримуючи доступ в Інтернет, вони можуть знайти будь-яку інформацію, що їх цікавить. Однак у студентів відсутній досвід її систематизації, методологічного аналізу та оцінки достовірності. Тому сьогодні істотно зростає роль викладача як експерта та консультанта, що здатен допомогти студенту правильно орієнтуватися у світі наукової інформації [16].

Водночас розширюється діапазон педагогічного і психологічного впливу викладача на студентів. у сучасних умовах по-новому формулюються функції вищої школи. Сьогодні це не тільки підготовка спеціалістів, як говорили раніше, для народного господарства. Вища освіта стає обов'язковим етапом у розвитку особистості. Вона з часом стає більш масовою, чим створюються передумови для індивідуального розвитку, переходу до науково-інформаційних технологій [17].

Однією з найскладніших проблем української вищої освіти стала проблема людського капіталу самої системи освіти, що передбачає особливу якість працівника. Головне тут самотивація педагога, яка виходить за рамки просто творчої праці. Викладачі отримують не тільки грошовий дохід, їхня професія – це зовнішній соціальний статус. в освіті праця високосоціалізована, організована на основі постійної кооперації із колегами, виховання студентів на ґрунті спільного результату. Це відрізняє її від творчості іншої інтелігенції, яка організована на індивідуальній основі і більшою мірою включає елементи конкуренції.

Педагогічна праця залежить від поточної матеріальної винагороди. На початку ХХІ ст. остання не досягла соціально необхідного рівня, тому у системі освіти почалися руйнівні процеси. Зокрема, почалося переродження творчої діяльності у репродуктивну, у таку, що повторюється. Викладач перетворився на «погодинника», що відробляє тільки ту частину навантаження, яка формально оплачується, і став згортати власну творчу частину.

Якщо гарантована заробітна плата в освіті заздалегідь неконкурентноздатна, то найбільш кваліфіковані і талановиті люди відмовляються йти у цю сферу, туди потрапляє найменш сильна частина випускників вишів.

Майже всі викладачі були поставлені у такі матеріальні та моральні умови, що їм здавалося зайвим інвестувати у себе – підвищувати кваліфікацію, вести дослідження. Такі інвестиції не дають короткострокової віддачі, не збільшують дохід. Обирається альтернативна лінія поведінки – набрати більше поточного навантаження (що фіксується та оплачується). Перетворення викладача у «погодинника» розриває його зв'язок із студентами. Як наслідок, різко падає ефект викладацької праці [18, с. 300–301].

Формалізація, виродження викладацької праці призводить до формалізації процесу навчання з боку студентів. Освіта з розвитку особистості перетворюється у придбання суспільно встановленого набору знаків. Споживачі при цьому можуть оцінити, а отже, і вимагати тільки ті курси, результатом яких є придбання деяких прикладних умінь. Наприклад, володіння розмовною іноземною мовою, уміння плавати чи проходити формальні тести на наступну ступінь освіти. Компетенції, що пов'язані з придбанням систематичних знань та умінь отримувати нові знання, шукати і критично оцінювати інформацію, перетворюються у формальні елементи учбової програми. Виникає прагнення «проскочити» такі елементи, отримавши лише формальний знак їх освоєння.

Система освіти не винагороджує за заслугами тих своїх учасників, які обирають довгострокові стратегії. Якщо старші за віком викладачі все ще дотримуються стратегій, які були сформовані у 70–80 рр. XX ст., то їхні молоді колеги змушені від самого початку адаптувати свою поведінку до відсутності «академічних винагород», що веде до швидкого поширення корупції в освітньому процесі, заснованій на тіньових угодах учнів із викладачами щодо купівлі формальних знаків. Така корупція істотно перевищує традиційну для системи освіти «купівлю» більшої уваги до конкретного учня, тобто придбання змістовної праці викладача [19, с. 6].

Зазначимо, що великою проблемою у ВНЗ України є те, що істотних владних повноважень набув бюрократичний університетський прошарок, який отримав у своє розпорядження матеріальні ресурси. у результаті, на думку багатьох громадських діячів, центральною постаттю в університеті став не студент чи викладач, а адміністратор-бюрократ. Праця викладача оцінюється не реальним педагогічним зусиллям, а за кількістю годин, що він їх провів у аудиторії відповідно до учбового плану, складеного чиновниками. Невідомо, чим керуються співробітники учбових відділів під час виділення годин на той або інший предмет. Вони не підзвітні педагогічному колективу. Викладача лише повідомляють про кількість виділених йому годин на лекції і семінари без урахування його думки щодо цього питання. Від педагога вимагається своєчасне складання численних планів і звітів, зокрема рейтингових відомостей, компетентнісних характеристик та інших форм перевірки його роботи. При цьому не враховується час, що витрачається викладачем на засвоєння усіх форм звітності у кожному семестрі. Крім планів та звітів з учбової роботи, необхідно заповнювати ще і плани та звіти з наукової роботи, причому у формах, що постійно ускладнюються. Усе це за кількістю годин, що витрачаються на всі види звітності, можна порівняти з навчальним навантаженням або із затратами часу на написання невеликої наукової праці. Але всі ці витрати часу взагалі не враховуються. Прагнучи економити на заробітній праці, керівництво вишів скорочує кількість викладачів, збільшуючи навчальне навантаження тим, кого ще не звільнили. Водночас кількість персоналу, що обслуговує навчальний процес, далі зростає. Спостерігається різке явище: чим більше людей зайнято в організації навчального процесу, тим менше місця у ньому відводиться викладачу. Останній не бере участі у вирішенні жодного принципового питання як щодо організації навчального процесу, так і щодо його змісту. Основна функція викладача у вищій школі зводиться до виконання розпоряджень чиновників і звітів перед ними. Все це породжує величезну кількість корупційних схем і зловживань у системі вищої освіти, тому потрібна дебіюрократизація у сенсі різноманітних показів, інструкцій, які заважають функціонуванню як освіти, так і науки. і це не покращує якість НПП у ВНЗ України [20, с. 45–46].

Варто вказати на ще одну важливу причину погіршення якості науково-педагогічних працівників. Трудові колективи вишів уже давно практично повністю формуються за принципом «своїх людей», тобто через родинні, кумівські зв'язки або через хабарі, якщо людина

таких не має і її беруть у систему «з вулиці». Тому внутрішні відносини у таких колективах побудовані за «мафіозними» принципами із складною системою неформальних обов'язків, загальною «пов'язаністю» участі в одній корупційній системі, підлеглості всіх досить жорсткій системі неформальних правил «вертикальних» і «горизонтальних» відносин. Тому саме професійні якості тут часто цінуються менш за все, оскільки сама їх наявність робить людину небезпечним конкурентом і тим самим потенційною жертвою системи [21, с. 8].

Отже, проблема корупції у системі вищої освіти України явище не нове, але сьогодні воно досягло настільки масштабних меж, що вже стало загрозою національної і державної безпеки. Корупція порушує конструкційні принципи рівності та загальнодоступності освітніх послуг, сприяючи дискримінації громадян нашої держави за соціальним статусом і рівнем життя. Вона стала звичною нормою поведінки більшості студентів і часто єдиною можливістю отримати освітні послуги. Негативними наслідками поширення корупції є зниження інтелектуального потенціалу країни і престижу української вищої освіти на світовій арені, підрив важливих життєвих починань до досягнення мети «бути освіченим». Корупція впливає на якість освіти, виховує у студентів нігілізм до права, а також бажання у майбутньому отримувати матеріальні блага злочинним шляхом. Корупція у системі вищої освіти впливає на моральний стан усього суспільства і породжує значні проблеми на шляху до інноваційного розвитку держави.

Список використаної літератури

1. Friedrich C.I. Corruption Concepts in Historical Perspective /C.I. Friedrich //Political Corruption. Concepts @ Contexts. – New. Brundwick: Transaction Publisher, 2001. – Р. 15–21.
2. Рябенко В.І. Вища школа України в загальноцивілізаційному контексті: соціально-філософський аналіз з позицій світоглядно-компетентнісного підходу /В.І. Рябенко. – К. :Фітосоціоцентр, 2015. – С. 100.
3. Там само. – С. 463–465.
4. Луговий В.І. Оптимізація вітчизняної вищої освіти: робота над систематичними помилками /В.І. Луговий, О.М. Слюсаренко, Ж.В. Таланова //Педагогічна і психологічна науки в Україні : в 5 т. – Т. 5. Вища освіта. – К. :Педагогічна думка, 2012. – С. 46–61.
5. Піщуліна О. Корупція у вищій школі /О. Піщуліна //Прозорість і корупція в системі вищої освіти України :зб. матер. конфер. (м. Львів, 22–23 лист. 2002 р.). – К. :Таксон, 2003. – С. 142–158.
6. Даренский В.Ю. Основополагающие подходы в образовании /В.Ю. Даренский // Humanities Vector. – 2015. – № 1. – С. 8–9.
7. Шарыгин И. Образование и глобализация /И. Шарыгин //Новый мир. – 2004. – № 10. – С. 109–121.
8. Даренский В.Ю. Основополагающие подходы в образовании /В.Ю. Даренский // Humanities Vector. – 2015. – № 1. – С. 11
9. Смолин О.Н. Образование – фундамент культуры /О.Н. Смолин //Свободная мысль. – 2012. – № 1–2. – С. 5–26.
10. Чекулина Т.А. Развитие интеллектуальной составляющей человеческого капитала в современной России /Т.А. Чекулина, С.П. Юхачев //Социально-экономические явления и процессы. – 2011. – № 11 (033). – С. 223.
11. Нуриев М.А. Теоретические основы формирования интеллектуальной нации в условиях высшей школы как условие инновационного развития РК /М.А. Нуриев, Ж.А. Сейсенбаева, И.А. Мырзаханова, А.Е. Садыкова //Фундаментальные исследования. – 2013. – № 4. – С. 443–444.

12. Найденова З.Г. Анализ проблем образования конца XX – начала XXI века /З.Г. Найденова //Известия российского государственного университета им. А.И. Герцена. – 2008. – № 66. – С. 303.
13. Арефьев М.А. Массовая культура и феномен «сжимающегося знания» в молодежной среде /М.А. Арефьев //Царскосельские чтения. – 2010. – Вып. XVI. – Т. 1. – С. 39–42.
14. Лейденский манифест для наукометрии [Электронный ресурс]. – Режим доступа :http://www.panometr.ru/2015/07/31/naukometria_464938.html/.
15. Єгорченко І. Наука у «вакуумі» українських університетів: [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://www.education.ua.org/ru/article/521-nauka%20-v-vakuumi-ukrajinskikh-universitetiv/>.
16. Товажнянский Л.Л. Основы педагогики высшей школы /Л.Л. Товажнянский, О.Г. Романовский, В.В. Бондаренко, О.С. Пономарев. – Харьков :НТУ «ХПИ», 2005. – 600 с.
17. Кремень В.Г. Модернізація системи освіти як важливий чинник інноваційного розвитку держави /В.Г. Кремень //Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти. – 2003. – Вип. 1 (5). – С. 3–9.
18. Найденова З.Г. Анализ проблем образования конца XX – начала XXI века /З.Г. Найденова //Известия российского государственного университета им. А.И. Герцена. – 2008. – № 66. – С. 300–301.
19. Кузьминов Я.И. Образование в России. Что мы можем сделать /Я.И. Кузьминов //Вопросы образования. – 2004. – № 1. – С. 6.
20. Бабинцева Е.И. Снижение качества образования как следствие бюрократизации вузов /Е.И. Бабинцева, И.Г. Мураховская, Я.И. Серкина //Научные ведомости. Серия «Философия. Социология. Право». – 2014. – № 16 (187). – Вып. 29. – С. 45–46.
21. Даренский В.Ю. Основополагающие подходы в образовании /В.Ю. Даренский //Humanities Vector. – 2015. – № 1. – С. 8.

THE BACKGROUND OF THE NEED TO OVERCOME THE DESTRUCTIONS OF CORRUPTION IN THE SYSTEM OF HIGHER EDUCATION OF UKRAINE

Yevhen Vdovychenko

*Kherson State Agricultural University, Faculty of Biology and Engineering,
Department of the Philosophy and social-humanitarian disciplines
Stretenskya str., 23, 73006, Kherson, Ukraine*

The article analyzes the corruption component in the system of higher education in Ukraine. Attention is focused on the main critical elements, which lead to corruption. The main aspects of the degradation of the scientific and educational life of our country, their causes and consequences are examined. Attention is drawn to the responsibility of the state as an institution of public power, which leads to a systemic escalation of corruption in Ukrainian society.

Key words: higher education, philosophy of education, state, reforms, corruption, science, university, students, teachers.

УДК 111.83: 122/129:22.06:141.144

КАТЕГОРІЯ ІСТИНИ В ПЕРСОНАЛІСТИЧНІЙ ГЕРМЕНЕВТИЦІ ЧЕСЛАВА СТАНІСЛАВА БАРТНІКА

Річард Горбань

*Косівський інститут прикладного та декоративного мистецтва
Львівської національної академії мистецтв
вул. Міцкевича 2, 78600, м. Косів, Україна*

У статті з'ясовано, що в персоналістичній герменевтиці польського філософа Ч.С. Бартніка категорія істини зумовлена не пізнанням суті об'єкта, а визначається особовим буттям і стосується обох його вимірів – індивідуального і спільного.

Ключові слова: персоналізм, герменевтика, категорія істини, особа, особове буття, верифікація.

На початку ХХІ століття герменевтика як система дослідження має принципове значення для розвитку всіх галузей науки, особливої ваги вона набуває у розбудові сучасної антропології як цілісної філософії людини. Польський філософ, послідовник Кароля Войтили і засновник Люблінської школи персоналізму Ч.С. Бартнік визнає ключову роль герменевтики у системі наукового знання та розглядає її методи як універсальне знаряддя у пізнанні феномена особи. Розбудовуючи на системних, наукових засадах універсальне персоналістичне вчення, мислитель розробляє у його контексті відповідну герменевтику, в якій однією з головних є категорія істини.

В Україні концепція персоналістичної герменевтики католицького філософа-персоналіста Ч.С. Бартніка не досліджувалась, тому перед нами стоїть завдання розглянути таку важливу її категорію, як істина.

Особливе місце у персоналістичній герменевтиці Ч.С. Бартніка посідає проблема верифікації, тому багато уваги він приділяє питанням, пов'язаним із поняттям «істина», зокрема висуває твердження про існування об'єктивної істини в категорії модальності буття, про співвідношення істини і досвіду, істини й етики, про історичність істини та положення про прозопічну категорію істини. Як зауважує польський дослідник М. Новачик, вагомим здобутком Ч.С. Бартніка стало обґрунтування історичності істини та самого історизму як окремої категорії [12, с. 151]. у праці «Історія філософії» (2000 р.) польський філософ-персоналіст стверджує, що критерієм істини є не пізнання суті об'єкта, а його пізнання з погляду особи, тобто особове пізнання. Категорія істини стосується обох вимірів особового буття людини – індивідуального і спільного. Індивід пізнає дійсність згідно із своєю особовою структурою та з погляду цієї структури, натомість суспільна особа має здатність на вищому рівні відтворити, зрозуміти та пізнати герменевтичні структури в собі, тобто зрозуміти себе як «знак», який вона творить, усвідомити глибинні змісти його семантики, закладеної у ній самій [5, с. 550].

У філософському трактаті «Персоналізм» (1995 р.) Ч.С. Бартнік відзначає, що у персоналістичній герменевтиці на перший план виходить реальна дійсність буття, яку відкривають, пізнають і намагаються усвідомити її глибину та сенс. Оскільки герменевтика дає можливість пізнати суть дійсності і встановити істину буття, то кінцевим етапом проведення герменевтичних дій стає відкриття істини. Це здійснює особа. За допомогою «світу», структури та властивостей особи у ній самій та для неї відбувається складний процес

відкривання істини. Проте в персоналістичній герменевтиці, як і в кожній науці, важливою є можливість перевірки істинності отриманого результату, тобто верифікації. Істина є надзвичайно важливим аспектом у загальній структурі герменевтики, її слід шукати у площині співвідношення між «Я» людини (суб'єктом) і річчю (об'єктом), яка пізнається. у цьому відображається принцип реалізму буття, де відзначається реальна зустріч суб'єкта й об'єкта (особи та іншого буття), їхня взаємодія й обопільний вплив [6, с. 388].

У класичній філософській думці істина розуміється як відповідність пізнання фактичному стану речей [3, с. 687]. Однак Ч.С. Бартнік пропонує підходити до цього поняття значно ширше і на більш глибокому рівні, зокрема вважати істину «узгодженістю між особою і річчю» [6, с. 389], оскільки, на його переконання, таке визначення краще передає стан, який відбувається у процесі пізнання – проникнення особи в суть об'єкта й зумовлення пізнання особовим світом людини. З огляду на це в концепції істини за Ч.С. Бартніком постає також теза про «колективну» істину відповідно до індивідуального пізнання, яке здійснює окрема конкретна особа. Колективна істина у цьому контексті постає як узгодженість між спільнотою особою і річчю, тут ідеться про переконання, досвід і пізнання, здобуті колективом як особою.

У персоналістичній герменевтиці пізнання повинно вести до відкриття істини, тобто правильного її розуміння і правильного пізнання, що відповідає реальності буття, дійсному стану речей. у герменевтиці основний акцент ставиться на співвіднесення речі й інтелекту, такий підхід Ч.С. Бартнік вважає формальним, занадто вузьким та обмеженим, оскільки на перше місце, на переконання філософа, треба ставити не просто розум, а особу, що значно розширює горизонт пізнання; формулу ж річ – інтелект, на його думку, слід розширити, ввівши поняття «мова» у значенні «символ» чи «знак». у трактаті «Персоналістична герменевтика» (1994 р.) польський мислитель пише, що за таких умов більш чітко проявиться істина як встановлення відповідності між річчю і її знаком (мовою, суттю, ідеєю), як узгодженість знака (мови) з інтелектом, який пізнає і розуміє цей знак [4, с. 255].

Із позиції герменевтики дійсність визначає істину. Звідси істина постає як те, що відкривається за допомогою буття і в самому бутті, тому вона є похідною буття. Натомість із позиції персоналістичної герменевтики відкриття суті буття визначає тільки перший етап пізнання істини. Йдеться про те, що звичайне зауваження буття, речі, об'єкта дає початок пізнанню. Намагання зрозуміти, пізнати, відкрити створює можливість проникнення особового світу в річ, а буття речі – в особовий світ, впливаючи на нього і збагачуючи. Таким чином, відбувається процес формування, творення особи та формування пізнаної речі, дійсності. у цьому знову зауважується принцип взаємодії й обопільного впливу суб'єкта й об'єкта, тому можна говорити про значно ширше буття істини, ніж відповідність речі інтелекту – в основі істини лежить двосторонній зв'язок і взаємовплив. Отже, і сфера реального зіткнення та взаємодії між особою і дійсністю у контексті «істини» значно ширша, глибша й багатша. в істині відкривається не лише сама річ, а й особа. Відбувається процес пізнання, розуміння, відкриття та зіставлення обох дійсностей: речі й особи, а також встановлення важливості, цінності, значення стосовно одна одної. Особа в межах своєї структури й буття оцінює те, що пізнає. Суть істини в контексті особи і пізнання становить визначення відповідності цінностей суб'єкта й об'єкта в їх взаємовідношенні один до одного, а також правильність побудови цього зв'язку, коли об'єкт не ставиться вище за суб'єкт. Першість і цінність завжди належать особовому буттю, що і становить основну істину. у цьому контексті істина також постає як буття, що має своє співвіднесення з особою як правда, спрямована на особу.

Кожне пізнання має на меті встановлення певної істини, що надає сенс самій герменевтиці, яка шукає і відкриває істину. Слова закладають процес розуміння, а це, у свою чер-

гу, веде до відкриття істини. Істина – це реальність буття. Ч.С. Бартнік наполягає на тому, що повнота розуміння речі, буття, а звідси і повнота істини відкривається лише в перспективі особи, у зіставленні з особою [6, с. 390]. Особа стає сприйняттям, дійсним відкриттям істотою речі. З позиції персоналістичної філософії істину слід шукати та відкривати в бутті й особі або за допомогою особи. Істина відкривається лише в контексті особового світу й у світлі особи стає зрозумілою. Однак це не слід сприймати як твердження, що людина творить істину, особа лише відкриває її, проникаючи, заглиблюючись у річ чи явище, вона намагається досягнути їхній сенс.

Тісний зв'язок істини з дійсністю особи дає інтегральний погляд на особу й утверджує її буття. Істина у своїй істоті походить від особи, яка її відкриває, та спрямована на особу, тому герменевтична істина здійснюється лише в перспективі й горизонті особи. Натомість особа має здатність універсального підходу до дійсності, оцінки і встановлення остаточної цілісної істини про дійсність, подібно як має здатність з'ясувати істину про конкретне, окреме буття. Такий універсальний реальний підхід особового світу до дійсності має важливе значення для самої особи, оскільки відкрита, пізнана істина впливає на особовий світ, вступаючи з ним у відносини.

Вірогідність пізнання істини не міститься в особі в автоматичному стані абсолютно пасивної здібності (на кшталт віддзеркалення). Істина та її достовірність вимагають активної дії, зусиль і вміння суб'єкта, який щось пізнає, тому не можна говорити про якусь «дану істину», що сама собою виникає без активації усіх сил і властивостей структури особи. Істина не з'являється без участі та дії особи, подібно як не існує автоматичної об'єктивності істини, яка гарантує певність її даних. Особа пізнає, розуміє і відкриває істину в суб'єктивний спосіб, узалежнений від індивідуальних властивостей і задатків особи. Також не можна говорити про абсолютну істину наукових досліджень і відкриттів, оскільки людина обмежена буттям у своїх властивостях і можливостях. Ч.С. Бартнік зауважує, що в персоналістичній герменевтиці йдеться про утвердження істини, яка можлива тільки в співвіднесенні світу дійсності й світу особи, хоча обидва залишаються не до кінця відкритими, зрозумілими й пізнаними. Персоналістично скерована герменевтика прагне вказати на правильний підхід у процесі пізнання істини, формулює основні принципи її відкриття, які дають змогу бути впевненими у правдивості результату відкриття пізнаної істини [4, с. 266]. у традиційній герменевтиці критерієм пізнання та істини вважалось твердження, отримане на підставі усвідомлення і розуму, що дають безпосереднє й однозначне уявлення. На переконання Ч.С. Бартніка, такий підхід є помилковим, оскільки не береться до уваги питання, хто здійснює цей процес, а саме особа, яка єдина здатна до рефлексії та мислення, що зумовлює процес і наслідок пізнання. Між дійсністю, яка пізнається, та істиною як наслідком пізнання перебуває прозопічний посередник – особа з усім властивим їй багатством особової структури, тому процес пізнання і його продукт (істина) вкорінені в глибині та таємниці світу особи. Істина не може вважатись звичайним наслідком об'єкта пізнання, оскільки це насамперед наслідок дій, внутрішніх сил і здатності суб'єкта (особи). Особа визначає напрям і межі як пізнання, так і істини.

Значний вплив на формування концепції герменевтики Ч.С. Бартніка мала німецька філософська думка, зокрема Фіхте і Шеллінг як прихильники безпосереднього способу пізнання істини та Кант як прибічник опосередкованого. На підставі докладного аналізу обох підходів польський персоналіст зробив власний оригінальний висновок, поєднавши позиції обох сторін у площині особи. у «Персоналістичній герменевтиці» він пише: «Процес пізнання складається з безпосереднього й опосередкованого пізнання, натомість особа єднає їх у єдину цілість, що дає змогу цілісно підійти до відкриття істини» [4, с. 270]. На

переконавання польського мислителя, у подібний спосіб особа у своїх дослідженнях, пізнанні та відкритті істини єднає суб'єктивний і об'єктивний досвіди, на базі яких також буде власну пізнану істину. у такому підході Ч.С. Бартніка виразно проявляється прагнення побудувати реалістичну, інтегральну, цілісну персоналістичну герменевтику.

Класична герменевтика, досліджуючи питання суб'єкта й об'єкта, з позиції визначення їх вагомості стосовно процесу пізнання сформулювала декілька позицій: ідеалістичний напрям на чолі з Гадамером утверджує важливість і першість суб'єкта; традиційна школа вказує на першість об'єкта; Кант, ідучи шляхом монізму, єднає суб'єкт і об'єкт у процесі пізнання; томізм наполягає на тотожності суб'єкта й об'єкта. Водночас персоналістичний напрям особливо виокремлює відмінність й антитетичність суб'єкта й об'єкта, акцентуючи на їх взаємовідношенні один до одного. Ця антитетичність, як зазначає Ч.С. Бартнік, знаходить своє подолання у площині особи [4, с. 271]. Тому істину можна відкрити, лише визначаючи протиставлення суб'єкта й об'єкта, яке знаходить своє вирішення в особовому вимірі. Пізнання й істина наче в природний спосіб перебувають у полі дії між «Я» і об'єктом. Саме у цій площині слід шукати та відкривати істину. Критерієм істини тут стає реальна зустріч, точка дотику суб'єкта й об'єкта, яку сприймає, аналізує та встановлює особа. Тому істина пізнається у площині особи, стосовно особи. Натомість опосередкованість і безпосередність пізнання становлять лише його діалектику, модальності перевірки, а найвищим критерієм є особова природа зв'язку між суб'єктом і об'єктом, істинність пізнання формується тут у площині особи, спираючись на реальність і правильне, належне встановлення зв'язків між ними. Отже, основним принципом розуміння й інтерпретації постає не стільки сам по собі інтелект, скільки особа з усією цілістю свого буття та структури. За словами Ч.С. Бартніка, особа представляє фундаментальну «надструктуру» всього процесу відкриття істини – горизонт розуміння, тобто сферу, яка простягається над цілим процесом, стає критерієм істини, основою, яка продукує істину, в якій істина закорінена [6, с. 389].

Реалістичний універсальний персоналізм, який представляє Ч.С. Бартнік, вбачає у суб'єкті й об'єкті дві площини дійсності, що перебувають в одному середовищі й у взаємному співвіднесенні, вони не зливаються в одне ціле, не ототожнюються, а творять якесь інше, третє буття. у концепції Ч.С. Бартніка ідеальним вирішенням діалектики суб'єкта й об'єкта є теологічна ідея поєднання в одному бутті двох площин, двох сфер, двох дійсностей, як зауважує польський дослідник К. Гузовський, ідеться про поєднання суб'єкта й об'єкта в дійсності «особи», подібно як у Христі поєднані дві природи – Божа і людська [10, с. 72]. Сам процес розуміння і пізнання пролягає у двох площинах: розум сприймає та пізнає у значенні й у спосіб, властивий йому, а людське єство відкриває та пізнає внутрішню сутність і глибинне значення об'єкта пізнання. Натомість «особа» пізнає у цілісний, універсальний спосіб. Щодо світу особа постає як своєрідний надсуб'єкт, який охоплює й осмислює цілість буття, а також як найвищий суб'єкт створеної дійсності. Якщо ж брати особу саму по собі, то вона постає як фундаментальний суб'єкт, тобто основа, від якої слід виходити в осмисленні та пізнанні світу. З іншого боку, особа теж може вважатись об'єктом, якщо стає об'єктом пізнання, а також з огляду на власний природний вимір буття як частина фізичної реальності. Однак обидві площини взаємно проникають одна в одну та поєднуються в бутті особи, причому настільки, що особа водночас є суб'єктом і об'єктом світу, хоча формальна вищість з погляду персоналізму належить реальності суб'єкта буття. За словами російського дослідника М.І. Дробжева, для філософії та теології важливим залишається спостереження не предметів, речей, явищ як таких, а власне світ особи в контексті світу речей [2, с. 24]. Особовий суб'єкт має завданням постійно розвиватись і «виристати» над світом речей (об'єкта).

Істина у своїй формальній площині лише одна і полягає вона в позитивних пізнавальних зв'язках між особою і дійсністю. Водночас у своїй матеріальній площині істина має багато проявів з огляду на різний контекст і способи пошуку, підходи, суб'єктивність кожної особи, яка її здобуває. у концепції Ч. С. Бартніка таких форм істини три: 1) істина тексту, речі й особи; 2) істина пізнання, розуміння і вислову; 3) істина істотна, сенсу й метасенсу [4, с. 284].

Перший різновид містить у собі три підвиди (як і кожен наступний вид). Істина тексту чи знака виникає на основі проникнення у суть тексту або знака. Якщо правильно підійти до відкриття правди, відповідно та належно досягнути текст чи знак, то можна відкрити значення, основну ідею, сенс. Тут головним завданням стає правильний підхід і з'ясування визначальної думки тексту чи знака. Істина речі постає, коли особа за посередництвом тексту чи знака правильно передає суть речі, зміст її реального буття. Істина завжди постає як істина особи, оскільки через знак і його значення передається ідея тексту й відбувається проникнення в особовий світ його автора. у такий спосіб зустрічаються два особові світи: автора тексту чи знака та того, хто його сприймає. Основним завданням персоналістичної герменевтики, на думку Ч.С. Бартніка, має стати не лише проникнення у текст чи правильне прочитання знака, не просто розуміння основної його ідеї (як у традиційній герменевтиці), а заглиблення в особовий світ автора. у питанні істини на перше місце повинно виходити проникнення у світ особи. Як засвідчує К. Гузовський у рецензії на «Персоналістичну герменевтику» Ч.С. Бартніка, повноту істини можна отримати лише у діалозі, спілкуванні осіб за допомогою тексту чи знака, тому персоналістична герменевтика вказує на основу прочитання, розуміння, відкриття значення і сенсу, яке можливе тільки у тісному спілкуванні зі світом особи або групи осіб (індивідуальної особи чи спільнотної особи) [11, с. 202].

У другому виді істини процес її відкриття й утвердження полягає у двох тезах: правильному пізнанні істини особами, які щось твердять, і правильному розуміння іншими особами сформульованих правд. Тому вислови одних осіб повинні бути правдивими, щоб інші могли висловити власне правильне твердження [6, с. 382]. Цей процес може мати різні прояви: хтось міг щось помилково зрозуміти та висловити хибну «істину», натомість інші особи, базуючись на цій помилковій «істині», могли все ж відкрити та висловити дійсну, правильну істину. Таким чином, так би мовити, «виправляється» основна істина. Тому польський мислитель констатує факт «істини пізнання» одних і факт «істини вислову» інших. Але «істині вислову» як кінцевому етапу передують середня ланка «істина розуміння», яка робить можливим «вислів істини». Людина може пізнати те, чого не розуміє, через що сформулювати неправдивий вислів. Тому завдання дослідника полягає не лише в пізнанні якоїсь істини, а й у правильному її розумінні, на підставі якого можна сформулювати власне правдиве твердження – «вислів істини». Отже, герменевтичний процес має бути відповідальним, а його основною метою має стати правильне розуміння і правдиве твердження [6, с. 383].

Третій прояв правди має за відправну точку попередню тезу, тобто відповідність твердження правді. Цим встановлюються базова істина, твориться основа для подальших роздумів, досліджень конкретної фундаментальної істини. Тут принциповим стає питання: чи сенс, закладений у певній істині, відповідає дійсності, тобто чи правильно інтерпретували пізнану річ конкретні особи. Особа, яка зіштовхується з якимось твердженням, намагається зіставити відповідність закладеного в речі (тексті, знакові) сенсу з фактами дійсності, тому вона не тільки пізнає якусь певну «істину», а й намагається прочитати сенс твердження (тексту, знака, речі). Але в істині про якусь річ особа здатна зауважити її

глибший сенс. у пізнанні, розумінні та відкритті істини особа проникає у річ через увесь герменевтичний процес, причому здатна завдяки своєму особовому світу досягнути глибинний зміст речі (тексту, знака), відкриваючи у такий спосіб глибинний сенс, метасенс [4, с. 286]. Ідеться про відкриття певної внутрішньої сутності речей, проникнення у ядро їхнього сенсу. у цьому аспекті можна говорити про «перевірку» відкритої істини: чи правильно з'ясовано, чи відповідає відкрите фактичному стану речей. Як зауважує К. Гузовський, у такий спосіб за допомогою звичайної правди особа здатна відкрити глибинний сенс речей, перейти у площину вищого сенсу [9, с. 27].

Правильне розуміння веде до повного відкриття істини, тому велике значення мають умови та засоби, що можуть забезпечити таке розуміння. Як зазначалось, у самому процесі пізнання однією з фундаментальних умов є своєрідна точка зору, з якої особа споглядає об'єкт пізнання. у персоналістичній герменевтиці цю позицію зумовлює особовий світ людини, тому головним «горизонтом» пізнання та розуміння стає сама особа. Людина дивиться на об'єкт пізнання з погляду свого особового єства, співвідносить його з собою, співвідносить свій особовий світ з іншим особовим єством. Під цим кутом зору Ч.С. Бартнік опрацював основні аспекти горизонту істини. Перший з-поміж них – це буттєвий аспект, він є базовим, оскільки ґрунтується на чомусь. Тут наголошується реальність об'єкта. у дослідженні слід виходити з першочергового досвіду речі, яким є її «буття». Людське конкретне розуміння, а звідси і можливість досягнути істину з'являється завдяки буттю, у його перспективі і полягає в досягненні зв'язків між частковим і загальним, окремим і спільним, індивідуальним і універсальним. «Правдиве розуміння», що відповідає реальному стану речей, є спостереженням чогось окремого, індивідуального таким, яким воно є насправді, але це стає можливим лише у процесі його співвіднесення із загальним, якоюсь цілістю [7, с. 19]. Тому знову на перший план виходить співвідношення індивідуального і спільного, одиниці і спільноти. Таким чином можна дійти до загального бачення стану речей, своєрідного горизонту, яким є буття як таке. Відкриттям і встановленням стану речей та їхньої суті займалась класична метафізика. Однак поряд із спостереженням метафізикою абстрактного загалу «буття» (щось існує) герменевтика відкриває у бутті глибші перспективи завдяки можливості його пізнання та розуміння, йдеться про зауваження в абстрактному загалі буття окремих його складових. За словами Ч.С. Бартніка, кожна з частин буття (індивідуальні буття) створює можливість відкрити і пізнати інші окремі буття [8, с. 103]. Усе буття взаємопов'язане, всі його складові перебувають у взаємозв'язках. Одне буття пізнається завдяки іншому. Горизонти розуміння обох дисциплін, метафізики і герменевтики, розглядають одну й ту саму дійсність по-різному, проте найбільш повне розуміння можливе за умови поєднання обох підходів, що взаємно доповнюються і дають повноцінну картину дійсності [4, с. 287]. Метафізичний горизонт істини створює основу для дальшого заглиблення у буття, що і робить герменевтика, використовуючи цю основу для відкриття прихованого, внутрішнього змісту й сенсу буття. Тому горизонт буття дуже важливий у герменевтиці, де він знаходить своє суттєве доповнення, отримавши більш якісне і повноцінне розуміння. Місцем цього доповнення, точкою «збагачення» і відкриття істини стає особовий світ.

Іншим аспектом горизонту істини є особова структура. Горизонт буття і горизонт відкривання світу знаходять точку перетину та поєднання у горизонті особи. В. Дільтей, А. Бергсон, Р. Гуардіні, Г. Гадамер горизонт особи ототожнювали з горизонтом світу, тобто власного «світу» людини. у персоналізмі ключовим стає горизонт особи, який є реляцією, що складається з двох ліній: трансцендентальної і категоріальної. Перша лінія має абсолютний характер і закладає метафізичне трактування. у її перспективі людина вважається

мікробуттям, яке концентрує у собі все буття. Людина зі звичайної категорії буття переходить у категорію найвищого суб'єкта існування, у «Я», яке перебуває у реляції до інших «Я». Особа – це найвища форма буття, найдосконаліша серед усіх інших форм. у герменевтиці основним вважається «горизонт буття», який дає загальне бачення дійсності, тобто відправну точку, з якої на неї слід дивитися. Під цим кутом зору особа постає як найкраща основа буття, з якої слід дивитись на дійсність. Вона є ідеальною площиною споглядання буття і його розуміння. в особі весь світ стає зрозумілим, набирає чітких обрисів, відкриваючи істину про буття і про саму особу. На думку Ч.С. Бартніка, абсолютне існування, яким є особа, створює можливість пізнання повноти істини, формуючи фундамент категорії пізнання [4, с. 287]. Таким чином, істина визначається особовим буттям і стає можливою для пізнання. Категоріальна лінія створює емпіричний горизонт, який завдяки досвіду особи отримує риси реальності, конкретизації буття. Особа, зіштовхуючись із дійсністю, досліджуючи її, застосовує усю особову структуру, досвід, засоби і можливості пізнання, щоб відкрити й пізнати істину, фактичний стан буття. Трансцендентальний вимір особового горизонту забезпечує можливість загального пізнання, розрізняючи окремі буття серед загалу. Натомість категоріальний вимір встановлює форми і зміст конкретних постатей, беручи до уваги особову структуру як абсолютне буття [6, с. 391].

Третій аспект становить історичність особового буття. Особа у своїй істоті відзначається історичністю буття. Конкретний категоріальний горизонт особового буття завжди з'являється й існує в історії, у якомусь її відрізку. Кожна людина відзначається власним «світом розуміння», за допомогою якого діє, пізнає, спілкується і має власне місце, завдання і призначення в історії. Звідси в кожному особовому горизонті міститься метафізичний горизонт, іншими словами, кожна особа має своє буття, яке реалізує в історичному часі, місці, середовищі, що в ньому діє, залишаючи сліди. Кожне конкретне особове існування у часі і просторі співвідноситься з іншим особовим буттям, лишаячи після себе певні знаки, тексти, речі. Так постає історичний горизонт пізнання особового світу й особового буття (метафізичного) загалом [1, с. 138]. Кожне індивідуальне буття вивчає у своєму історичному часі певні речі, явища, знаки, інтерпретує їх, намагаючись здобути істину, і може здійснити це правильно завдяки своєму особовому буттю, здатності виходити в метафізичний вимір. За допомогою метафізичного підходу відкривається універсальний простір спілкування, взаємопроникнення особових світів. Конкретна людина може відкрити, пізнати і зрозуміти іншу, яка існувала задовго до неї і залишила свої «знаки». у такий спосіб відбувається пізнання істини та збагачення особового світу, розвиток особового єства людини. у цьому контексті герменевтика тісно поєднана з метафізикою, а звідси поєднані й обидва горизонти, що можливо тільки у своєрідному метагоризонті, що ним є особа, яка представляє собою одночасно і конкретне, й універсальне буття, до того ж має разом своє конкретне індивідуальне і спільнотне буття. Лише особа забезпечує необхідний творчий перехід від універсальності до конкретності буття. З огляду на це, стверджує Ч.С. Бартнік, прозопоїчний горизонт має свій історичний аспект не лише в конкретній, реальній площині, а й на метафізичному, універсальному рівні [4, с. 289]. Особа у своєму бутті оснований на реальному існуванні, яке знаходить свій вираз в індивідуальній і спільнотній особах, причому історичних, конкретних.

Останнім аспектом прозопоїчного горизонту істини стає ідея спільнотної особи. Польський філософ стверджує, що на первинному рівні основою метафізичного і герменевтичного горизонту слід вважати індивідуальну особу, але на вторинному рівні нею є також спільнотна особа, яка має ті самі виміри, що й індивідуальна. у метафізичній площині спільнотна особа створює можливість відкриття суспільної істини та спільного розуміння

певних речей, явищ чи знаків. у герменевтичній площині «спільнотна особа дає можливість зрозуміти певні речі, які неможливо до кінця осмислити виключно в індивідуальному вимірі» [4, с. 290]. «Світ спільноти», розуміння та їхні можливості створюють особливий горизонт істини. у спільнотній особі можна зауважити, відкрити і зрозуміти всі колективні форми й прояви буття. Спільнотний горизонт надає особливості можливості та, як і індивідуальний, може виправлятися і перевірятися. Це дає змогу розвивати суспільну герменевтику, яка по-своєму прямує до відкриття істини. Завдяки цьому горизонт спільнотної особи не шкодить, не нівелює і не нищить горизонт індивідуальної особи, а поглиблює, доповнює і вдосконалює його, а персоналістична герменевтика отримує ширший і глибший вимір, зокрема в аспектах пізнання, розуміння і відкриття істини.

Як бачимо, в персоналістичній герменевтиці Ч.С. Бартніка абсолютне існування, яким є особа, створює можливість пізнання повноти істини, формуючи фундамент категорії пізнання, під таким кутом зору критерієм істини є не пізнання суті об'єкта, а його пізнання з погляду особи, це означає, що істина визначається особовим буттям і стає можливою для пізнання. в інтерпретації польського філософа-персоналіста категорія істини стосується обох вимірів особового буття людини: індивідуального і спільнотного. Особа-індивід пізнає дійсність згідно зі своєю особовою структурою, спільнотна ж особа дає можливість зрозуміти певні речі, які неможливо до кінця осмислити виключно в індивідуальному вимірі. у персоналістичній герменевтиці постає особливий горизонт істини, де горизонт спільнотної особи не шкодить, не нівелює і не нищить горизонт індивідуальної особи, а поглиблює, доповнює та вдосконалює його.

Список використаної літератури

1. Горбань Р.А. Соціогенез богослов'я історії /Річард Анатолійович Горбань //Вісник Прикарпатського Університету. – 2005. – № 7. – С. 136–144.
2. Дробжев М.И. Проблема человека в русской религиозной философии XIX – первой половине XX века :[монография] /Михаил Иванович Дробжев. – Тамбов :Изд-во Тамбов. гос. ун-та им. Г.Р. Державина, 2000. – 320 с.
3. Історія філософії :[словник] /заг. ред. В.І. Ярошовець. – К. :Знання України, 2005. – 1199 с.
4. Bartnik Cz.St. Hermeneutyka personalistyczna /Czesław Stanisław Bartnik. – Lublin :Katolicki Uniwersytet Lubelski, 1994. – 338 s.
5. Bartnik Cz.St. Historia filozofii /Czesław Stanisław Bartnik. – Wyd. 2. – Lublin :Gaudium, 2001. – 596 s.
6. Bartnik Cz.St. Personalizm /Czesław Stanisław Bartnik. – Wyd. 2, popr. i poszerz. – Warszawa :O.K., 2000. – 531 s.
7. Bartnik Cz.St. Podmiot i przedmiot w poznaniu personalistycznym /Czesław Stanisław Bartnik //Roczniki Teologiczno-kanoniczne. – 1988. – № 35. – Z. 2. – S. 13–24.
8. Bartnik Cz.St. Sens bytu /Czesław Stanisław Bartnik //Roczniki Teologiczno-kanoniczne. – 1981. – № 28. – S. 97–109.
9. Guzowski K. Chrystologia hermeneutyczna /Krzysztof Guzowski //Roczniki Teologiczne. – 1998. – № 45. – S. 21–38.
10. Guzowski K. Ermeneutica e cristologia in Czesław S. Bartnik /Krzysztof Guzowski. – Roma :Angelicum, 1993.
11. Guzowski K. Recenzja na: Hermeneutyka personalistyczna Cz.S. Bartnik /Krzysztof Guzowski //Akcent. – 1995. – № 16. – Nr. ¾. – S. 199–203.
12. Nowaczyk M. Recenzja na książkę Cz.St. Bartnika Hermeneutyka personalistyczna / M. Nowaczyk //Przegląd Powszechny. – 1995. – № 2. – S. 150–154.

**CATEGORY OF THE TRUTH IN PERSONALISTIC HERMENEUTICS
OF CZESLAW STANISLAW BARTNIK**

Richard Gorban

*Kosiv Institute of Applied and Decorative Arts
of Lviv National Academy of Arts
Mitskevych str., 2, 78600, Kosiv, Ukraine*

In this article, the author states that the category of the truth in personalistic hermeneutics of Czesław Bartnik, a Polish philosopher, is not preconditioned by comprehension of the nature of the object, but determined by existence of the personality and concerns its both dimensions – individual and social.

Key words: personalism, hermeneutics, category of the truth, personality, personal existence, verification.

УДК 294.4

ОДЕРЖАВЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 1804–1908 РР.

Андрій Гренишен

*ДВНЗ «Університет менеджменту освіти»,
відділ науково-методичного забезпечення та координації діяльності
закладів післядипломної педагогічної освіти
вул. Січових Стрільців 52-А, 04053, м. Київ, Україна*

Огляд процесу перетворення Російської православної церкви на українських землях, які входили до складу Російської імперії, з суспільної на державну інституцію у XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: одержавлення Російської православної церкви, використання духовенства в державних цілях, використання духовенством держави у церковних цілях, соціальна політика щодо духовенства, культурна політика у релігійній сфері.

Зрощення православної церкви з державою у Російській імперії, розпочате Петром I за проектом Т. Прокоповича на початку XVIII ст., протягом XIX ст. набуло вражаючих масштабів. Російська православна церква втратила залишки своєї інституційної автономії, тобто перетворилася на невід’ємну складову російського державного апарату – державну установу. На українських землях одержавлення православ’я здійснювалось у проміжку часу між 1804 р. і 1908 р. у своїх дослідженнях цього питання торкалися О. Ігнатуша, О. Саган, Н. Шип, проте комплексного дослідження, присвяченого висвітленню процесу одержавлення Російської православної церкви на українських землях, нині немає.

Ідея створення Священного Синоду – постійно діючого церковного собору, який заміняв собою одноосібну владу Патріарха, передбачала підпорядкування православної церкви державі як способу усунення можливості повторення конфлікту між духовною і світською владою, подібного до того, що мав місце в історії Московського царства середини XVII ст. «Добрі наміри» Т. Прокоповича були використані російською світською соціально-політичною елітою в особі царя Петра Олексійовича Романова з метою повного і всебічного одержавлення церкви, що не входило у найамбітніші плани російського імператора Петра Олексійовича та його вінченосних нащадків, але відбувалось протягом двох сторіч за запущеною реформаторами і підтриманою консерваторами політичною інерцією [1, с. 327–329].

Рішення про приведення територіальних меж єпархій у відповідність із кордонами губерній було прийняте 25 червня 1803 р., звіт про його виконання Синод подав на розгляд імператору 4 грудня 1803 р., а затверджено цей звіт монархом було 21 лютого 1804 р. Українських земель це торкнулося таким чином: Херсонську і Таврійську губернії залишили у складі Новоросійської єпархії, а єпархію перейменували у Катеринославську. Архієрея цієї єпархії з того часу іменували Катеринославський, Херсонський і Таврійський замість Новоросійського і Дибирівського. Малоросійського Чернігівського архієрея слід було іменувати Чернігівський і Ніжинський, а Малоросійського Переяславського – Полтавським і Переяславським [2, с. 140].

Важливою складовою політико-правової системи Російської імперії початку XIX ст. було розроблення ефективної схеми оприлюднення нормативно-правових актів загального

виконання. Традиційно документи такого штибу зачитувались у церквах, але ця процедура часто викликала різні тлумачення змісту зачитаних юридичних актів. Із метою вирішення цієї проблеми з 31 травня 1804 р. запроваджувався механізм оприлюднення, який передбачав надсилання двох екземплярів правового акту: один вішався у волосному управлінні для того, щоб грамотні люди за бажанням могли з ним ознайомитись, а інший передавався до церкви для привселюдного читання під час богослужіння [2, с. 358–359].

Нагляд поліції за благопристойністю на богослужіннях, встановлений 1805 р., яскраво свідчив про суть релігійної політики російського уряду на українських землях. Російський страх перед найменшими проявами самостійності навіть культурного життя українців особливо чітко простежується у грубому втручанні у культове життя православної церкви Міністерства внутрішніх справ, здійсненого з волі ліберального імператора Олександра І. Найцікавіше, що це рішення було прийнято і реалізовано у період активізації реформаторської діяльності цього монарха. Напевне, ліберальні погляди Олександра Павловича не стосувалися національно-культурної сфери життя його підданих, а уніфікація соціокультурного життя мешканців імперії була важливішою за всебічний розвиток її багатонаціонального суспільства [3, арк. 39].

Культурна політика імператора Миколи і дещо відрізнялася від політики його брата. Зокрема, Микола Павлович скористався із чвар у католицькій церкві Російської імперії і схвалив скасування Берестейської церковної унії 1596 р. на Правобережжі. Ця знаменна для Російської православної церкви подія відбулась у 1839 р. за планом, поданим уніатським священиком Й. Семашком, котрий унаслідок об'єднання уніатів із православними здобув єпископську кафедру на новоприєднаних до російського православ'я українських і білоруських теренах. Це призначення вважається чи не найголовнішою причиною зради Й. Семашком віри пращурів, яка відкрила шлях уніфікації релігійно-культурного життя українських земель, приєднаних до Російської імперії наприкінці XVIII ст., із російським соціокультурним життям [4, с. 83–86].

Російські дослідники початку XX ст. оцінювали події, пов'язані з ліквідацією уніатської церкви в Російській імперії, як акт відновлення історичної справедливості – єдності православної церкви, порушеної католиками під час контрреформації. На їхнє глибоке переконання, православні завжди прагнули повернутися під духовну зверхність і піклування московського патріарха, проте цьому заважали політичні обставини, подолання котрих стало можливим тільки 2 лютого 1839 р. Цього дня усіма єпископами і духовенством було підписано акт об'єднання уніатської церкви із православною, що ознаменувало завершення одного із ключових етапів уніфікації культурного життя Російської імперії, тобто знищення одного з важливих елементів української самобутності – уніатської церкви на Правобережжі [5, с. 251–254].

Наслідком успішного проходження уніфікації релігійного життя українських земель, які входили до складу Російської імперії, стало можливе запровадження загальноімперського церковного статуту 1842 р., котрий докладно регламентував усі сфери життєдіяльності Російської православної церкви. Перспективний результат уніфікації релігійного життя Російської імперії виявився не одразу, а протягом тривалих наступних майже двох століть. Ідеться, зокрема, про руйнацію Російської імперії 1917 р. і відновлення її у форматі СРСР у 1922 р. Особливо це відчутно у наш час, коли відбуваються докорінні зміни в українському суспільстві світоглядного характеру, котрі прокладають шлях розвитку України на майбутнє.

Одержавлення православної церкви на українських теренах у середині XIX ст. значною мірою мало адміністративно-економічний характер, зокрема забезпечення духо-

венства землями, дровами та іншими матеріальними благами брала на себе держава. Це відбувалось із волі государя й оформлювалось указом Священного Синоду. Сільське духовенство західних губерній необхідно було заохочувати до співпраці з урядом, зокрема виявами турботи про забезпечення задоволення матеріальних потреб служителів православної церкви. Найголовнішим завданням виявилось кадрове наповнення сільських православних приходів правобережної України, пов'язане з вирішенням житлового питання для новоприбулих священників [6, арк. 2–3].

Важливу роль у процесі перетворення Російської православної церкви на українських кресах на державну інституцію відігравало виділення державою коштів на утримання причтів. Це в умовах інтеграції Правобережжя в імперський політичний організм поступово набувало систематичності, посилюючи матеріальну залежність православної церкви від держави. Відповідальність за організацію духовного життя, взята на себе органами влади, сприяла підвищенню рівня лояльності священнослужителів до держави, стимулюючи зростання їхніх сподівань на державну допомогу, а не готовність до життя із священницької діяльності. Зазначена позиція суперечила принципу Ісуса Христа, що «вартий робітник своєї поживи» [7].

Визначення місця духовенства у російській соціальній системі XIX ст. виявилось справою державного значення, бо було пов'язано з наділенням представників цього соціального прошарку правами та привілеями. Фактично російські царі прагнули зберегти середньовічну структуру суспільства із трьома станами і таким чином обмежити розбудову так званих соціальних ліфтів у спосіб забезпечення замикання соціальних прошарків і груп у собі. Соціальний статус православного духовенства згідно з політикою самодержавства прямував до статусу різночинців, оскільки 14 травня 1804 р. священнослужителям було дозволено купувати землю нарівні з іншими різночинцями [2, с. 312].

Один із проявів політики замикання у собі соціального прошарку православного духовенства у Російській імперії було зафіксовано в імператорському указі від 30 квітня 1804 р., яким проголошувалася заборона переходу на державну службу особам духовного звання без звільнення від духовної служби, отриманого від їхнього єпархіального керівництва. Приводом стало намагання здійснити такий перехід випускником Полтавської духовної семінарії. у свою чергу, Священний Синод 31 травня 1804 р. заборонив семінаристам звертатися за дозволами про звільнення від духовної служби напямучу до Синоду, оминаючи їхнє єпархіальне керівництво. Приводом до цього послужило звернення двох вихованців Вологодської духовної семінарії [2, с. 295, 361].

Продовженням означеної соціальної політики російського самодержавства у середині XIX ст., зокрема, стало ухвалення государем імператором Миколою I рішення про заборону простим козакам переходу у православне духовенство для зайняття вакантних посад при церквах. При цьому дозвіл висвячення дітей священнослужителів козацького походження оформлено так: дітей священників висвячувати на священників, а дітей дяків – на дяків. Щоправда, висвячення ставало можливим лише за умови успішного закінчення претендентами на священство повного курсу духовної семінарії, а без відповідної освіти їх належало відправляти на службу у козацькі війська [8, арк. 156].

Наслідком офіційної релігійної політики стала всебічна підтримка держави церквою, яка на той час зводилася до ідеологічної обробки мирян, яка відповідала економічній, соціокультурній і національній політиці царя-реформатора Олександра II. Священний Синод видав Циркуляр від 27 лютого 1861 р. про обов'язки православних священників у зв'язку з проведенням селянської реформи. Цей документ орієнтував священнослужителів на формування у селянства почуття вдячності до государя імператора за звільнення їх із

кріпацтва, переконання у необхідності покори монархові і його представникам на місцях, а також задоволення своїм новим становищем і відчуття турботи держави про добробут і благо селян. Це зовсім не вписувалось у доручення Ісуса Христа своїй Церкві: «Ідіть по цілому світові й усьому створінню Євангелію проповідуйте» [9, арк. 1–2].

Завдяки цьому Російська православна церква в українських губерніях усе більше перетворювалася з Тіла Христового на державну інституцію для задоволення релігійних потреб підданих імператора православного віросповідання. Це, у свою чергу, сприяло поширенню атеїзму серед інтелігенції, яка чинила спротив ідеологічному розчиненню в імперському соціумі. у такий спосіб відбувався розрив природних світоглядно-соціальних зв'язків української інтелектуальної еліти з іншими верствами суспільства, наприклад, православне селянство не сприймало атеїстичну інтелігенцію і навпаки. Це розділення українства, напевне, було метою російської релігійної політики на українських землях протягом XIX ст. [10, с. 3–6, 10–11].

Варто згадати про процес бюрократизації церковного життя на українських теренах, яка була проявом уніфікації соціокультурного життя Російської імперії. Домодерний імперський соціум уніфікувався дуже важко, бо брак індустрії і шляхів сполучення, політичних свобод і доступу до здобуття освіти для представників усіх соціальних груп і прошарків ослаблювали ефективність урядових заходів у цій сфері. Православні єпархії фіксували свої надходження, видатки і залишки, розписуючи фінансово-економічний стан приходів і монастирів. Це демонструвало господарсько-економічну самостійність православної церкви, поставлену під державний контроль [11, арк. 1–4].

Тому на межі 1860–1870-х рр. однотипні відомості про фінансовий стан монастирів за минулий рік, оформлювані не на офіційних бланках, супроводжувалися рапортами настоятелів, надсилалися духовним консисторіям на початку кожного наступного року. Ці документи свідчили про відносно незначну роль асигнувань із повітових казначейств і суттєвість банківських капіталів, тобто відсотків за депозитами, а також капіталів, які надходили від промислових підприємств – погашення кредитів. Політичний верхівці Російської імперії не вельми подобалася господарсько-фінансова самостійність православної церкви, котра заважала поставити її у повне підпорядкування державі [12, арк. 1–5].

Якщо протягом XI – XVIII ст. православні монастирі, розташовані на українських землях, виконували просвітницько-культурну функцію, то протягом XIX ст. її повністю перебирають університети, залишаючи монастирям роль зберігачів релігійних традицій пращурів. При цьому багатющі монастирські бібліотеки зберегли для дослідників пам'ятки духовної і світської літератури. Монастирі також донесли до нас твори високого художнього мистецтва й архітектури. Вони функціонували як замкнені глибоко релігійні корпорації затворників, які намагалися за будь-яку ціну зберегти свою самостійність, а тому дуже важко і болісно відкривали світові свої скарби і таємниці [13, с. 312–314].

Бюрократизації була підкорена діяльність емеритальних кас духовенства. Чисельні рапорти супроводжували відомості їхніх коштів, а тривалість дії накопичувальних вкладів коливалася від десяти до тридцяти років. При цьому відсотки на ці вклади росли залежно від терміну вкладу, тобто чим довший термін, тим вищі відсотки за ним, що нашоухе на думку про фінансову спроможність церкви і прагнення держави нею скористатись у своїх інтересах, оскільки Російська імперія у другій половині XIX ст. часто мала серйозні проблеми з наповненням скарбниці. На цій підставі можна сміливо припускати, що головною метою одержавлення Російської православної церкви було об'єднання державної і церковної скарбниці [14, арк. 8, 16–17, 21–24].

Певний набір кроків у соціально-релігійній політиці 1860-х рр. сприяв руйнуванню замкненості соціального прошарку православного духовенства. у 1863 р. випускни-

кам православних духовних семінарій було дозволено вступати в університети, у 1864 р. дітям православних священнослужителів і церковнослужителів – навчатись у гімназіях, у 1866 р. – у військових училищах, у 1867 р. усім православним дозволили навчання у духовних навчальних закладах і скасували спадковість парафій. Окреслена соціальна політика підсилювалася збільшенням фінансування концесторій із 1869 р. утричі, що, у свою чергу, не завадило Священному Синоду видати дві докладні інструкції церковним старостам 1886 р. і 1890 р., а також внести у «Міське положення» і «Положення про губернські і повітові земські установи» 1892 р. пункт про заборону участі у виборах до органів місцевого самоврядування православним священнослужителям і церковнослужителям без дозволу їхнього єпархіального керівництва [15, с. 41–43].

Фінансово-адміністративна залежність православної церкви від імперської влади на українських землях у 1880-ті рр. набула абсурдних форм і виявів. Наприклад, встановлення надбавки до платні службовцям Київської духовної семінарії здійснювалося Священним Синодом за посередництва Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора на підставі письмового звернення ректора цієї освітньої установи до керівника генерал-губернаторства. Можна припустити, що у такий спосіб духовна освіта потрапляла під контроль світської влади. Під час вирішення цього питання враховувалися різні чинники (зокрема, освіта, термін служби, рівень службової відповідності і політичної благонадійності претендента на надбавку). Значиму роль відігравали прецеденти подібних нарахувань, які наводились у супровідних листах [16, арк. 1–5].

Ця традиція досить міцно вкоренилась у систему відносин держави і Російської православної церкви, розвиваючись і досягаючи своєї сформованості протягом 1900-х рр. Наприклад, списки співробітників духовних семінарій, представлених до нарахування доплати на наступний 1907 р., подавалися на розгляд генерал-губернатору навесні – влітку поточного 1906 р. з метою забезпечення максимального стимулювання найкращих представників духовного стану у їхній освітній діяльності і спонукати решту слідувати прикладу премійованих колег, утверджуючи залежність церкви від держави, котра не протидіяла втраті своєї самостійності [17, арк. 1–4].

Принципово важливим кроком на шляху одержавлення православної церкви у Російській імперії загалом і на українських землях зокрема стало переведення духовенства на спільну з державними службовцями систему пенсійного забезпечення. Цікавим є той факт, що розробка механізму впровадження переведення священників, дяків і їхніх сімей на загальну систему пенсійного забезпечення здійснювалася за участю Священного Синоду. Це нововведення стосувалося неєпархіального духовенства всіх без винятку конфесій (навіть іноземних), що слугувало зручним способом додаткового поповнення державної казни. Щоправда, до розробки і введення у дію нових норм пенсійного забезпечення старі зберігали юридичну силу, що було зафіксовано у відповідному рішенні Державної ради [18, арк. 289].

Відомості про кількість духовенства, яке переводилося на нову систему пенсійного забезпечення, мали збирати губернатори, а не самі священнослужителі. Це мимоволі нашттовхує на припущення про те, що православне духовенство поступово вводили в останню фазу перетворення на державних службовців із збереженням обов'язків обслуговування релігійних потреб населення православного віросповідання. Таким чином, авторитет православних священників серед пастви зводився нанівець, оскільки фінансово-адміністративне підпорядкування Російської православної церкви державі виявлялось остаточним і не залишало необхідного життєвого простору духовного життя автономної православної церкви у Російській імперії загалом і на українських землях зокрема [19, арк. 289зв.].

Вагомою складовою пенсійної реформи виявилось тлумачення вирішення питання про зарахування до пенсійного стажу священників терміну навчання у духовній академії. Виявилось, що законних підстав для зарахування періоду навчання до стажу немає, оскільки на підставі пункту 3 статті 29 та статті 592 Общого пенсионного устава (Св. Зак., т. III, вид. 1896 р.) у пенсійний стаж зараховувався лише час перебування на посаді. Фактично це означає, що православні священники тлумачилися законодавством Російської імперії не як служителі церкви і Бога, а виключно як державні службовці духовного відомства, що зводило нанівець їхню духовну роль у суспільстві [20, арк. 2–3].

При цьому природні соціальні функції церкви цілком зберігалися, зокрема саме священнослужителі вели метричні книги своїх прихожан, фіксуючи у них факти народження, шлюбу і смерті представників їхньої пастви. Напевне, це пов'язано зі здійсненням відповідних релігійних ритуалів, якими супроводжувалося фіксування зазначених фактів. Ці ритуали, відповідно, здійснювалися священниками, а тому ними ж і велися записи про проведення необхідних священних дій. Службовці органів влади та місцевого самоврядування зверталися до священників за демографічними відомостями, що є свідченням співпраці держави і церкви, проте не може виправдовувати об'єднання цих суспільних інституцій, тобто ліквідацію інституційної самостійності церкви [21, арк. 1].

Тому варто звернути увагу на той факт, що з 6 жовтня 1908 р. інформацію про службові переміщення у духовному і цивільних відомствах єпархіальне керівництво повинно було дізнаватися з офіційних видань «Урядовий вісник» і «Сенатські відомості». З цього часу керівникам єпархій не надсилалися списки службових призначень відповідно до статей 9 і 10 «Учреждения Комитета о службе чинов гражданского ведомства и о наградах» (Св. Зак., т. I, ч. 2, вид. 1906 р.). Очевидно, що у такий спосіб уряд здійснив остаточне зрівняння соціально-службового статусу чиновників духовного і цивільного стану, ліквідувавши залишки зовні специфічного становища православного духовенства на державній службі та у суспільному житті Російської імперії, виконавши завдання, поставлене під час проведення церковної реформи 1721 р., тобто завершення процесу одержавлення РПЦ [22, арк. 1].

Одним із можливих варіантів подальшого дослідження цієї теми може стати докладне вивчення окремих аспектів одержавлення РПЦ на українських землях, які входили до складу Російської імперії у XIX – на початку XX ст. Не виключаємо аналіз одержавленого православ'я на українських теренах, які входили до складу Російської імперії (6 жовтня 1908 р. – 10 березня 1917 р.) Інший варіант зводиться до висвітлення процесів одержавлення решти релігійних організацій, які функціонували на українських теренах у зазначений період. Окрім того, не варто відкидати можливість аналізу впливу цього процесу на суспільне життя, зокрема функціонування православних громадських об'єднань, які створювались і функціонували при парафіях або навіть єпархіях і могли стати фундаментом розбудови громадянського суспільства.

Список використаної літератури

1. Прокопович Т. Регламент, або статут духовної колегії /Т. Прокопович //Філософські праці. Вибране [упоряд. В. Литвинов]. – К.: Дніпро, 2012. – С. 327–329
2. Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. – Т. XXVIII. – С. 140.
3. ЦДІАК. – Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 783. – Арк. 39.
4. Стоколос Н.Г. Драма церкви (До питання скасування Греко-уніатської в Російській імперії та викорінення її духовно-культурних надбань) /Н.Г. Стоколос, Р.М. Шеретюк. – Рівне: ПП ДМ, 2011. – С. 83–86.

5. Смирнов П. История христианской православной церкви /П. Смирнов. – СПб., 1908. – С. 251–254.
6. ЦДІАК. – Ф. 182. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 2–3.
7. Там само. – Ф. 442. – Оп. 160. – Спр. 42. – Ч. 1. – Арк. 121 ;Євангеліє від св. Матвія 10:10 //Біблія в перекладі Івана Огієнка. – К. :Укр. бібл. тов-во, 2002.
8. Там само. – Арк. 156.
9. Там само. – Ф. 127. – Оп. 699. – Спр. 170. – Арк. 1–2 ;Євангеліє від св. Марка 16:15 // Біблія в перекладі Івана Огієнка. – К. :Укр. бібл. тов-во, 2002.
10. Драгоманов М. Про волю віри /М. Драгоманов. – Нью-Йорк, 1918. – С. 3–6, 10–11.
11. ЦДІАК. – Ф. 127. – Оп. 875. – Спр. 1058. – Арк. 1–4.
12. Там само. – Спр. 1132. – Арк. 1–5.
13. Історія релігії в Україні :в 10 т. Т. 3: Православ'я в Україні. – К. :Укр. центр духов. к-ри, 1999. – С. 312–314.
14. ЦДІАК. – Ф. 127. – Оп. 672. – Спр. 39. – Арк. 8, 16–17, 21–24.
15. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX – 30-ті рр. XX ст.) /О.М. Ігнатуша. – Запоріжжя :Поліграф, 2004. – С. 41–43.
16. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 519. – Спр. 66. – Арк. 1–5.
17. Там само. – Оп. 636. – Спр. 183. – Арк. 1–4.
18. Там само. – Ф. 442. – Оп. 552. – Спр. 127. – Арк. 289.
19. Там само. – Арк. 289зв.
20. Там само. – Ф. 711. – Оп. 3. – Спр. 3016. – Арк. 2–3.
21. Там само. – Ф. 2227. – Оп. 1. – Спр. 280. – Арк. 1.
22. Там само. – Ф. 711. – Оп. 3. – Спр. 3077. – Арк. 1.

ESTABLISHING STATE CONTROL OVER RUSSIAN ORTHODOX CHURCH ON UKRAINIAN TERRITORY IN 1804–1908

Andriy Grenyshen

*State Higher Educational Institution
University of Educational Management,
Department of scientific and methodological support
and coordination of post-graduate pedagogic institutions
Sichovykh Striltsiv Str., 52 A, 04053, Kyiv, Ukraine*

Review of the transformation process of Russian Orthodox Church from a social to state institution on Ukrainian territories, which belonged to Russian Empire, in 19th – early 20th century.

Key words: establishing state control over Russian Orthodox Church, use of the clergy for state purposes, use of the state by clergy for Church purposes, social policy with respect to clergy, cultural policy related to religion.

УДК 316.4.063

ПОЛИФОНΙΑ ЖЕСТОКОСТИ СОЦИАЛЬНОГО

Илья Дышлевой

e-mail: dyshlevyi@gmail.com

В статье рассмотрены основные плоскости превращения прав человека как социальной ценности и юридическо-политического концепта в основания возможностей и условий, сужающие (а иногда и вытравливающие) социальные потребности, интересы, ожидания и ценности как отдельных личностей, так и социальных общностей. Исходя из этого, автором рефлексированы ценностные и экзистенциальные истоки, а также нравственные и глубинные антропологические содержательные смыслы прав человека. Жестокость ансамбля отношений неравенства, образующего социальное, очень часто лишает акторов в современных обществах реального обеспечения прав человека и глубинных нравственных позиций в целом. Выделяются и концептуализируются три плоскости полифонии жестокости социального, в которых субстанционально ограничиваются и самоопределяются социальные субъекты: социально-правовая, социально-политическая и межличностная, в том числе и сексуальная, сферы социальных отношений. Особое внимание уделяется плоскости близких межличностных и сексуальных отношений в обществах.

Ключевые слова: права человека, жестокость социального, плоскости социальных отношений, общества модерна (модерные общества), модернизирующиеся общества, социальные ценности, свобода, любовь.

Соотношение общественного и индивидуального издревле является философским вопросом. Социальное, вертикально и горизонтально пронизывающее, скрепляющее и упорядочивающее общественное, общество выступает всепоглощающими рассеянными и сопряженными друг с другом неравными статусно-ролевыми и ресурсными в целом позициями акторов (самых разных личностей и социальных общностей) в различных идейно-образных, дискурсивно регулируемых и предметно ориентированных отношениях между всеми людьми – правовыми, политическими, культурными, экономическими, этническими, религиозными отношениями, составляющими общественные отношения. Именно соотношение социального и личного представляет собой фундаментальный вопрос социальной философии, теоретической социологии, социологии права и политической социологии с точки зрения рефлексии свободы как интегрального субстанционального качества общества как тотальной социальной системы.

От соотношения социального и индивидуального зависит все развитие человеческой цивилизации. Вопреки поверхностной и просвещенческой убежденности представителей либерализма и неолиберализма в примате индивидуального над групповым, коллективным, общинным, институциональным в обществах модерна, социальное – это тотальная и всепоглощающая, в том числе и индивидов, личностей и индивидуальностей, реальность. Полифоничная жестокость социального охватывает чуть ли не все сферы и области человеческого бытия в сети регулируемых и контролируемых различными формами власти неравных отношений и взаимодействий, направленных на извлечение и получение людьми разнообразных удовольствий, комфорта и удобств в обмен на сильные и крайне разветвленные зависимости.

Проблемная ситуация исследования заключается в полифоничном несоответствии естественно-правовых требований свободы личности, структурно определяемой через лю-

бовь, созидание, творчество, равенство возможностей и чувства долга (в ценностном и активно-деятельностном измерениях), реалиям социальных отношений и взаимодействий, жестоко (с нравственных и экзистенциальных позиций) погружающих как отдельных людей, так и целые социальные общности в безжалостную гонку за жизненным успехом, предполагающим доступ к эмоционально-чувственным, телесным, сексуальным, интеллектуальным благам и удовольствиям, а также к прагматичной пользе, связанной с реализацией потребностей и интересов, ориентированных на улучшение (с позиции социальных субъектов) условий и возможностей социальных сред своего обитания, свою самоактуализацию. Данная статья является социально-философской и теоретико-социологической работой одновременно, в ней сформулированы концептуальные основы дальнейшего изучения обозначенной проблемной ситуации в рамках теоретической социологии, социологии права и политической социологии.

Актуальность проблемы исследования состоит в необходимости достижения понимания в философском, научном, правовом, политическом и публичном *дискурсах*, являющихся способами выработки представлений о социальном мире и о мире вообще, а также совокупностями знаний об обществе и универсуме в целом, используемых в качестве форм знания-власти для оправдания власти перед социальными субъектами и ее применения, путей снижения нравственного и экзистенциального (интимно-духовного и душевного) напряжения между стремлениями акторов к подлинной свободе и жестокостью социального. Под *подлинной свободой* понимается интегральная характеристика социального, приводящая акторов не просто к жизненному успеху, но и к счастью в контексте их автономного следования нравственным ценностям, содержательно объединенными чувством долга. Полифоничная жестокость социального лишает различных людей и социальные общности возможностей, условий и перспектив обретения ими именно такой свободы.

Проблема должного и сущего в обществе особо артикулируется в древнегреческой философии. Необходимость единства частного и общего, гармонии между ними подробно рассматривается в древнеиндийской философии. в экзистенциальной философии, экзистенциальной психологии и психоанализе вопрос о смысле жизни человека в жестоком и чуждом для него социуме поднимается и анализируется довольно широко. в социологической концепции сверхсистем культуры *Питирима Сорокина* говорится о губительных для человеческой нравственности гедонизме и прагматизме современных обществ. в социологической теории власти *Мишеля Фуко* выделяются и рефлексированы различные технологии власти, вовлекающие социальных субъектов в современных обществах и в обществах,двигающихся в сторону их модели устройства, в жестокое пространство тотального контроля и надзора со стороны государственных, политических, коммерческих и некоммерческих структур социума, что обеспечивается дискурсами о правах человека и демократии.

Цель данной статьи заключается в описании и характеристике основных проявлений полифонии (понимаемой как содержательная, структурная и формальная множественность) социального в социально-правовой, социально-политической плоскостях общества, а также в плоскости близких межличностных отношений в обществе, включающих в себя и сексуальные отношения, а также в выделении и обозначении особо болезненных общих форм проявления жестокости социального в ракурсе экзистенциальных ситуаций.

Жестокость социального в правовой и политической плоскостях обществ

Во второй половине XX века общества модерна сформировались в Соединенных Штатах Америки, Канаде, государствах Западной и Северной Европы, ряде стран Центральной Европы (в Польше, Чехии и Венгрии данные общества возникли в конце XX века – согласно социологическому подходу Кристиана Херпфера), а также в Израиле,

Австралии, Новой Зеландии и Японии [1, с. 130–131]. в начале XXI века современные общества сложились в Эстонии, Латвии и Литве. Причем среди прибалтийских стран выделяется Эстония, о чем, в частности, свидетельствует наличие с 2016 года у однополых пар узаконенной возможности заключать наряду с разнополыми парами гражданские партнерства. При этом гомосексуальные пары должны иметь узаконенное право на заключение брака, который, помимо прочего, предполагает право на усыновление ребенка (детей) как одного из партнеров, так и со стороны, что законодательно признано во многих современных обществах. Под *обществом модерна (современным обществом)* можно понимать всеобъемлющую социальную систему с юридически признанными естественными правами человека, наличием процедурной демократии, представляющей собой инструменты обеспечения и реализации прав человека в ракурсе вовлечения акторов в разнообразные формы зависимости. Также *обществам модерна присущи следующие качества*: противодействие государства социальной стигматизации и дискриминации; развитый политический плюрализм; юридически защищаемые поликультурность и поликонфессиональность в условиях полиэтничности; социально ответственная рыночная экономика; высокое качество образования, подтверждаемое образованностью и профессиональной компетентностью; обширное гражданское общество, стержнем которого выступают международные и национальные неправительственные организации.

Жестокость социального проявляется и в отсутствии инструментов реального обеспечения прав человека – в неразвитости или полном небытии в модернизирующихся и домодерных обществах *процедурной демократии*. Это образует выраженность жестокости социального в *социально-правовой плоскости общества*. Одним из ярких примеров отсутствия процедурной демократии является *безработица*. в Украине, а также в значительном числе других модернизирующихся стран поиск работы людьми, желающими трудиться, превращен преимущественно в самый настоящий розыгрыш и «развод» на деньги, затраты физических, эмоционально-чувственных, интеллектуальных сил и времени. Эти тяжелые социальные процессы и явления в Украине, России, Беларуси и целом ряде других переходных государств усугубляются тем, что большинство незанятых людей, мотивированных работой, имеют высшее образование (а некоторые из этих людей получили два высших образования и даже больше). При этом лишь незначительная часть безработных обладают не только каким-либо формально подтвержденным образованием (в частности, высшим образованием /высшими образованиями, учеными степенями), но и *образованностью* (теоретическими и прикладными компетентностями, креативностью и инновационным потенциалом). Без крепких личных связей и участия в финансовых социальных коммуникациях (часто состоящих из коррупционных взаимодействий) найти не только легальную и более или менее сносно оплачиваемую работу, но и нелегальную работу с присущим ей отсутствием каких-либо юридических гарантий той или иной оплаты труда становится в весьма значительном числе случаев невозможным. в более мягких формах эти тенденции бытуют и в обществах модерна (но непостоянные жители, люди, работающие нелегально, как правило, слабо защищены государством, законодательством и правоприменением).

В *социально-политической плоскости* как отдельные люди, так и социальные группы, сообщества, аудитории не борются за права человека, руководствуясь в массе своей не некими нравственными принципами и требованиями, а прагматичными желаниями обретения власти (и сопряженным с ней доступом к социально значимым ресурсам), известности и популярности, получения заработка, улучшения социальных возможностей и условий собственных сред обитания в социуме (структурируемых по идентичностям и социокультурным системам, сферам социальной активности и деятельности). *Борьба за*

права человека в современных социумах прагматична и гедонистична по своей сути. Вера личности в права человека как в идейно-нравственную субстанцию, экзистенциальная причастность к ним, борьба отдельных людей и социальных общностей за права человека как восстание духа против проявлений несвободы и несправедливости в массовом сознании и даже в дискурсах современных обществ расцениваются как выражение наивности. а *наивность* обычно оценивается в публичном дискурсе в качестве центральной составляющей инфантильности, детскости, мешающей социальному выживанию и социальной адаптации акторов и превращающей их в «странных» чужаков.

Религиозную веру и церковь, а также этнический язык можно рассматривать как базисные основания этничности, поэтому их сохранение является крайне значимым способом «взвешивания» требований общественной модернизации с точки зрения личностно-ментальных качеств жителей той или иной конкретной страны. Еще следует учитывать социально-исторический прием, выработанный и воспроизводящийся тоталитарными политическими режимами, который заключается в социальном размывании религиозных и языковых основ этносов для укрепления властного надзора и контроля над ними, а также для их интеграции в привилегированный этнос. Гонения государств, основанные на неприятии религиозно-конфессиональных идентичностей и организаций, этнических языков являются одними из наиболее болезненных для развития этносов в качестве наций проявлений жестокости социального.

Жестокость социального в плоскости близких межличностных и сексуальных отношений, причастных к обществам

Особо изощренной выступает жестокость социального в плоскости близких межличностных отношений, которая включает в себя и сексуальные отношения. в надеждах и ожиданиях значительного числа людей именно эта область социальных отношений и взаимодействий может и должна быть *«отдушиной» для человека*, пространством, в котором человеческая личность может формировать и проявлять свою подлинную, ценностно наполненную индивидуальность. в контексте сущего близкие межличностные и сексуальные отношения психологически, по сути, экзистенциально травмируют акторов, приводят их к окончательным разочарованиям в нравственных ценностях и проистекающих из них естественных правах человека. Окончательными циниками и правовыми нигилистами люди становятся именно из-за несчастной любви, разрушения семьи, отсутствия перспективы создания собственной семьи, предательства, сексуальной неудовлетворенности, агрессии (и физического насилия тоже), душевного одиночества, поверхностности и жестокости в целом в рамках близких межличностных и сексуальных отношений, взаимодействий.

Социальная ценность *любви* в современных обществах, как и многие другие ценности, искажена; ее подлинный смысл, связанный с творчеством, свободой, жертвенностью и чувством долга, подменен представлениями о преходящих удовольствиях, жгучей страсти и эмоционально-чувственной зависимости. Нередко искренняя любовь в исковерканных жестокостью социальных взаимодействиях и отношениях в целом воспринимается в массовом сознании и даже в различных дискурсах в качестве патологической зависимости, болезни, слабости воли, как нечто, делающее человека смешным и униженным. Часто человек, чья душа еще не поглотилась без остатка гедонизмом и прагматизмом, жаждет любви, желает любить и быть любимым, причем уже становятся маловажными личные качества того человека, с которым хоть в какой-то мере возможен любовный роман (при этом любовные искания личности могут охватывать одновременно двух и более человек). Владимир Набоков в своем романе «Лолита» описывает эту экзистенциальную бездну исканий такими словами: «Одиночество разжигало меня. Я нуждался в обществе и уходе.

Мое сердце было истерическим, ненадежным органом. Вот как случилось, что Рита вошла в мою жизнь» [2, с. 331]. Отдельные люди в силу сильной самостигматизации еще полагают, что они не «заслуживают» любви, что у них не может быть серьезных личных (в смысле любовных) отношений в силу наличия у них тех или иных заболеваний (например, вируса иммунодефицита человека, рака, туберкулеза, гепатита), их социального происхождения, социально-классовых и иных социально-статусных позиций в обществе. Но согласно христианским и либеральным нравственным представлениям о человеке все люди достойны обрести *дар любви*, который во многом открывает для человека дары свободы, счастья, творчества. Главное – *верить* в существование этих феноменов, являющихся вкупе и чувствами, и ценностями.

Полифония жестокости социального и генеалогия социальной стигматизации

Особыми испытаниями для веры и любви, образующих вместе с чувством долга и творчеством подлинную свободу человека, являются *социальная стигматизация* (отторжение и неприятие определенных людей и социальных общностей, проистекающие из безнравственного по своей природе осуждения) и *социальная дискриминация* (ограничение и ликвидация возможностей акторов неправовыми способами, в том числе и через неправовые с точки зрения естественно-правовых концепций нормативно-правовые акты), подкрепляемые на индивидуально-психологическом и социально-психологическом уровнях *самостигматизацией*. Под покровом чувств вины и неполноценности самостигматизация активно внедряется в самосознание акторов (как отдельных людей, так и целых социальных групп) убогим и безнравственным по своей природе *осуждением*, исходящим как от повседневного знания и повседневных установок, так и от политического, правового, религиозного, психиатрического дискурсов, широко публично артикулируемых в обществе. На уровне повседневного сознания, а также в контексте публичного дискурса (что для современных обществ уже является большой редкостью) присутствует социальная стигматизация людей гомосексуальной ориентации, бисексуалов и трансгендеров (среди трансгендеров прежде всего страдают транссексуалы). Социальная стигматизация данной социальной общности *ЛГБТ (лесбиянок, геев, бисексуалов и трансгендеров)* особенно сильна в модернизирующихся и домодерных обществах, в которых она перетекает в социальную дискриминацию, нередко юридически закрепляемую (это как раз одно из ответвлений неправовых законов). Очень трагичными являются социальное положение и социально-психологическое самочувствие *людей, живущих с ВИЧ/СПИДом (вирусом иммунодефицита человека /синдромом приобретенного иммунодефицита)*. в современных обществах ситуация с социальной стигматизацией и дискриминацией на институциональном уровне во многом решена, но в разрезе «бытовых» коммуникаций она все еще имеет место быть. Особо тяжелой является многомерная (например, двумерная, трехмерная и более) социальная стигматизация и дискриминация, то есть осуждение, притеснения, ущемления социального субъекта в правах человека одновременно по нескольким основаниям по причине его принадлежности сразу к двум или более социально уязвимым общностям. Примером может служить социальное положение ВИЧ-положительного гея, страдающего алкоголизмом, не имеющего работы и денежных средств для жизни. Трагично еще то, что внутри социально стигматизируемых и дискриминируемых групп «травят» осуждением, отсутствием эмпатии, агрессией, насилием и изоляцией «своих» же, например, ВИЧ-положительные геи не принимаются многими в среде гомосексуалов и в социальной общности ЛГБТ вообще [3]. При этом необходимо отметить распространенность психологического садизма и непрофессионализма среди психологов, психотерапевтов, психоаналитиков и психиатров. Социальная стигматизация и порождаемая ею социальная дискриминация, трагично и без-

жалостно загоняющие людей в разные «углы» и «темницы» жизни, являются одними из серьезнейших тотальных форм проявлений жестокости социального.

Множественность образов и стилей жизни полностью вписывается в контекст структурной гетерогенности обществ потребления, которыми являются общества модерна и модернизирующиеся общества. Очень часто для многих людей *образы и стили жизни* служат важнейшим способом симулирования собственных идентичностей и самости в целом. Социальные сообщества и круги, мода и досуговые практики служат «лоном» для образов и стилей жизни. Особо характерными являются гендерные образы и стили жизни, которые то смешивают, то разъединяют социально конструируемые *маскулинность и фемининность*. Например, мужчины-метросексуалы во многом обладают андрогинными чертами и качествами в рамках приближения маскулинности к фемининности, а сравнительно недавно обозначившиеся в качестве отдельной социальной категории людей мужчины-ламберсексуалы демонстрируют нарочитую брутальность и автономную мужественность в ареале отдаления маскулинности от фемининности, причем ламберсексуалами могут являться также геи, бисексуалы, транссексуалы female-to-male (FtM) и даже транссексуалки male-to-female (MtF). Гендер – это крайне пластичное социальное качество акторов, а наиболее социально адаптивной в информационных и постиндустриальных обществах, к которым относятся современные общества, является *андрогинность* и мужчин, и женщин, и транссексуалов [4, с. 222–223].

Жестокость социального как источник экзистенциальных тупиков

Рэй Брэдбери в своем романе «Смерть – дело одинокое» с помощью череды убийств одиноких людей, смирившихся со своим одиночеством, не верящих в то, что они обретут любовь спутника жизни, пребывающих в унынии и принятом ими несчастье, художественно иллюстрирует большую экзистенциальную опасность для человека жизни без любви и духовно наполненных близких личных отношений. Вот гневное обращение молодого писателя к серийному убийце: «Искали несчастных одиночек, – дыхание вырывалось из моей груди, как бой барабанов, – несчастных одиночек» [5, с. 348]. Экзистенциально одинокого человека (а им может быть и человек, состоящий в иллюзорных моногамных или полигамных интимных отношениях) подстерегают очень болезненные удары судьбы, которые со временем этот человек перестает ощущать, привыкая к ним. Люди теряют веру в любовь, во что-либо светлое вообще, теряя живые коммуникации друг с другом, отказываясь от чтения книг, что Рэй Брэдбери показал в своем романе «451 градус по Фаренгейту». Девушка Кларисса, фигурирующая в этом произведении, не принимает такого порядка вещей в обществе и высказывается следующим образом: «У меня нет друзей. И это будто бы доказывает, что я ненормальная. Но все мои сверстники либо кричат и прыгают как сумасшедшие, либо колотят друг друга. Вы заметили, как теперь люди беспощадны друг к другу?» [6, с. 46–47].

Полифония жестокости социального охватывает также *детство и юношество*: отчуждение, тяжелые социальные условия, отсутствие любви и заботы ожесточают детей и подростков, а могут взрастить в них злых монстров. Так, Трумен Капоте в своем романе «Хладнокровное убийство», основанном на реальных событиях, произошедших в штате Канзас Соединенных Штатов Америки в 1959 году, иллюстрирует неимоверную жестокость двоих молодых мужчин, убивших семейство Клаттеров и сформированных социальными отношениями озлобленными и ощущающими себя обделенными, терзаемыми resentimentом (комплексным чувством, состоящим из обиды на общество, ощущения собственной слабости, чувства враждебности по отношению к сильным и успешным). Помощник капеллана Вилли-Сорока таким образом обращается к Перри, одному из дво-

их несчастных молодых мужчин, описываемых в романе «Хладнокровное убийство»: «Ты силен, но у твоей силы есть порок, и если ты не научишься с ним справляться, этот порок станет сильнее твоей силы и нанесет тебе поражение. Что за порок? *Бурная эмоциональная реакция, совершенно непропорциональная поводу*. Откуда? Откуда этот неразумный гнев при виде тех, кто счастлив или доволен жизнью, откуда это растущее презрение к людям и желание причинить им боль? Ладно, ты считаешь их дураками, ты презираешь их мораль, их счастье – источник *твоего* разочарования и негодования. Но ведь это страшные враги, которых ты носишь в самом себе, – временами они смертоносны как пули. Только пуля милосердно убивает свою жертву, эти же бактерии, если дать им повзрослеть, не убивают человека, но ведут в своем кильватере плавающую тюрьму для истерзанного и искалеченного существа: в его существовании еще есть огонь, но он едва теплится, поддерживаемый лишь голубыми язычками презрения и ненависти» [7, с. 68–69]. Трагизм ситуации главным образом вызван бездействием социальных институтов и социальных организаций, институтов гражданского общества. Сверх того, и дети, живущие в несчастье, и экзистенциально искалеченные в детстве взрослые люди стигматизируются и дискриминируются.

Выводы. Стремление к правам человека в модернизирующихся обществах, к которым относится и современное украинское общество, зачастую расценивается в массовом сознании этих обществ как детская наивность, а в обществах модерна – в качестве потребительской активности. Вопреки патетическим просвещенческим представлениям о правах человека как о некоей «вещи в себе», являющейся самодостаточным благом, *права человека* являются одной из главных «мишеней» жестокости социального; чем больше прав человека признано в позитивном праве, тем в более серьезные зависимости от государственной, экономической, образовательной, научной, религиозной и иной власти попадают акторы (как отдельные индивиды, так и социальные общности). в рамках возвышенных философско-правовых идей права человека субстанционально проистекают из абсолютных нравственных ценностей, в первую очередь из свободы, чувства долга (ответственности), равенства возможностей, справедливости, толерантности, уважения человеческого достоинства. Права человека и абсолютные нравственные ценности – это дар Бога или высшей реальности согласно естественно-правовым концепциям.

«Закрепощение» акторов через зависимости от возможностей и условий получения доступа к разнообразным формам удовольствий (душевному, сексуальным, телесным, интеллектуальным, материальным), реализации прагматичных потребностей, интересов и ожиданий порождается правами человека и является «ядром» проявлений жестокости социального во всех плоскостях и срезах социума. *Свобода* в обществе есть несвобода, поскольку в социальных факторах и социальных фактах она разбивается на права человека.

Чувства одиночества, безысходности, отчаяния, неверие в любовь, дружбу, счастье, успех (в гармоничном его понимании, исключая сугубо потребительское истолкование), верность и преданность любимого человека, родственников и вообще близких людей являются *доминантами в экзистенциальном состоянии людей*, которые не только на бессознательном уровне ощущают и чувствуют, но и на уровне своего сознания понимают и рефлексируют жестокость социального во всей ее разветвленной полифонии.

Стратегии выживания и адаптации индивида в социуме предполагают сокрытие им многих своих душевных качеств ради их сохранения, а вообще данные стратегии рассчитаны на утрату индивидуумом собственной экзистенциальной самоидентифицированности, смещающейся в лучшем случае в человеческое бессознательное, а в худшем случае – в небытие. *Трагизм ситуации* паразитически усиливается тем, что сфера близких

межличностных отношений, включающая в себя и сексуальные отношения, превращается по большей части в одну из функциональных подсистем рационализированной всеобъемлющей социальной системы, образующей общество. Социализация ошеломляюще изымает из человека его душу, превращая его в единицу, не обладающую свободой воли, свободой выбора и свободой действий. Данные процессы зародились в современных обществах, распространяются в модернизирующихся обществах, но они в разной степени встречают сопротивление в тех этнических культурах и тесно связанных с ними религиозных конфессиях, которые вовлечены в глокализацию (автономизацию, регионализацию) больше, чем в глобализацию (например, арабские, тюркские, восточнославянские культуры, а также ислам, православие, старообрядчество). При этом *модерность общества*, пусть и в различных формах несвободы в сущем, предполагает свободу в качестве должных нравственных ценностей и прав человека в правовой, политической, культурной, философской и научной, религиозной, экономической, межличностной и других сложных составляющих общества.

Значимые теоретико-методологические перспективы настоящего исследования состоят в следующем:

1) выявление на основе возможностей кибернетики (вместе с задействованием математико-статистических конструкторов теории информации) мер информационной энтропии (информационной хаотичности) в социальных коммуникациях между властными и самоорганизационными структурами общества по поводу понимания содержательных смыслов нравственных ценностей и прав человека;

2) структурирование истоков и факторов жестокости социального в ракурсе анализа достижений и изъянов процедурной демократии, наиболее институционально-организационно и инструментально оформленной в рамках англо-американской правовой системы;

3) диагностика тотальных и наиболее болезненных форм проявления полифонии жестокости социального в ракурсе выявления корреляций между данными формами, с одной стороны, и факторами, фактами, характеристиками и формами проявления социальной значимости-незначимости прав человека в различных обществах – с другой стороны.

Список использованной литературы

1. Херпфер К. Новый индекс демократии. Демократизация общественности в пятнадцати государствах Европы (1991–1998) /Кристиан Херпфер //Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 3. – С. 123–150.
2. Набоков В. Лолита /Владимир Набоков ;пер. с англ. автора. – СПб. :Азбука-классика, 2010. – 416 с.
3. ВИЧ-аут/Жизнь с ВИЧ //Парни ПЛЮС [Электронный ресурс]. – Режим доступа :<https://parniplus.com/hiv-life/vich-aut/>.
4. Seidman S. The social construction of sexuality /Steven Seidman. – 3rd edition. – New York :W. W. Norton & Company ;London :W. W. Norton & Company, 2015. – 301 p.
5. Брэдбери Р. Смерть – дело одинокое /Рэй Брэдбери ;пер. с англ. И. Разумовской, С. Самостреловой. – М. :Эксмо ;СПб. :Домино, 2010. – 384 с.
6. Брэдбери Р. 451° по Фаренгейту /Рэй Брэдбери ;пер. с англ. Т. Шинкарь. – М. :Эксмо ;СПб. :Домино, 2013. – 240 с.
7. Капоте Т. Хладнокровное убийство /Трумен Капоте ;пер. с англ. М. Гальпериной. – СПб. :Азбука-классика, 2008. – 480 с.

THE POLYPHONY OF CRUELTY OF SOCIAL ASPECT**Illia Dyshlevyi***e-mail: dyshlevyi@gmail.com*

The article considers basic levels of human rights transformations as social value and juridical-political concept into foundations of opportunities and conditions, that narrow down (or even sometimes exterminate) social interests, expectations and values as by separate personalities as at social communities. On this basis, the author has introspected the values and existential origins. He has also introspected moral and depth anthropological meaningful meanings of human rights. The cruelty of the ensemble of inequality relations, that creates the social aspect deprives often the author in modern societies the real provision of human rights and deep moral positions in general. Three levels of the polyphony of the cruelty of the social aspect are singled out and conceptualized, where the social objects are substantially limited and self-determined: social and law; social and political; interpersonal, including sexual, sphere of social relations. Special attention is paid on level of close interpersonal and sexual connections in societies.

Key words: human rights, cruelty of social aspect, social connections levels, modern societies (societies of modern aspect), modernizing societies, social values, freedom, love.

УДК 124.5

АКСІОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФІЇ УПРАВЛІННЯ В УМОВАХ ТЕХНОГЕННОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Ірина Жеребятнікова

*Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця
кафедра філософії і політології,
просп. Науки, 9-А, 61166, м. Харків, Україна*

Розглянуто теоретично-концептуальні аспекти сучасної філософії управління у контексті трансформаційних процесів соціальної реальності. Визначено сутність, структурні особливості та проблематику філософії управління, її роль у формуванні наукової рефлексії феномена управління. Проаналізовано вплив аксіологічних чинників на ефективність системи управління соціальними процесами, охарактеризовано зміст та роль цінностей у визначенні пріоритетів управлінської діяльності. Підкреслено, що аксіологічний вимір та гуманістична спрямованість нової філософської управлінської парадигми істотно впливають на якість і продуктивність управлінських процесів, оптимізують систему соціального управління.

Ключові слова: філософія управління, аксіологія, управління, цінності, управлінська діяльність, культура.

Сучасне суспільство рухається шляхом трансформації соціальної системи, головними атрибутами якої є глибинні процеси соціоструктурних змін, що торкаються інституціональних основ соціуму. у зв'язку з цим відбуваються якісні перетворення змісту і форм управлінської діяльності, модифікуються старі і конституюються нові системи управління. Процеси глобалізації та інтенсифікації політичних, економічних, науково-технічних, соціально-культурних і духовних відносин, бурхливий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій справляють значний вплив на всі сфери соціального життя та актуалізують проблему формування нової парадигми філософії управління у глобальному вимірі. Управління як універсальний феномен існування людини і соціуму, який специфічно проявляється на різних етапах їх розвитку, сьогодні набуває особливого значення у забезпеченні ефективності суспільного життя та вимагає свого наукового і філософського осмислення, визначення світоглядних, методологічних та аксіологічних засад і принципів, розуміння сучасних тенденцій та закономірностей. Специфікою сучасного філософського аналізу управління є включення управління як проблеми в людино-розмірні об'єкти постнекласичної науки, перегляд основ соціально-гуманітарних наук, відхід від традиційних управлінських парадигм, розгляд проблем керованості і прогнозування соціальних процесів у широкому соціально-культурному контексті.

Проблемам, пов'язаним із філософською основою управління, теорією і практикою соціального управління, присвячені праці багатьох науковців. Зокрема, важливими для аналізу феномена управління та його наукової рефлексії стали дослідження таких зарубіжних учених: Р. Арона, Д. Белла, І. Богачека, О. Богданова, І. Валлерстайна, М. Вебера, А. Вілінова, Ю. Волкова, С. Гантінгтона, Е. Гідденса, В. Дієва, Г. Емерсона, О. Жданова, М. Кастельса, Е. Мейо, В. Полікарпова, В. Розіна, Ф. Ротлісбергера, Ф. Тейлора, О. Тоффлера, М. Уотерса, Л. Урвіка, А. Файоля, Ф. Фукуями, Г. Черча та багатьох інших. в Україні також з'явилася певна традиція філософського осмислення проблем управління. Зокрема,

істотний вклад у розробку цієї проблематики внесли такі українські науковці – В. Альохін, В. Андрущенко, В. Бех, Ю. Бех, В. Бурега, В. Волинка, В. Воронкова, В. Горський, Г. Дмитренко, Ф. Канак, В. Кремень, С. Кримський, В. Лобас, В. Лях, С. Поважний, М. Попович, В. Пазенко, М. Михальченко, М. Степик, С. Пазинич, С. Попов та інші. Однак необхідно відзначити, що недостатньо розглянутими, на нашу думку, є низка питань, пов'язаних із філософським дослідженням впливу аксіологічних чинників на визначення пріоритетів управлінської діяльності.

Метою статті є аналіз теоретико-методологічних аспектів сучасної філософії управління, висвітлення ролі аксіологічних детермінант у формуванні філософської управлінської парадигми, визначення впливу ціннісно-смыслових засад управлінської діяльності як основи оптимізації системи управління.

Управління покликане відігравати роль ефективного способу взаємозв'язку теорії та практики суспільних перетворень і усвідомлюється не як проста інструментально-технічна діяльність, прерогатива якої вичерпується питаннями адміністративного чи організаційного характеру, а як набагато складніший і важливіший духовно-соціальний феномен людської життєдіяльності, самотутньої синергетичної, когнітивної, тобто здатної до рефлексії, системи. Осмислення управління у статусі такої системи дає можливість глибше і різноманітніше осягнути сутність філософії управління, яка постає внутрішньою складовою останнього, репрезентуючою вищий щодо інших способів вивчення рівень науково-теоретичних узагальнень досвіду управлінської сфери. Вітчизняні дослідники філософії управління В. Альохін, В. Бурега, С. Поважний та Л. Альохіна вважають, що «у широкому філософському розумінні управління є фундаментальною загальною функціональною властивістю об'єктивного світу, органічної і неорганічної природи, свідомих і стихійних сил, яким властиві якості закономірності, доцільності, цілепокладання та цілеспрямованості на результат дії» [1, с. 13].

Управління є внутрішньо іманентним суспільству на будь-якому етапі його розвитку, що зумовлено суспільним характером праці людей та її розподілом. Проблеми управління вивчаються у межах різних наукових напрямів: кібернетики, теорії управління, соціології управління, економічної науки, права, психології тощо. Філософія як специфічна сфера людського пізнання й осмислення реальності на сучасному етапі розвитку не може замикатись у собі і для себе, не може бути ізольована і від фундаментальних проблем управління, інакше кажучи, філософія управління повинна мати практичну спрямованість, реалізовувати функцію практичного керівництва під час регулювання спільної діяльності людей у найрізноманітніших галузях. Слід погодитись із В. Степіним, який вважає, що розуміння феномена управління неможливе без філософії. Він зазначає: «...разом із генетичним кодом, який закріплює і передає від покоління до покоління біологічні програми, у людини існує ще одна кодуєча система – соціокод, надбіологічні програми, які регулюють соціальне життя, що передаються від людини до людини, від покоління до покоління» [2, с. 6].

Адже саме філософська наука, маючи серед інших на озброєнні діалектичний метод, може найбільш повно осягнути проблеми управління як на глобальному, так і на локальному рівнях: на рівні суспільства, держави, галузі, соціальної групи тощо. Діалектичний метод під час дослідження систем управління базується на принципах об'єктивності, системності, цілісності, розвитку, суперечливості, тобто на тих принципах, які дозволяють охопити все різноманіття проявів управлінських взаємодій у їх взаємозв'язку та мінливості. Тому формування нової філософії управління як метатеорії управління є вкрай важливим завданням сучасної наукової думки, адже «методологічна роль філософії управління надважлива для «примирення» інтересів, з одного боку – її теоретичного прогресу, з іншого – вимог практики управління» [3, с. 36].

Філософія управління як нова парадигма керування складними соціально-економічними системами загалом розуміється як особливий тип свідомої діяльності людини, спрямованої на підвищення якості управління, його результативності, дієвості. Теоретичні основи філософії управління скеровують дослідника до того, щоб виявити необхідні риси, ознаки, які, з одного боку, виражають універсальні зв'язки речей і явищ формування управлінської парадигми, а з іншого – дозволяють сформулювати суб'єкт-суб'єктне управління, у центрі якого перебуває людина та її інтереси. Філософія управлінської парадигми – це результат управління, що виражається у досягненні поставленої цілі, якісне управління, в основі якого прийняття якісних рішень, що базується на культуроцентризмі, соціогуманізмі, соціоантропологізмі. Місце і роль глобалізації і техногенних процесів не можуть бути адекватно зрозумілими без аналізу того впливу, який вони здійснюють на ментальність, соціальну поведінку, «життєві світи» людей, «суб'єктів» чи «об'єктів», що беруть участь в управлінському процесі. і від того, як змінюються мотиви і цінності, орієнтації людей, соціально-типові властивості особистості та її відносини з суспільством, у підсумку залежить історичний розвиток людства [4, с. 254–255].

Загальний філософський підхід до управління характеризується розглядом цього процесу як складової соціокультурного життя суспільства, що дозволяє людині існувати у сучасному нестабільному соціумі, у цьому аспекті становить певну парадигму виживання. Філософія управління, що узагальнює основні методологічні підходи до процесу управління, у межах певної філософської парадигми знання набуває цілісності та взаємозумовленості його структурних компонентів до вирішення свого проблемного поля. Слід відзначити, що філософію управління жодним чином не можна зводити до теорії управління, яку часто представляють як акумульовані і логічно впорядковані знання, що є системою принципів, методів і технологій управління. Справді, теорія управління має міждисциплінарний характер і здебільшого зорієнтована на вирішення практичних завдань. Але вона, на відміну від філософії управління, не має загальнометодологічного характеру і не враховує історичний контекст розвитку суб'єкта й об'єкта управління. Крім того, філософія управління містить світоглядні та теоретико-пізнавальні засади досягнення управлінської діяльності. Філософія виконує роль обґрунтування теоретичних конструкцій і моделей управління, робить ширшим його когнітивні ресурси і пізнавальний горизонт [5, с. 7].

Досліджуючи перспективи інституціалізації філософії управління, В. Дієв робить спробу окреслити розуміння самої філософії управління. Так, під останньою він розуміє «систему узагальнюючих суджень філософського характеру про предмет і методи управління, їхнє місце серед інших наук і в системі наукового знання загалом, пізнавальний і соціальний ролі управління у сучасному суспільстві» [6, с. 6–7]. При цьому більш чітко автор характеризує філософію управління через її функціональне навантаження, а саме покликання дати філософський синтез знань про управління і запропонувати методологію дослідження цього феномена. Важливим є те, що філософія управління інтегрує у собі логіко-гносеологічні, теоретико-методологічні, етично-ціннісні, праксеологічні засади дослідження управлінської діяльності. Завдяки цьому філософія управління однорівнево співвідноситься з іншими філософськими напрямками (етикою, філософією політики, соціальною філософією, філософією права тощо). На наш погляд, філософія управління має своїм предметом основні поняття, закономірності, принципи й методи управління, на основі яких функціонують і розвиваються соціальні системи будь-якого рівня.

Перспективи формування нової філософії управління повинні враховувати принцип дійсного гуманізму, оскільки, як відзначає В. Воронкова, «гуманізація суспільної свідомості у світі управління призвела до переносу акцентів у філософсько-методологічному ана-

лізі управлінської діяльності з технічних та інформаційно-кібернетичних аспектів управління у сферу людського виміру» [7, с. 172]. Адже управління спрямоване на забезпечення досягнення фундаментальних інтересів суспільства та його гуманістичного поступу. Саме гуманістичне управління покликано актуалізувати ціннісну спрямованість економічних і соціальних інтересів, знайти способи забезпечення їх балансу. Гуманістичне управління відіграє онтологічно-аксіологічну роль в епоху криз і репрезентує модель управлінських технологій у проекції на зростання людського чинника та пошуки нових гуманістичних орієнтирів. Виходячи з цього, у першому ряду наукових питань філософії управління постає аксіологічна проблематика, а саме визначення ціннісно-сміслових детермінант і принципів управлінської діяльності; оцінка впливу глобалізації, техногенних факторів та європейської інтеграції на трансформацію ціннісно-етичних засад системи управління у сучасній Україні; роль та вплив національних традицій, духовно-ментальних цінностей і культурних факторів українського суспільства на формування ефективної та якісної управлінської парадигми.

Аксіологічний вимір філософії управління дає можливість на основі результатів філософського аналізу сутності феномена управління і змісту управлінської діяльності в кожній конкретній соціальній системі формувати своєрідну ієрархію цінностей і норм спілкування, корпоративної культури та інших факторів, за допомогою яких людина може оцінювати події, явища, вчинки і загальну поведінку (свою та інших людей) як із позицій сенсу життя, життєвих цінностей і орієнтацій, так і з позицій морально-етичної парадигми цієї соціальної системи. Особливого значення аксіологічне обґрунтування набуває у випадках, коли формування і здійснення управління максимальною мірою відповідає закономірностям самоорганізації соціальних систем і визначальним потребам соціуму. Тоді відносно швидко і послідовно задоволення цих потреб, здійснюване за рахунок ефективного управління, формує у суспільстві не просто позитивне ставлення до носіїв влади та управління, а й відчуття його самоцінності, його спрямованості на життєві цінності населення. Керівники починають усвідомлювати цінність своєї управлінської діяльності та прагнуть до подальшого її удосконалення згідно з новими суспільними потребами. Саме тому на сучасному етапі розвитку українського суспільства необхідна аксіологічна переорієнтація системи управління, активне застосування нормативно-ціннісного підходу до розв'язання як традиційних, так і принципово нових проблем управлінської діяльності.

Звернемося до визначення сутності цінностей та їхнього місця у сучасних системах управління. Слід відзначити, що методологічні та концептуальні аспекти аналізу ціннісної проблематики надзвичайно різноманітні й суперечливі. Сьогодні існує досить велика кількість дефініцій поняття «цінність», які часто значно відрізняються між собою, оскільки кожна з них розглядає певні рівні й аспекти цього феномена. Досить поширеним є трактування цінностей як «узагальнених уявлень людей про найбільш значущі цілі і норми поведінки, які визначають бачення ними дійсності, задають орієнтації їхнім діям і вчинкам у всіх сферах життя та значною мірою формують «життєвий стиль» суспільства. Система або сукупність домінуючих цінностей виражає у концентрованому вигляді особливості культури й історичного досвіду суспільства» [8, с. 602].

Аналіз літературних джерел та управлінської практики свідчить, що цінності охоплюють широке коло елементів і можуть стосуватись освіти, релігії, лояльності, патріотизму, конфлікту інтересів, ставлення до клієнтів та ін. Так, М. Рокіч визначив цінності як глибокі переконання, які визначають дії та судження людини у різних ситуаціях. Він поділяє усі цінності на дві великі групи: цінності-цілі та цінності-засоби. Цінності-цілі (базові) – це переконання у тому, що якась кінцева мета індивідуального існування заслуговує того, щоб

до неї прямувати. Цінності-засоби (інструментальні) – це переконання у тому, що певний спосіб дій або характеристика особистості є кращими у будь-якій ситуації. Базові цінності важливі для людини самі по собі, а інструментальні – уособлюють спосіб досягнення цих цілей [9, с. 205–210]. Аналіз різних видів цінностей дає змогу глибше зрозуміти їхню природу. Е. Дюркгейм порушує питання про джерело цінностей і робить висновок про те, що таким джерелом у процесі практичної діяльності стають ідеали, тобто міркування людини про те, чого ще не існує у дійсності. а речі стають цінністю (мають цінність) тоді, коли вони відповідають утіленому в них ідеалу або виражають ідеали. Далі з аксіології Е. Дюркгейма можна з'ясувати, що ідеали історично змінюються, зі зміною ідеалів виникають нові системи цінностей. у такий спосіб встановлюється певна закономірність у розвитку систем цінностей [10, с. 384–386].

У ХХІ ст. сучасна світова філософія, зокрема аксіологія, входить із новим розумінням дефініції «цінності», історичних типів цінностей, законів їхнього розвитку, переглядом цінностей минулого часу, новою концепцією культури (не тільки як системи цінностей, а й навичок зі створення і споживання цінностей, їх освоєння, тобто сприйняття, розуміння, оцінки, збереження, поширення і споживання), розумінням цінності майбутнього суспільства й окремої особистості. Конкретний предмет стає цінністю не сам по собі, а оцінюється з погляду певного ідеалу або ідеї конкретних властивостей й особливостей цього типу предметів. Важливою складовою постає система переваг-преференцій, у якій у реальності відображається соціально-управлінська практика окремої людини чи групи, їхні інтереси й потреби. Кожен управлінський процес має свої переваги й тим самим знаходить свою ціннісну нішу, що стає важливою складовою у взаємодії з подібними собі. Управлінські цінності можуть бути виявлені за допомогою суб'єктного критерію, що включає переваги, якими можуть володіти соціальні спільноти завдяки реалізації цих цінностей.

У наше століття «переоцінки цінностей», «конфлікту цінностей» аксіологічна проблематика пронизує усі сфери людського знання і практики, цінності фіксують універсальний вектор, вимір буття, ієрархічність його рівнів. Цінністю може вважатися будь-який «об'єкт» (зокрема, й ідеальний), що має життєво важливе значення для суб'єкта (індивіда, групи, етносу). Ціннісне ставлення до світу є фундаментальною установкою буття людини; тому і світ «ділиться» нею на те, що є цінним, нецінним і нейтральним. Як зазначав В. Франкл, «людину перш за все цікавить не реалізація її «Я», а реалізація цінностей та змістовних можливостей, які слід шукати радше в оточуючому світі, ніж усередині її самої. Людині потрібний той різновид внутрішньої напруги, який підтримує її постійну орієнтацію на реалізацію конкретних цінностей, на реалізацію сенсу її існування» [11, с. 3].

Явища та предмети дійсності постають як цінності лише тоді, коли мають практичну необхідність, коли їх корисність і значущість є безсумнівними як для окремої людини, так і для суспільства загалом. Це вдало підмічено Г. Ріккертом: «сутність цінностей полягає у їх значущості, а не у їх фактичності» [12, с. 363–391]. Відомий спеціаліст із цієї проблематики К. Клакхон вважає, що без цінностей життя суспільства було б неможливим, функціонування соціальної системи не змогло б зберегти спрямованість на досягнення групових цілей, люди не могли б отримувати від інших те, що їм потрібно для особистісних та емоційних взаємин; усі б не відчували в собі необхідної міри порядку та спільності цілей [7, с. 118–119].

Необхідно відзначити, що цінності як продукт духовного виробництва виявляються у формі провідних соціокультурних орієнтирів, вищих принципів, які виробляє суспільство для забезпечення саморегуляції у процесі подальшого поступу. Кожному суспільству властива специфічна ієрархія цінностей, проте важливу роль виконують базові цінності,

що постають у формі національно-культурного ідеалу. Слід погодитись із думкою В. Дієва, який вважає, що управління «занурене» в культуру, а коріння філософії управління повинні базуватися та виходити з усієї системи культури і філософського знання. Саме тому філософію управління необхідно розглядати тільки в контексті національно-культурних традицій і менталітету. Культура оновлює успадковані з минулого цінності і норми з урахуванням змін, що відбуваються у суспільстві, транслює їх поколінням, що живуть нині, озброює людей певними стереотипами поведінки. Ця соціальна пам'ять лежить в основі цінностей, поглядів і норм поведінки, що проявляються у діяльності людей [6, с. 8]. Отже, філософія управління, незважаючи на всезагальний, методологічний характер рефлексії управлінської діяльності, може мати виражені національні особливості, враховувати соціально-культурні та духовно-ментальні цінності певного народу.

Ціннісне ядро забезпечує повноту і цілісність системи управління, її якість та адаптивність щодо соціоструктурних змін, а безперервність існування підтримується за рахунок трансформації самих цінностей. Виходячи з цього, умовою ефективної управлінської діяльності є тенденція до аксіологізації усіх управлінських процесів, здатність системи управління до оптимального співвідношення універсальних та специфічних цінностей. Аксіологічний підхід може постати як конструктивний для розгляду багатьох вузлових питань сучасного управлінського дискурсу, зокрема проблем, які стосуються взаємозв'язку і взаємодії управління з суспільно-політичною і правовою системами, з соціально-економічним укладом держави, з морально-етичною парадигмою суспільства, з культурно-історичними особливостями і менталітетом народу тощо.

Важливість розгляду проблем формування філософії управління посилюється саме активізацією та невідворотністю модернізаційних процесів у суспільстві, необхідністю створення умов для забезпечення сталого розвитку суспільства. Отже, та визначальна роль, яку управління відіграє у забезпеченні нормальної життєдіяльності соціуму, процесів функціонування і розвитку кожної з його структурних підсистем, потребує аксіологічного обґрунтування усієї управлінської проблематики, посилення ціннісно-етичних засад сучасного управлінського процесу та аксіологічної оцінки якості управлінських рішень. Для цього потрібно, щоб сучасна філософська управлінська парадигма засвідчила аксіологічний вектор і глибоке розуміння нормативно-ціннісних домінант як основи у визначенні пріоритетів управлінської діяльності. Напрями подальших наукових досліджень мають бути пов'язані з формуванням нового соціально-філософського дискурсу філософії управління, що осмислює складні, неоднорідні та суперечливі процеси управління в умовах техногенної цивілізації; діагностикою проблем філософії управління та умови переходу від суб'єкт-об'єктної до суб'єкт-суб'єктної форми управління; аналізом аксіологічних детермінант філософії управління у її цивілізаційному вимірі.

Список використаної літератури

1. Алехин В.В. Философия управления (социально-гуманитарные проблемы) :[монография] //В.В. Алехин, В.В. Бурега, С.Ф. Поважный, Л.В. Алехина. – Донецк :Дон-ГАУ,1999. – 292 с.
2. Степин В.С. Конструктивные и прогностические функции философии /В.С. Степин // Вопросы философии. – 2009. – № 1. – С. 5–10.
3. Мирзоян В.А. Управление как предмет философского анализа /В.А. Мирзоян //Вопросы философии. – 2010. – № 4. – С. 35–47.
4. Бех Ю.В. Філософія управління соціальними системами /Ю.В. Бех. – К. :Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2012. – 623 с.

5. Тутов Л.А. На пути к философско-методологическому осмыслению теории управления /Л.А. Тутов //Государственное управление. – 2007. – № 11. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа :http://e-journal.spa.msu.ru/uploads/vestnik/2007/vipusk_11._ijun_2007_g./tutov.pdf.
6. Диев В.С. Феномен современного управления с позиций науки и философии / В.С. Диев [Электронный ресурс]. – Режим доступа :http://www.philosophy.nsc.ru/journals/philsience/11_01/06_diev.htm.
7. Воронкова В.Г. Філософія гуманістичного менеджменту (соціально-антропологічні виміри) :[монографія] /В.Г. Воронкова. – Запоріжжя :РВВ ЗДІА, 2008. – 254 с.
8. Філософський енциклопедичний словник /НАН України, Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди ;редкол.: В.І. Шинкарук (голова). – К. :Абрис, 2002. – 742 с.
9. Rokeach M. The Nature of Human Values /M. Rokeach. – N.Y. :Free press, 1973. – 438 p.
10. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда: метод социологии /Э. Дюркгейм. – М. :Наука, 1991. – 575 с.
11. Франкл В. Десять тезисов о личности /В. Франкл ;пер. Е. Патяевой ;под ред. Д. Леонтьева [Электронный ресурс]. – Режим доступа :http://psylib.org.ua/books/_franv02.htm.
12. Риккерт Г. О системе ценностей /Г. Риккерт //Науки о природе и науки о культуре. – М. :Республика, 1998. – 413 с.

AXIOLOGICAL BASES OF MODERN PHILOSOPHY OF MANAGEMENT IN THE CONDITIONS OF TECHNOGENIC CIVILIZATION

Iryna Zharebiatnikova

*Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics,
Department of Philosophy and Political Science
Nauky av., 9-A, 61166, Kharkiv, Ukraine*

Theoretical and conceptual aspects in modern philosophy of management in the context of transformation process of social reality are considered. The essence, structural characteristics, problems of philosophy of management, its role in formation of scientific reflexion of phenomenon of management are determined. Influence of axiological factors on effectiveness of the system of management of social processes is analyzed. The content and the role of values in the determination of priorities of managerial activity are characterized. It is underlined that axiological measurement and humanity direction of modern philosophical managerial paradigm influence essentially on the quality and productivity of managerial processes and optimize the system of social management.

Key words: philosophy of management, axiology, management, values, management activity, culture.

УДК 316.754

ЛОГІКА ФОРМУВАННЯ ЕТИКО-ПРАВОВОЇ ПІДГОТОВКИ В СИСТЕМІ ФІЛОСОФІЇ ОСВІТИ

Надія Камбур

*Харківська державна академія фізичної культури,
кафедра гуманітарних наук,
вул. Клочківська, 99, 61058, м. Харків, Україна*

У статті обґрунтовується логіка формування етико-правової підготовки в системі філософії освіти, яка включає інформаційну компоненту із застосуванням інноваційних інформаційних технологій у системі вищої освіти, знанняву компоненту, яка базується на формуванні наукової системи освіти, і діяльнісну компоненту, що передбачає проектну парадигму знання. Показано, що інформатизація освіти є нагальним фактором у досягненні визначальності цілей реформування освіти та формування єдиного інформаційного простору освіти, яка є каталізатором подальшого вдосконалення сучасної професійної підготовки. Проаналізовано умови розвитку сучасної правової освіти як основи правової культури й осмислений статус права як нормативного регулятора у громадянському суспільстві та професійній сфері, що зумовлено його аксіологічним виміром і різноманітним внутрішнього змісту правової культури та правової поведінки.

Ключові слова: етико-правова підготовка, правова освіта, професійна компетентність, логіка формування компонентів освіти, інтерактивні технології, мультимедійні курси, модернізаційні інформаційні системи, прагматизація освіти.

Однією із сучасних концепцій, яка може бути покладена в основу філософії підготовки у вищій освіті, є соціально-правова активність особистості. Саме висока професіональна компетентність фахівців у поєднанні з їхньою належною світоглядною і соціально-гуманітарною, психолого-педагогічною та управлінською підготовкою, із прищепленням їм високої відповідальності та морально-етичних переконань здатні забезпечити відповідність сучасним суспільним вимогам. Проблеми правової освіти тісно пов'язані з основними тенденціями цивілізаційного розвитку, соціокультурними трансформаціями, глобалізацією та інформаційним суспільством. у нинішніх соціально-економічних умовах знання права як основи громадянського суспільства набуває усе більш відчутну життєву значимість, оскільки, крім законів, у людини немає у суспільстві засобів захистити свої права та інтереси. Тому завдання правової освіти полягає у наданні людині основ правових знань, які допоможуть їй у складних обставинах як професійного, так і повсякденного життя.

Сучасні масові комунікації змінили форми спілкування і стиль життя сучасної людини, суттєво розширивши її соціокультурні контакти у часі та просторі. Суспільство й особистість стали більш динамічними і мобільними, перед сучасною молоддю людиною відкриваються можливості актуалізації найрізноманітніших життєвих проектів і стратегічних планів щодо свого майбутнього. Одним із пунктів цих планів є отримання диплома про вищу освіту. Кардинальні зміни, що відбуваються у суспільно-політичній, соціально-економічній і духовній сферах, позначаються і на становищі вищої освіти та динаміці її розвитку. Сьогодні вітчизняна освітня система зазнає тих самих проблем, які є характерними і для світової освітньої реальності. Тому успішне

подолання кризи освіти вже не може бути забезпеченим за рахунок окремих заходів чи навіть часткових реформ, спрямованих на поліпшення підготовки спеціалістів у різних галузях. Ситуація вимагає кардинального переосмислення нових суспільних потреб у якісних та кількісних характеристиках фахівців, з'ясування нового бачення призначення і проблем вищої школи та формування на цій основі філософії і розробки нової методології етико-правової освіти. Необхідною передумовою формування такої філософії і вирішення усієї сукупності зазначених проблем є належне використання логіки у процесі системного аналізу сутності кризи освіти, її основних проявів і глибинних причин. Тільки за результатами такого аналізу, за умови належної їх обробки, осмислення та інтерпретації за принципами логіки можна запропонувати надійні шляхи й адекватні методи ефективної перебудови системи освіти, забезпечити її відповідність новим реаліям XXI століття за рахунок динамічної етико-правової культури фахівців.

Логіка розвитку освіти повинна виходити з необхідності визначення сучасних і перспективних суспільних цілей і вибору найбільш доцільних шляхів і засобів успішного їх досягнення. Як і логіка суспільного розвитку взагалі, вона повинна сприяти забезпеченню максимальної відповідності якості професійної підготовки фахівця, його виховання і формування професійно і соціально значущих особистісних якостей нинішнім та майбутнім потребам суспільства. Важливу роль у цьому процесі відіграють різні форми освіти, зокрема неперервна освіта дає змогу внести певний порядок у послідовність різних ступенів навчання, забезпечити перехід від одного ступеня до іншого, зробити більш різноманітним кожний із них і підвищити їхню значущість [2, с. 37]. Такий підхід до професійної освіти цілком відповідає новим вимогам часу і потребам сучасного суспільства. Спробуймо більш докладно зупинитися на проблемах логіки формування етико-правової підготовки в сучасних умовах та композиції її змістовних компонентів. Інформаційний компонент передбачає застосування інноваційно-інформаційних технологій у системі вищої освіти; знаннявий компонент базується на формуванні наукової системи освіти; діяльнісний компонент базується на проектній парадигмі знання. Ці три компоненти породжують три різних процеси у системі освіти, оскільки всі вони здійснюються завдяки соціальній активності людини, яка здатна цілеспрямовано змінювати світ і пристосовувати його до своїх потреб. Використання інформаційно-комунікативних технологій позначається на змісті навчального процесу, модернізації засобів, методів і форм організації навчального процесу, забезпеченні вищого рівня наукового та методичного викладання, втіленні індивідуального підходу у навчанні, поліпшенні ефективності, доступності та якості освіти. Сучасний технічно і технологічно оснащений інформаційний простір є каталізатором подальшого розвитку сучасної вищої освіти. Передбачається, що його учасники здатні ефективно застосовувати навчальні інтерактивні технології для спрощення повсякденних завдань (підготовки текстів, таблиць, збирання, оброблення і презентації інформації, комунікативних можливостей спілкування); постійно поновлювати свої знання за допомогою самоосвіти; усвідомлювати власні знання і бути відкритими для спілкування, співпрацювати з колегами. Практична ефективність реалізації інформаційно-комунікативних технологій у навчальному процесі залежить, насамперед, від професійної компетенції викладачів, освітніх ресурсів та інноваційних навчальних засобів. Застосування сучасних технологій є принципово важливим елементом навчального процесу, покликаним активізувати діяльність індивіда у напрямі використання інноваційних технологій у процесі власного становлення як фахівця. Сучасні інформаційні і комунікаційні технології, швидко розвиваючись, мають водночас інтегративний характер і створюють

унікальні можливості та умови для інформаційної взаємодії на основі інтерактивності і застосування розподіленого інформаційного ресурсу світової глобальної мережі Інтернет, що призводить до відкритості та свободи вибору освітнього інформаційного простору. До інформаційного простору освіти входить низка програмно-апаратних засобів і систем, локальних та глобальних комп'ютерних інформаційних мереж і каналів зв'язку, організаційних та методичних складових системи освіти та прикладної інформації стосовно предметної галузі.

Важливу роль у процесі інформатизаційних перетворень гуманітарної константи освіти відіграють засоби мультимедійної освіти. Подача нестандартизованих знань етико-правового циклу із використанням звичних зображень, схем і мультимедійних засобів збільшить адаптативний поріг технологічного мислення до сприйняття концептуально нових інформаційних потоків. Водночас мультимедійна освіта сприяє індивідуалізації навчально-виховного процесу з урахуванням рівня підготовленості, здібностей, інтересів і потреб індивіда та зміні характеру пізнавальної діяльності майбутніх фахівців, привчаючи до більшої самостійності і пошукового характеру; стимулюванню прагнення до постійного самовдосконалення і готовності до самостійного перенавчання; посиленню міждисциплінарних зв'язків у навчанні, комплексному вивченню явищ і подій; підвищенню гнучкості, мобільності навчального процесу, його постійному й динамічному відновленню; зміні форм і методів організації позанавчальної життєдіяльності. Загалом застосування електронних посібників, мультимедійних курсів, тренажерних комплексів, електронних довідників, можливостей моделювання і конструювання на лабораторних та практичних роботах, відеолекцій, вебінарів свідчить про прагнення до систематизації навчального процесу, але лише часткова розробка перерахованих засобів інформатизації не дозволяє охопити повністю організацію навчального процесу, має епізодичний характер. Формування інформаційно-комунікативного простору вимагає адекватних практичних зрушень і поступової реорганізації навчальних програм, які б мали можливість застосовувати технічні засоби навчання на різних етапах вивчення навчального матеріалу. Сьогодні виникає необхідність швидкої адаптації освітніх програм до реалій сучасності, врахування інноваційних технологій та їхнього місця у навчальних планах. Серед значної кількості технологій можна виокремити найбільш динамічний розвиток інформаційно-комунікативного спектру освітніх технологій, які є майбутньою розв'язкою багатьох проблемних питань та ефективного використання ресурсів. Освоєння усієї специфіки інноваційно-комунікативних технологій неможливе, але необхідно постійно адаптуватися до мінливого розвитку сучасності, проводити постійні дослідження та аналізи наявних раціональних і ефективних методик та технологій, які підвищують рівень підготовки майбутніх фахівців і дають високий кінцевий результат – компетентнісний розвиток студента. Таким чином, модернізаційні інформаційні процеси в освіті зумовлені соціокультурними, економічними, технологічними змінами, які відбуваються у сучасному глобалізованому світі та є закономірною відповіддю освітньої системи на трансформації соціуму. Наступною логічною компонентою формування етико-правової підготовки майбутнього фахівця є впровадження наукового пошуку у процес професійної підготовки. Наука й освіта – це рушійні сили суспільного розвитку, який об'єднує науку, техніку, інформатику, економіку, менеджмент, підприємництво. в умовах глобалізації необхідно розвивати науковий менеджмент за допомогою привнесення у процес управління науково обґрунтованих змін, реалізації економічної функції науки, економічної віддачі від інвестицій із метою сприяння економічному розвитку. Науково-дослідну роботу необхідно розгля-

дати як важливий фактор розвитку творчого потенціалу студента, вона активізує навчальну діяльність, впливаючи на більш глибоке й усвідомлене засвоєння програмного матеріалу, формуючи творче ставлення до предмета, який вивчається, допомагає краще зорієнтуватись у потоці наукової інформації, що постійно зростає, сприяє формуванню навичок і вмінь вирішення нестандартних завдань у галузі професійної діяльності, забезпечуючи формування цілісного креативного навчального середовища. Ключовою компонентою формування етико-правової підготовки є діяльнісна компонента, що базується на діяльнісній (проектній) парадигмі знання. Аналітичні дослідження освіти відзначають, що «в умовах глобалізації світової економіки зміщуються акценти з принципу адаптивності на принцип компетентності випускників освітніх закладів» [3, с. 45]. Професійна компетентність сьогодні визначається не лише високим рівнем професійних знань, а й розвитком таких загальних (особистісних, надпредметних) компетенцій, як розуміння сутності професії, обов'язку служити суспільству, професії, усвідомлення відповідальності за прийняті рішення; здатність ефективно працювати індивідуально і як член команди; вміння застосовувати різноманітні методи ефективної комунікації у професійному середовищі й соціумі; володіння іноземними мовами; творчий пошук у рамках професії, усвідомлення необхідності й здатність самостійного навчання упродовж усього життя. Таким чином, компетентнісний підхід дозволяє перейти у професійній освіті від орієнтації на відтворення знань до застосування й організації знань; покласти в основу стратегію підвищення гнучкості на користь розширення можливості працевлаштування і виконуваних завдань; покласти в основу міждисциплінарно-інтегровані вимоги до результату освітнього процесу; погодити цілі освіти та її застосування у реальному житті; орієнтувати людську діяльність на нескінченну розмаїтість професійних і життєвих ситуацій. До інших аспектів професійної компетентності, які мають у теорії пріоритетний характер, належать володіння потенційною креативністю, що актуалізується в освоєній професійній діяльності у вигляді соціально значущої творчої активності як необхідної суб'єктивної умови творчості; володіння на достатньому рівні творчими процедурами продукування нового знання, неформальними вміннями проектування нового, де частка інтуїтивних знань і вмінь може перевершувати логічні; володіння уміннями приймати відповідальні рішення суто професійного та організаційно-адміністративного характеру; здатність формулювати мету і прийнятні шляхи її досягнення з урахуванням етико-правових норм; самоідентифікація і висока самооцінка особистої професійної компетентності, усвідомлювана як підготовленість і суб'єктна потенційна готовність (претензійність) до внутрішньої професійної поступальної (формальної і неформальної) і міжпрофесійної мобільності; здатність до критичної й інноваційної рефлексії стосовно власної діяльності, а саме емоційні переживання, морально-естетична оцінка, прогнозування соціальних результатів діяльності і взаємин у соціумі, регулювання й корегування власної поведінки, усвідомлення потреби самовдосконалення.

Правова освіта є невід'ємною частиною культури людини як професіонала і громадянина, умовою формування її правосвідомості. Громадянське суспільство формує правову свідомість (позитивну чи негативну) незалежно від того, відбувається це цілеспрямовано в умовах системи правової освіти або стихійно. Однак правова освіта є запорукою того, що право регулюватиме життя індивіда, не будучи перешкодою на його шляху під час реалізації особистих завдань. в умовах сучасного інформаційного суспільства етико-правова підготовка має стати необхідною умовою правового розвитку особистості, становлення правової демократичної держави і громадянського

суспільства, громадяни якого будуть жити у соціально-правовій згоді один з одним і з державою. Вимоги до нової правової культури людини полягають у підвищенні компетенції її носіїв, тобто у прагненні до більш ґрунтовних і точних знань принципів і змісту законодавства з боку самих громадян, а також у формуванні правової поведінки, раціонально орієнтованої на свідоме і відповідальне виконання норм права, підтримки принципів гуманізму, демократизму і законслухняності в реальній правовій поведінці. Всього цього не можна досягти одноразовим виданням декретів або застосуванням репресивних санкцій. Культура, як і природа, має свої природні закони зростання, тому з огляду на нинішню революційність змін стосовно правової культури можна коректно говорити лише про розвиток, але ніяк не про створення нового. Такий розвиток, без сумніву, має на меті й збереження чогось традиційного, усталеного, що зовсім не підготовлене для раціоналістичного правового культивування, а тому правова культура не просто вимагає удосконалення, вона потребує постійної турботи, осмислених програм, планомірних дій державної влади, правових установ, освітньо-просвітницької та виховної системи.

У системі філософії освіти актуальними є кваліфікованість (знання, уміння і навички із професійної галузі, здатності продуктивного володіння сучасними комп'ютерними інформаційними технологіями, необхідні й достатні для здійснення професійної діяльності), когнітивна готовність (уміння на діяльнісному рівні освоювати нові знання, новий інструментарій, нові інформаційні й комп'ютерні технології, виявляти інформаційну недостатність, здатність до успішного пошуку й освоєння та використання необхідної й достатньої наукової інформації, уміння вчитись і навчати інших), комунікативна підготовленість: володіння рідною й іноземною мовами, зокрема здатність застосовувати понятійний апарат і лексику базових і суміжних наук та галузей, володіння комунікативною технікою і технологією, знання основ патентознавства, авторського права, правової сфери трудових відносин, ділової етики професійного спілкування і керування колективом, уміння їх застосовувати із оптимальним сполученням демократичності й авторитаризму, вести дискусію, мотивувати й захищати свої рішення на основі вміння артикуляції – вербального, образного або іншого вираження сутнісного змісту у формі або вигляді, що адекватно сприймається у професійному середовищі референтною групою; креативна підготовленість, тобто здатність до пошуку принципово нових підходів до розв'язання відомих завдань або постановка й розв'язання складних проблем як у професійній сфері, так і в суміжних галузях; стійкі й такі, що розвиваються, професійно значущі особистісні якості (відповідальність, цілеспрямованість, рішучість, толерантність, вимогливість і самокритичність поряд із досить високою самооцінкою) [4, с. 85–89]. Формування сучасного освітнього простору, забезпечення світового рівня підготовки спеціалістів передбачає уміння швидко орієнтуватись у нових ситуаціях і адаптуватись до нових змін, які відбуваються у суспільстві, що досягається за умови використання у філософії освіти навчальних моделей, побудованих на компетентнісному підході. Здійснивши аналіз внутрішніх факторів формування етико-правової культури фахівця за рахунок розвитку науки, інформаційних технологій, компетентнісного підходу, не можна оминати увагою зовнішні фактори, що мають безпосередній вплив на соціокультурну реальність.

Поєднання етико-правової підготовки із професійною кваліфікацією майбутніх спеціалістів – це одна з найактуальніших проблем діяльності вищих навчальних закладів. у сучасній соціокультурній ситуації більшість людей вважають за необхідне знайти професійний життєвий шлях та успіх, а культурно-світоглядні й аксіологічні мотивації

та чинники витісняються на другий план. Така прагматизація світогляду з наголосом на самореалізацію у певній професії усе більше призводить до глибокої соціокультурної кризи як на загальносоціальному, так і на індивідуально-особистісному рівні. Важливо усвідомлювати, що тільки «наявність етико-правової складової в освіті та в суспільстві загалом сприяє більш вдалій реалізації особистості в соціумі. у сучасних умовах людину часто презентують не як особистість, а як представника певної професії, тому така однобічність визначає характер вищої освіти, яка сьогодні акцентує увагу на прагматизмі. Науково-технічний поступ та жахливі й незворотні процеси руйнації живої природи, національної культури, відданість пріоритетам новітніх технологій актуалізують етико-правову складову серед професійно-особистісних компетентностей фахівця. Правова освіта сприяє тому, що у громадянина формується здатність застосувати конкретну норму права до певної ситуації, спираючись на власні цінності, а також бути відповідальним за прийняте рішення» [1, с. 29]. Необхідність посилення етико-правової підготовки майбутніх фахівців зумовлена суто прагматичними цілями, адже спеціаліст, що сьогодні докладає творчих зусиль у межах власної професійної діяльності, критично ставиться до власної роботи, прагне до реалізації інноваційних ідей, є набагато більш конкурентоспроможним, на відміну від того, хто підходить до своєї професії виключно з прагматичних позицій. Актуальною проблемою стає саме формування особистісно-професійних компетенцій майбутнього фахівця, які містилися б у своїй структурі активний потенціал до творчої самореалізації. Вимогами, які висуваються до рівня професійної підготовки сучасного фахівця, є самоорганізованість, високий інтелект, професійна мобільність, відповідальність за наслідки своєї діяльності, готовність до міжкультурної взаємодії, прагнення до саморозвитку, творча інтуїція. За нових умов необхідна нова професійна і соціально-психологічна модель фахівця, який володіє не тільки глибокими знаннями, а й високим моральним та інтелектуальним потенціалом, гуманістичним ставленням до праці, широким кругозором, почуттям високої відповідальності перед суспільством за свої дії. Модель фахівця постає як сукупність його знань, якостей, що відображають державні і суспільні вимоги до нього не тільки як до професіонала, а і як до особистості, суб'єкта суспільних відносин. Таким чином, гуманітаризація вищої освіти органічно поєднала професійні риси з соціально-психологічними в єдине ціле, бо тільки за цієї умови можливе формування всебічно розвиненої особистості майбутнього професіонала, його професіоналізму як синтезу знань, переконань і дій, ціннісних орієнтацій, практичного досвіду.

Список використаної літератури

1. Зубова Я.В. Правовое образование и правовая культура :[монография] /Я.В. Зубова. – Ухта :УГТУ, 2010. – 192 с.
2. Ничкало Н.Г. Теоретико-методологічні проблеми і перспективи розвитку досліджень з неперервної професійної освіти /Н.Г. Ничкало //Неперервна професійна освіта: теорія і практика :у 2 ч. – К., 2001. – Ч. 1. – С. 35–41.
3. Чорний О.П. Особливості процесу підготовки фахівців інженерних спеціальностей /О.П. Чорний, Ю.В. Лашко, Т.П. Коваль //Інженерні та освітні технології в електротехнічних і комп'ютерних системах. – 2013. – № 2. – С. 9–12. – [Електронний документ]. – Режим доступу :<http://eetecs.kdu.edu.ua>.
4. Zander M.J. Talking, thinking, responding and creating: A survey of literature on talk in art education /M.J. Zander //Studies in Art Education. – 2003. – Т. 44. – № 2. – Р. 117–134.

LOGIC OF FORMATION OF ETHICAL AND LEGAL TRAINING IN THE SYSTEM OF PHILOSOPHY OF EDUCATION

Nadiia Kambur

*Kharkiv State Academy of Physical Culture,
Humanities Department of the
Klochkivska str. 99, 61058, Kharkiv, Ukraine*

The article deals with the logic of the formation of ethical and legal training in the philosophy of education system that includes an information component using the innovative information technology in higher education; knowledge component based on the formation of a scientific system of education and activity of the component, which envisages the projected paradigm of knowledge. It is shown that the information education is an urgent factor in achieving the set goals of education reforming and the formation of universal information of the space education, which is a catalyst for further improvement of modern training. It is analyzed the conditions of the modern legal education as the basis of meaningful legal culture and the sensible status of law as the normative regulator of civil society and professional field and it stipulated by its axiological dimension and diversity of the content of internal legal culture and legal behavior.

Key words: ethical and legal training, legal education, professional competence, logic forming education components, interactive technologies, multimedia courses, information systems modernization, pragmatic process of education.

УДК 1:572:60

БІОТЕХНОЛОГІЧНІ ІННОВАЦІЇ ТА ЇХ ГЛОБАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР: ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Іван Чорноморденко

*Київський національний університет будівництва і архітектури,
архітектурний факультет, кафедра філософії
проспект Повітрофлотський, 31, 03037, м. Київ, Україна*

Надія Качак

*Київський національний університет будівництва і архітектури,
архітектурний факультет, кафедра філософії
проспект Повітрофлотський, 31, 03037, м. Київ, Україна*

Розглянуто проблеми використання біотехнологій, їхній вплив на буття людини і суспільства; порушено проблеми морального вибору та ціннісних орієнтацій; проаналізовано проблеми, які виникають у зв'язку з досягненнями генної та клітинної інженерії, створенням біологічної зброї; розглянуто суперечливі моменти і можливості їх морально-етичного регулювання. Обґрунтовано, що розвиток біотехнологій, особливо генна інженерія та маніпулювання геномом, порушують основи буття людини, стирають межу між живим і неживим, людиною та річчю. Доведено, що наслідки біотехнологічного прогресу можуть мати глобальні масштаби і бути неочікуваними.

Ключові слова: технологія, біотехнологія, буття людини, технологічні інновації, біологічна зброя, біотероризм.

Сучасні біотехнологічні дослідження значною мірою впливають на людину та суспільство загалом. Ця проблема набула глобальних масштабів і стала актуальною для багатьох країн світу. Розвиток біотехнологій зробив прорив у галузі медицини, біології, генетики. Досить часто біотехнологічні експерименти стають причиною порушення миру і спокою у суспільстві та створюють реальну загрозу для існування людини, виникає проблема біологічної безпеки. Саме тому необхідним є відповідний філософський аналіз цієї проблеми, щоб попередити наслідки стрімкого розвитку і впровадження сучасних технологій без належного дослідження і врахування можливих негативних тенденцій та загроз для життя людини і людства загалом.

Існує низка фундаментальних праць із дослідження біотехнологій, зокрема проблем генної та клітинної інженерії, генної інженерії, біологічної зброї та біобезпеки. Серед досліджень сучасних зарубіжних і вітчизняних учених варто відзначити праці доктора філософських наук, провідного наукового співробітника Інституту філософії РАН К. Гнатик, яка ґрунтовно досліджує характеристики сучасної генетики людини, динамізм її розвитку, значення та роль у житті людини, розглядає проблему створення і використання біологічної зброї, а також соціальні, етичні, правові наслідки цього процесу. Видатний німецький філософ, представник Франкфуртської школи Ю. Хабермас особливу увагу звернув на морально-етичну проблематику, пов'язану з досягненнями генної інженерії. Осмислення досягнень біотехнологічної революції та її впливу на природу людини продовжив відомий сучасний американський філософ Ф. Фукуяма, який аналізує можливості трансформацій-

них процесів під впливом біотехнологічного прогресу і можливість створення постлюдини. Серед праць українських дослідників важливе значення для дослідження сучасних технологій та їх впливу на природу і людину мають роботи Т. Гардащука, М. Кисельова, А. Єрмоленка, В. Крисаченка та ін. Недостатньою мірою висвітлено проблему впливу сучасних біотехнологій на буття людини. Ця проблема потребує всебічного філософсько-методологічного обґрунтування для того, щоб людина змогла підійти до її вирішення з морально-етичної позиції та, можливо, попередити певні негативні тенденції активного розвитку і впровадження сучасних біотехнологічних інновацій у життя людини.

Метою є філософський аналіз розвитку біотехнологій, їхніх перспектив, а також можливих загроз та небезпек для буття людини і людства.

«В основі будь-якої інновації лежить соціальна дія, а не тільки наукова ідея та її технічна реалізація. Саме це забезпечує успіх будь-якого нового технологічного продукту ... Інновації, зокрема технічні, ведуть до соціальних змін, які завжди мають побічні ефекти та небажані результати, які запускають інші соціальні процеси», – так стверджує В. Горохов [5, с. 299–300]. Нині фактично відбувається тотальна біотехнологізація усіх країн. Силами, що рухають цей процес, є: по-перше, потреба в енергії та сировині, по-друге, величезні екологічні проблеми, з якими сьогодні має справу цивілізація, по-третє, необхідність розвитку деяких регіонів, по-четверте, прагнення населення досягти нової якості життя. Звичайно, що вирішення цих проблем має і свій меркантильний, економічний аспект. Переможці у цій боротьбі отримують такі можливості: створення нових ринків продукції із потенційними покупцями, якими є кожна людина, перед якою стоїть небезпека захворіти раком, серцевим захворюванням, СНІДом або взагалі померти з голоду. Ці проблеми – кожна окремо або всі разом – у перспективі стоятимуть перед кожною людиною [9, с. 110].

Біогенетичні дослідження, а також масове використання біогенетичних технологій роблять будь-яку фізичну основу, «якою ми є за природою», відносною. Те, що І. Кант ще вважав «царством необхідності», з позиції теорії еволюції перетворилось у «царство випадковості». Генна технологія зміщує межі між цією невідчужуваною чужою впливу природною основою і «царством свободи». Те, що відрізняє «внутрішню» природу «розширення контингентії» від аналогічних розширень ігрового простору нашого вибору, – це та обставина, що вона «змінює усю структуру нашого морального досвіду» [11, с. 39].

Сучасні технології дозволяють розробляти нові підходи до лікування різних генетичних захворювань і водночас збільшують ризик нанесення пошкоджень тим, хто бере участь в експериментах. в результаті розвивається конфлікт інтересів між дослідником і піддослідним. Маніпуляції із структурою людського генома, секрет кодування якого поступово розкривається у процесі наукового прогресу, і надії деяких генетиків на те, що еволюція у найближчому часі може опинитись у їхніх руках, «зміщують категоріальну різницю між суб'єктивним та об'єктивним, природно існуючим та штучно зробленим у тих сферах, які раніше не були доступні для людського втручання» [11, с. 55].

Сьогодні техніка дозволяє людині змінювати не тільки рослини і певні види тварин, а і власні генетичні характеристики. у цій ситуації людина ризикує перетворитися на банк тканини, клітин та органів, на машину, що виготовляє предмети, які будуть піддаватися ринковим відносинам купівлі-продажу. Наслідками таких маніпуляцій може бути усунення межі між живим та неживим, між людиною і річчю. Щось схоже вже траплялося в історії, але у 1948 р. після знищення нацизму і жахів геноциду трибунал у Нюрнберзі офіційно встановив, що таке людина, чим вона відрізняється від тварини, машини чи певного предмета [2, с. 26]. На думку Ф. Фукуяма, «страх перед тим, що в кінцевому результаті біотехнологія принесе нам втрату нашої людської сутності, є важливою якістю, на якій трима-

ється наше відчуття того, хто ми такі і куди йдемо, які б не відбувались зміни з людиною за всю її історію» [10, с. 147]. Тому важливим моментом у біогенетичних дослідженнях є саме той факт, щоб вони не вийшли з-під контролю людини, ставши небезпечними для неї самої ж.

Ю. Хабермас вважає, що як тільки дорослі почнуть розглядати бажаний арсенал нащадків як продукт, форму, яку можна змінити, вигадати на власний розсуд необхідний дизайн, вони почнуть використовувати щодо власних творінь, отриманих у результаті генетичних маніпуляцій, такий тип управління, який буде втручатись у соматичні основи спонтанного ставлення до себе й етичної свободи іншої особистості. Цей тип управління виправдовує себе тільки щодо речей, але не щодо інших людей. Наступне, що можуть вимагати нащадки, – це звіт від творців своїх геномів, поклавши на них відповідальність за небажані, на їхню думку, наслідки вихідного органічного стану історії та життя. Ця нова структура відповідальності виникає внаслідок стирання меж між живим і неживим – точно за такою схемою відбувається сьогодні у випадку з батьками дитини-інваліда, які за допомогою судового позову роблять лікарів відповідальними за матеріальні наслідки помилкового пренатального діагнозу і вимагають «компенсації за отриманий ущерб», так ніби всупереч очікуванням медицини органічний ущерб можна компенсувати таким же чином, як це відбувається з будь-якою зламаною річчю [11, с. 24].

Науково-технічний прогрес кардинально змінив різні сфери життя, зокрема сферу транспорту, приладобудування, охорони здоров'я, зв'язку та обробки інформації. Досягнення молекулярної біології, мікробіології і генетичної інженерії можна використовувати і в антигуманних цілях для створення найновіших видів біологічної зброї. Стрімкий ріст тероризму змусив змінити цілі і пріоритети у національній безпеці різних держав світу. Тероризм існує уже тисячоліття, завжди були люди чи певні групи людей, які прагнули підпорядкувати собі інших людей будь-якими методами, нав'язати свою ідеологію, свою волю, незважаючи на мораль, правила поведінки, традиції і звичаї. Ціль завжди виправдовувала засоби, адже влада над іншими людьми приносила різні вигоди, зокрема й матеріальні [4, с. 26].

Тероризм XX – XXI століть набув нових властивостей, став стратегічним інструментом впливу на різні воєнні, геополітичні, економічні, міжконфесійні та інші процеси. Механізми державного, регіонального і міжнародного контролю у деяких випадках не встигають вчасно реагувати і часто дають збій. Найнебезпечнішими загрозами людства, на думку більшості експертів, є біоагресії, біотероризм та «екологічні війни». Таким чином, досягнення біотехнологій породжують перспективи для виникнення біоінженерії воєнного призначення.

Джерелом біологічної небезпеки для людини завжди були мікроби, що є величезною, різноманітною і маловивченою частиною живого світу. у природі також існують різні види мікроорганізмів: вірусів, бактерій, грибів, які також здатні впливати на людину, викликаючи різні захворювання, алергічні реакції у людини та інших живих організмів.

Інфекційні захворювання завжди забирали тисячі, а то й мільйони людських життів. Тому під час воєнних дій ще у стародавні часи люди також намагались використати різні хвороби для нанесення шкоди супротивнику. Для цього вони закидали в тил ворога померлу людину від якоїсь інфекції чи її речі з метою заразити противника, послабити його сили. Такий спосіб виявлявся дуже ефективним і дієвим, адже різного роду епідемії викликали значні втрати як серед населення, так і серед війська, визначаючи при цьому хід війни.

Після відкриття мікробів, вивчення їхніх властивостей, розкриття механізму інфекційних процесів відкрилися нові можливості і шляхи цілеспрямованого знищення людей.

Відомості про високу вражаючу дію бактерій та вірусів стали причиною того, що в середині XX століття у секретних лабораторіях окремих країн світу розгорнулися дослідження у сфері біологічних засобів, які можуть використовуватись у воєнних цілях [1, с. 157]. Створення зброї масового знищення біологічного характеру може привести до небачених наслідків, порушення миру і спокою у світі, втрати величезної кількості людських життів і безлічі непрогнозованих наслідків. Сьогодні близько десяти держав світу володіють такою зброєю. Крім того, безліч терористичних організацій прагнуть захопити контроль над біологічною зброєю та іншою зброєю масового знищення.

Дослідники стверджують, що перевага біологічної зброї над ядерною чи хімічною полягає у тому, що вона дає можливість нанести значну шкоду противнику шляхом прихованого застосування, тобто коли буде видно її наслідки, а не дію, тоді зробити щось буде вже пізно, адже зазвичай вірусні інфекції мають інкубаційний період і заражена людина може опинитись у будь-якій місцевості, відповідно, межі поширення збільшуються. Крім того, бактерії і віруси мають здатність розмножуватись і поширюватись самостійно. Небезпека біологічної зброї полягає також у тому, що ще не розроблені методи протидії, як це вже зроблено щодо враження хімічною зброєю. Досить важко також відрізнити навмисне використання вірусів і бактерій від природної епідемії, для цього потрібний спеціальний епідеміологічний аналіз.

Ще у 1972 р. Генеральна асамблея ООН прийняла Конвенцію про заборону розробки, виробництва та використання біологічної і токсичної зброї, що зменшило потенційну небезпеку її використання [1, с. 158]. Але у цьому ж році виникла гонимість інженерія, яка змінила уявлення про біологічну зброю, а також заклала нову основу її розробки та використання. Генетична зброя є різновидом біологічної, її вражаюча дія побудована на використанні властивостей генетично модифікованих мікроорганізмів. Дія генетичної зброї полягає у блокуванні важливого для нормальної життєдіяльності гена-регулятора чи введення гена-агресора. Особливість такого виду зброї полягає у тому, що вона є безконтрольна у використанні на підприємствах, має повільні темпи дії, також різноманітні засоби доставки [3, с. 250]. Використання біологічної зброї несе в собі потенційну небезпеку для життя не тільки окремої людини, а й людства. Досягнення у галузі генетики, використання нових біотехнологій дають можливість використовувати не тільки мікроорганізми як збудники різних інфекцій, а й модифіковані гени, що можуть вводиться в організм людини різними методами і впливати на різні системи та роботу органів, приводячи організм людини до летального кінця.

Успіхи генної інженерії можуть використовуватись у цілях знищення людей, що належать до певної раси, етнічної приналежності. у 1980-х рр. вченими вже розроблялися біогени, які повинні були діяти виключно на чорношкірих людей, а наприкінці 1990-х рр. експерименти проводились із метою створення біологічної зброї, поле дії якої – це люди, що належать до певного етносу. Такі експерименти є вкрай небезпечними, адже біологічна зброя такого типу може завдати нищівної шкоди не тільки окремим людям, а й цілим етносам, расам. Опинившись у руках агресора, вона може забезпечити йому привілейоване становище у світі ціною мільйонів, а то й мільярдів людських життів. у такому разі нівелюються усі моральні й етичні цінності, людське життя втрачає свою цінність і сенс, адже людина стає річчю, інструментом чи засобом у руках тих, хто володіє зброєю масового знищення.

Враховуючи потужність біологічної зброї, виникає потреба протистояння біотероризму, створення надійних засобів захисту від біотерористичних атак, адже ця проблема має глобальний характер і зачіпає інтереси не тільки окремих країн та регіонів, а й усього

світу. Уряди провідних країн світу занепокоєні цією проблемою, вони прагнуть посилити міжнародний контроль за роботою вчених з особливо небезпечними збудниками, прийняти закон про біологічну безпеку, розробити конкретні програми протистояння біотероризму, а також підготувати спеціалістів у сфері особливо небезпечних інфекцій. у зв'язку з цим багато держав світу також удосконалюють власну законодавчу базу, вносячи поправки до вже чинних законів, збільшуючи міру покарання за тероризм [3, с. 254].

Учені шукають шляхи і методи, які були б ефективними у боротьбі з різними інфекційними збудниками під час біотерористичної атаки. Дослідники намагаються створити такі препарати, які здатні активувати роботу імунної системи так, щоб вона швидко й ефективно реагувала на вторгнення будь-якої інфекції в організм людини. у генетиків з'явилась надія, що використання ДНК-вакцини може стати універсальним засобом захисту організму, а це сьогодні є особливо актуальним питанням, адже зростає також загроза використання біологічної зброї.

Не додає оптимізму також і те, що сьогодні існує відкритий продаж біоматеріалів та обладнання для наукових лабораторій через Інтернет. Для того, щоб здійснити покупку, досить усього лиш повідомити свою поштову адресу та номер телефону. у списку біоматеріалів також можуть бути присутні і потенційно небезпечні компоненти ДНК деяких вірусів. За даними ЗМІ, Заходу відомі факти безпроблемної купівлі ДНК вірусів віспи та іспанського грипу не тільки вченими, а й будь-якими людьми, які б могли виявитися терористами. Також на загальних сайтах можна знайти інформацію, яка стосується генетичних характеристик різних біоагентів, зокрема і смертельно небезпечних для людини, які можуть використовуватися для створення біологічної зброї [4, с. 33]. Саме тому виникає необхідність тотального контролю за біотехнологічним ринком у мережі Інтернет, обмеженням доступом до інформації про біоматеріали.

У цьому контексті слід також звернути увагу на проблему відповідальності. Х. Ленк вважає, що відповідальність повинні нести не тільки економічні і промислові корпорації та інститути, а й держава, оскільки люди є її обличчям. Корпоративна відповідальність повинна співвідноситись з індивідуальною відповідальністю осіб, що приймають рішення. Те ж стосується і великих технологічних проєктів, якщо вони реалізуються самою державою. Тут також мається на увазі не тільки правова, а й моральна відповідальність, що виникає унаслідок контролю, ефективного розподілу влади між законодавчими, виконавчими та судовими інстанціями [8, с. 317].

А Єрмоленко вважає, що для того, щоб подолати екологічну кризу, яка виникла як наслідок нераціонального використання природних ресурсів та активного впровадження технологічних інновацій, які в більшості випадків мають побічні ефекти, можна створити принципово нову техніку, яка «діє не тільки подібно до природи, а й поліпшує природу відповідно до людських потреб, кінцевою інстанцією яких є спільне благо як таке» [6, с. 317]. Крім того, розвиток техніки повинен опиратися на морально-нормативну систему цінностей. Схожої позиції дотримуються також Т. Гардашук і М. Кисельов, які у спільній монографії «Екологічні виміри глобалізації» акцентують увагу на співвідношенні глобального і локального, розглядають специфіку екологічних ризиків та тенденції розвитку біотехнологій, а також роль екологічної освіти у вирішенні глобальних проблем сучасності [7].

Оптимізму додає той факт, що на сьогодні розвиток біотехнологій супроводжується введенням нових механізмів їх регулювання. Постійно створюються усе нові національні і міжнародні документи, які спрямовані на етичне і правове регулювання діяльності з розробки і практичного використання біотехнологій. Засвоєння цих регламентуючих документів стає обов'язковим для того, щоб результати діяльності біотехнологів могли

отримати доступ до широкого кола користувачів. Тут також слід підкреслити, що етичні обґрунтування можливості і необхідності використання нових біотехнологій є важливим фактором забезпечення їх конкурентоспроможності на світових ринках. Відзначимо також, що сьогодні проблеми етики біотехнологій усе тісніше переплетені з проблемами біобезпеки, оскільки очевидно, що безпека нових технологій має прямий зв'язок із моральною оцінкою перспектив їх використання [12, с. 150].

Таким чином, стрімкий розвиток біотехнологій розкриває перед людиною і людством нові можливості та перспективи. Біотехнології значною мірою впливають на життя людини, покращуючи його якість, сприяючи економічному і соціальному зростанню. Та поряд з усіма вигодами, які здатні принести біотехнології, існує також низка небезпек для людини. Зокрема, перспектива розкодування геному людини може відкрити шлях для генетичних маніпуляцій з метою удосконалення та покращення певних людських характеристик, у результаті чого людина може втратити свою природну унікальність і неповторність, перетворитися на штучно створений об'єкт із відповідними характеристиками: кольором очей, шкіри, розумовими здібностями тощо. Такі перспективи відкривають шлях для евгеніки, біоінженерії воєнного призначення, біологічної зброї, що будуть використовуватись для знищення людей: певних націй, певних груп чи спільнот.

Враховуючи потужність біологічної зброї, виникає потреба протистояння біотероризму, створення надійних засобів захисту від біотерористичних атак, адже ця проблема має глобальний характер і зачіпає інтереси не тільки окремих країн та регіонів, а й усього світу. Саме тому біотехнологічні інновації повинні узгоджуватись із морально-етичними принципами, дбати про безпеку людського життя і здоров'я, а не про матеріальну вигоду, адже від цього залежить подальше існування людства.

Список використаної літератури

1. Воробьев А.А. Современные проблемы биологической безопасности /А.А. Воробьев // Ликвидация и элиминация инфекций :матер. конгресса. – СПб., 2003. – С. 155–160.
2. Гнатик Е.Н. Генетическая инженерия человека. Вызовы, проблемы, риски / Е.Н. Гнатик. – М. :КД «ЛИБРОКОМ», 2009. – 240 с.
3. Гнатик Е.Н. Генетика человека. Былое и грядущее /Е.Н. Гнатик. – М. :Изд-во ЛКИ, 2010. – 280 с.
4. Гнатик Е.Н. Высокие технологии и сдвиг гуманитарной парадигмы. /Е.Н. Гнатик. – М. :КД «ЛИБРОКОМ», 2012. – 168 с.
5. Горохов В.Г. Технонаука и перспективы развития глобальной цивилизации /В.Г. Горохов //Человек и его будущее. Новые технологии и возможности человека. – М. : ЛЕНАНД, 2012. – С. 296–308.
6. Єрмоленко А.М. Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи :[монографія] /А.М. Єрмоленко. – К. :Лібра, 2012. – 416 с.
7. Кисельов М.М. Екологічні виміри глобалізації :[монографія] /М.М. Кисельов, Т.В. Гардашук, К.Є. Зарубицький. – К. :ПАРАПАН, 2006. – 260 с.
8. Ленк Х. Социальная ответственность человека за надежность сложных социотехнических систем /Х. Ленк //Человек и его будущее. Новые технологии и возможности человека. – М. :ЛЕНАНД, 2012. – С. 308–317.
9. Нежметдинова Ф.Т. Биоэкономика: биозтика или биовласть? /Ф.Т. Нежметдинова // Биотехнология и общество :сб. матер. форума (12 апр. 2010 г., г. Москва) ;под ред. Р.Г. Василовой, В.Е. Лепского. – М. :Изд-во «Котиги-Центр», 2010. – С. 109–112.
10. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее. Последствия биотехнологической революции /Ф. Фукуяма ;пер. с англ. М.Б. Левина – М. :АСТ ;ЛЮКС, 2004. – 349 с.

11. Хабермас Ю. Будущее человеческой природы /Ю. Хабермас ;пер. с нем. – М. : Весь Мир, 2002. – 144 с.
12. Юдин Б.Г. Биотехнологии и этика /Б.Г. Юдин //Биотехнология и общество :сб. матер. форума (12 апр. 2010 г., г. Москва) ;под ред. Р.Г. Василова, В.Е. Лепского. – М. :Изд-во «Котиго-Центр», 2010. – С. 149–152.

BIOTECHNOLOGICAL INNOVATIONS AND THEIR GLOBAL CHARACTER: PHILOSOPHICAL ANALYSIS

Ivan Chornomordenko

*Kyiv National University of Construction and Architecture,
Faculty of Architecture, Department of Philosophy
Povitroflotsky prospect, 31, 03037, Kyiv, Ukraine*

Nadiia Kachak

*Kyiv National University of Construction and Architecture,
Faculty of Architecture, Department of Philosophy
Povitroflotsky prospect, 31, 03037, Kyiv, Ukraine*

Examined problems of the use of biotechnologies and their impact on human life and society; affected by the moral choices and values; analyzed problems that arise in connection with the achievements of genetic and cell engineering, biological weapons; deals with controversies and the possibility of their moral and ethical regulation. Proved that the development of biotechnology, especially genetic engineering and manipulation of the genome violate the basics of human existence, blur the line between living and nonliving, man and thing. Proved that the implications of biotechnological progress can have global scale and be unexpected.

Key words: technology, biotechnology, being human, technological innovation, biological weapons, bioterrorism.

УДК 005.642:316.42(477)

СПЕЦИФІЧНІ РИСИ УХВАЛЕННЯ МЕНЕДЖЕРСЬКИХ РІШЕНЬ У СУЧАСНОМУ ТРАНСФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ УКРАЇНИ

Людмила Компанієць

*Запорізький національний університет,
факультет менеджменту, кафедра ділової комунікації
вул. Жуковського, 55а, 69063, м. Запоріжжя, Україна*

На основі аналізу трансформаційних процесів, що відбуваються в українському суспільстві, виявлено чинники внутрішнього та зовнішнього впливу на процес ухвалення і реалізації ефективних менеджерських рішень. Чинники внутрішнього та зовнішнього впливу розглянуті за основними сферами життєдіяльності суспільства – економічною, соціальною, політичною та духовною.

Ключові слова: трансформація, менеджерські рішення, чинники, сфери життєдіяльності, ідентичність, самосвідомість.

Трансформаційні процеси сучасного українського соціуму, існування подвійної інституційної системи, подальші процеси хаотизації і маргіналізації в Україні, особливо в умовах впливу мегатрендів глобалізації, як ніколи потребують ефективного управління в усіх сферах суспільного буття. Тому актуальним постає питання виявлення чинників впливу на процес ухвалення ефективних менеджерських рішень, спрямованих на розбудову сучасного українського суспільства та забезпечення ефективності його складових. Метою статті є аналіз чинників внутрішнього та зовнішнього впливу на процес ухвалення менеджерських рішень у сучасному трансформаційному суспільстві України.

Теоретичне осягнення сутності менеджерських рішень викликає значний інтерес дослідників у галузі філософії, соціології, психології, менеджменту, економіки, права, теорії управління та інших галузей знань. Серед найбільш опрацьованих соціальною філософією аспектів проблеми в контексті соціально-економічних відносин виокремлюються такі: духовне смислотворення людиною власного життя у контексті пріоритету свободи, творчості та когнітивної діяльності; відтворення предметно-діяльнісного світовідношення людини, що активізує вирішення питань смисложиттєвих проблем людського буття (Є. Андрос, В. Бичко, Г. Коваadlo та ін.); ціннісно-смысловий контекст сучасності, зокрема економічного буття суспільства, гуманітарні та соціально-економічні стратегії інтеграції України у глобалізований світ (В. Андрущенко, В. Заблоцький, С. Кримський, М. Козловець та ін.); управлінська праця як різновид діяльності (Л. Бажуткіна, Г. Дмитренко, В. Жбанов, Т. Заславська та ін.); проблема управлінського відчуження та бюрократизму (А. Бузгалін, І. Кальной, О. Огурцов, Ю. Саєнко та ін.). Філософський дискурс менеджменту (від онтологічних засад до осмислення впливу на соціальний розвиток) змістовно розглянуто у працях О. Беткевича, В. Воронкової, О. Гаєвської, А. Герасимчука, В. Кременя.

Для аналізу чинників впливу на процес ухвалення і реалізації менеджерських рішень в Україні потрібно дослідити підґрунтя, яке формує специфіку їх дії. Таким підґрунтям є трансформаційні процеси в сучасному українському суспільстві. В Україні вже тривалий час відбуваються суперечливі та складні трансформаційні процеси в економіці, соціальній сфері, політиці та національній свідомості. Україна вже пройшла певний шлях демократизації. Деякі аналітики, зокрема О. Куценко, стверджують, що трансформація в Україні вже

відбулась «як відхід від моністичної командно-адміністративної системи відносин, як подолання хаотичної динаміки фази переходу і виникнення нових структурних, культурних і діяльнісних сутностей, що наближають ці суспільства до характерних суспільств, заснованих на ринкових засадах» [1, с. 25]. Водночас С. Яремчук зазначає, що суспільства, які виникають у результаті трансформації, поки мають неусталений «посткомуністичний» характер, їхній активний рух триває, але вже на нових фазах узгодження, стабілізації, консолідації інститутів і практик, що проявили себе як найуспішніші за нових суспільних умов [2, с. 156].

Певною мірою можна погодитись із тим, що трансформаційний період в Україні завершений. у державі створені нові інституції, характерні для демократичного суспільства, розвивається ринкова економіка. Українське суспільство рухається у демократичному напрямку. Але при цьому закріплення і легітимація соціального устрою ще не відбулися. Отже, з огляду на те, що українське суспільство ані дійшло до демократії, ані зупинилося на цьому шляху, ще триває подальший розвиток і становлення політичних інститутів демократії, можна припустити, що трансформаційний період в Україні нині триває і проходить переломну межу.

Ефективність нинішньої інституційної перебудови в Україні та її наслідки визначаються тільки в історичній перспективі, межі якої ще належить визначити науковцям, філософам та політикам. у цьому контексті актуальною залишається думка Д. Норта про те, що перехідні суспільства – це суспільства, які перебувають у стані інституційної нерівноваги, а тому перед суспільством постає завдання у винайденні нової точки рівноваги в n-вимірному інституційному просторі, вона буде означати завершення трансформаційного переходу [3, с. 46].

Чинники внутрішнього впливу, що зумовлюють специфіку менеджерських рішень, як на макро- (рівні держави), так і на мікрорівні (рівні організації) у сучасній Україні доцільно розглядати за основними сферами життєдіяльності суспільства – економічною, соціальною, політичною та духовною.

В економічній сфері до найбільш важливих чинників впливу на ефективність менеджерських рішень належать такі.

Нестабільність економічного розвитку. Під стабільністю можна розуміти рівень життя, зазначений у статті 48 Конституції України: достатній життєвий рівень включає достатню їжу, одяг та житло. За відсутності такого рівня життя в умовах щоденної боротьби за фізичне існування економічний фактор починає відігравати дестабілізуючу роль у суспільстві, розбалансовуючи суспільно-політичний устрій і знижуючи загальний рівень духовного розвитку в суспільстві.

Існування тіньової економіки і корупції, що, у свою чергу, призвело до розподілу національного продукту за кланово-олігархічним принципом, коли меншість суспільства отримує його більшість. у такому випадку не дотримуються провідні принципи реалізації менеджерських рішень – принцип справедливості і соціальної відповідальності.

Диспропорція у заробітній платі між бюджетними та приватними структурами формує негативний образ усієї державної управлінської діяльності як непродуктивної, неперспективної та неякісної. у свою чергу, цей образ впливає на аналогічне сприйняття державних програм суспільно-економічного, суспільно-політичного і соціокультурного характеру. Характеризуючи внутрішні економічні фактори впливу на ефективність менеджерських рішень у сучасній Україні, важливо зазначити, що в разі досягнення достатнього рівня життя людини економічний важіль фактично перестає діяти [4, с. 48].

Соціальна сфера охоплює такі чинники внутрішнього впливу, що зумовлюють особливості ухвалення і реалізації менеджерських рішень в Україні.

Специфіка класового поділу населення. Нині в Україні склалася ситуація, коли фактично основна частина населення належить до класу бідних, а це понад 85%, живуть у достатку лише 1–2%, яких можна назвати вищим класом, середній клас становить 10–12% [5, с. 106]. Невирішеність базових економічних проблем ускладнює для держави можливості якісного спрямування соціального розвитку, що підтверджується існуванням таких чинників у соціальній сфері.

Процеси маргіналізації у суспільстві. Поширення процесів маргіналізації суспільства спричинене деформацією базових державних та громадських інститутів, руйнуванням соціокультурних, ідеологічних, політичних і економічних основ життя, як наслідок, люди втрачають ціннісні орієнтації, що призводить до деструктивних тенденцій у розвитку суспільства. З одного боку, поширюється політико-правовий нігілізм та масова аномія, а з другого – зростають протестні настрої серед різних верств населення [6, с. 173]. Такі дестабілізаційні процеси у суспільстві негативним чином впливають на ефективність менеджерських рішень.

Перекритість каналів вертикальної соціальної мобільності не дозволяє Україні розвивати середній клас як основну рушійну силу та джерело стабільності суспільства. Саме середній клас, найбільш консервативний у своїх життєвих цінностях, є тим підґрунтям, що підтримує політику держави на макrorівні, а його суб'єкти формують найбільш життєздатні організації на мікрорівні. Процес соціальної мобільності тісно пов'язаний із реалізацією принципу соціальної справедливості, що є важливим аспектом в ухваленні менеджерських рішень на засадах відповідальності і суспільного контролю.

Політична сфера життєдіяльності українського суспільства є окремим з огляду на свою публічність, яскраво вираженим проявом ефективності/неефективності менеджерських рішень. Специфіка комунікацій між суб'єктами суспільства зумовлює свої фактори внутрішнього впливу на прийняття і реалізацію менеджерських рішень в Україні. Серед них можна назвати такі.

Стан розвитку громадянського суспільства та правової держави. Генезис громадянського суспільства і побудова правової держави вимагають високого рівня громадянської свідомості, політичної культури та обґрунтованого почуття єдності в державі. Ці передумови формування громадянського суспільства або відсутні в українських реаліях, або мають несистемний і непослідовний характер, що не дає можливості отримати стабільні результати, принаймні в межах певної соціальної групи, а не всієї держави.

Держава виконує у суспільному житті функцію суб'єкта соціального управління. Вона несе відповідальність за прогнозування можливого стану об'єкта управління і визначення шляхів вирішення соціальних проблем. Як нам відомо з історії, сама державна влада нерідко стає джерелом неефективності менеджерських рішень. у більшості випадків це корумпованість чиновників, непродуманість дій структур державного апарату, нехтування рекомендаціями науки, відсутність спроб прогнозування наслідків економічних і політичних акцій, що проводяться, порушення суб'єктами державної влади норм Конституції, порушення принципу поділу гілок влади тощо. Найбільш ефективним вирішенням подібних проблем суспільства якраз і є побудова правової держави, що базується на пріоритетах моралі.

Відсутність політичної стабільності. Невід'ємною умовою соціальної стабільності є наявність у суспільстві хоча б елементарної злагоди. Тільки в умовах соціальної і політичної стабільності можлива мобілізація усього потенціалу держави й суспільства для захисту всіх їхніх інтересів, а отже, для формування сприятливого підґрунтя ухвалення менеджерських рішень.

Безвідповідальність вертикалі влади внаслідок слабого соціального контролю за її діяльністю. Вертикаль влади в Україні має чіткі риси розгалуженості та загального розвитку. За відсутності громадянського суспільства фактично не відбувається соціального контролю над владою, результатом чого є її свавілля, безвідповідальність перед суспільством і ухвалення рішень в угоду наявних кланово-олігархічних структур. у таких умовах пріоритетним стає розвиток не стільки духовних, скільки матеріальних цінностей.

Особливості політичного лобі. Кланово-олігархічні інтереси в економіці лобіюють себе у політиці, що призводить до руйнації зв'язку права з його фундаментальним джерелом – мораллю і до створення такої законодавчої бази в державі, коли сам термін «юриспруденція» (з латини – справедливість) втрачає свою етимологію та гуманістичне спрямування.

Відсутність еліти, здатної представляти загальнонаціональні інтереси. Важливо враховувати, що пострадянська еліта не здатна й не прагне представляти загальнонаціональні інтереси. Це пов'язано, з одного боку, з її походженням із радянської партноменклатури, з іншого – з відсутністю у країні, на відміну, наприклад, від Польщі або Чехії, традицій масової опозиційної діяльності і формування у суспільстві груп контреліти [7, с. 52]. Нерозвиненість громадянського суспільства і правової захищеності громадян спричинили те, що вітчизняній політичній еліті не властиві громадянськість і державне мислення, вона здатна лише вирішувати короткострокові проблеми, як правило, власні. Справа за формуванням таких сил у складі національної еліти, що зможуть відображати інтереси не номенклатури, а нового середнього класу, що складається, і трансформувати авторитаризм застою і виживання в авторитаризм національного розвитку.

Усі зазначені вище фактори прямим чином впливають на *духовну сферу* і, у свою чергу, зумовлюють у ній появу таких факторів внутрішнього впливу на менеджерські рішення у сучасній Україні.

Криза ідентичності. Особливо гостро проблема національної ідентичності постає для нашої держави. Нині Україна перебуває у дуже суперечливих суспільно-цивілізаційних умовах розвитку. Тенденції глобалізації, збереження національно-державного суверенітету, модернізація і постмодернізація, орієнтації на Захід чи на Схід – усе це породжує системну кризу суспільства і національної ідентичності. На думку М. Козловця, «поняття національної ідентичності передбачає вияв колективного самоконструювання образу власної національної спільноти, характер якого значною мірою залежить від об'єктивних передумов і практики функціонування цієї спільноти (наприклад, сприятлива економічна ситуація, політична нестабільність, зовнішні загрози тощо)» [8, с. 4]. Тому сьогодні ми маємо унікальну можливість за наявності зовнішньої небезпеки з боку Росії об'єднатись і усвідомити свою національну ідентичність.

Шануючи власну історичну та духовну сутність, визначивши своє місце в сучасному глобалізованому світі під кутом зору національної ідентичності та цивілізаційної належності, Україна зможе інтегруватись у європейське демократичне суспільство, ухвалюючи менеджерські рішення, спрямовані на відстоювання власних національних інтересів, що дасть змогу не розчинитися серед країн Європейського Союзу, а посісти власне гідне місце.

Деформація ціннісних орієнтацій особистості та суспільства. Для трансформаційного періоду, в якому нині перебуває українське суспільство, характерною рисою є наявність конфліктогенних і суперечливих ціннісних орієнтацій, що негативно позначається на процесі ухвалення менеджерських рішень як на державному рівні, так і на рівні окремих організацій.

У процесі історичного розвитку в Україні первинні етнографічні цінності пов'язані, зокрема, з особистим досвідом і зберігаються (особливо у вигляді побутового традиціоналізму) у першому поколінні. Специфіка сучасної України багато в чому є результатом її історії: монголо-татарська навала, втрата державності, територіально-культурна підлеглість царській Росії, Польщі, Австро-Угорщині, СРСР. у процесі історичного розвитку різні події (нав'язування і домінування чужої культури або навіть злиття із чужими ціннісними домінантами) спостерігаються в українській культурі щодо самоідентифікації, автономності – колективності, концепції часу, контролю, прямого, неформального спілкування [9, с. 77]. Так званий культ «золотого тільця» остаточно формує таку систему цінностей та орієнтацій сучасної людини-менеджера, яка деградує до споживацького способу життя і зупиняється у процесі продукування і споживання духовно-культурних цінностей.

Що стосується *факторів зовнішнього впливу* на ефективність прийняття менеджерських рішень у соціально-політичній, соціально-економічній та соціокультурній сфері у сучасній Україні, то до них належать такі.

Глобалізація. Можна виокремити щонайменше два підходи до розуміння самого терміна «глобалізація», які мають місце в різних дискурсах. Згідно з дискурсом, представники якого підтримують і просувають цінності глобальної культури як прогресивні цінності нового кращого етапу розвитку людства, глобалізацію доцільно розуміти як процес створення єдиного ринкового та культурно-інформаційного простору Землі завдяки розвитку і посиленню політико-економічних взаємозв'язків та новітніх інформаційних технологій. Полярне розуміння глобалізації, яке розділяється і поширюється противниками світової інтеграції, означає ототожнення глобалізації з експансивним розвитком тенденцій капіталізму, які поступово сягають їхньої природної межі. Відповідно, досягнення цієї межі призводить до економічного поділу людства на багаті і бідні країни, а також зумовлює поглиблення соціально-економічної диференціації населення у вимірі збільшення розриву між класами [10].

У свою чергу, глобалізація інформаційних процесів у світовій економіці, науці та культурі викликає необхідність розробки загальної уніфікації та стандартизації процедур, методів і продуктів суспільного споживання, що неможливо без ухвалення ефективних менеджерських рішень.

Вплив глобалізації на прийняття менеджерських рішень може бути як позитивним, так і негативним. Позитивним подібний вплив можна вважати тоді, коли середовище сприяє прийняттю таких рішень, що призводять до збагачення елементів системи, допомагають формуванню таких системних властивостей, що відсутні в елементах, які їх утворюють.

Становлення інформаційного суспільства. Важливість фактору інформації тотальна через те, що буття суспільства чи буття конкретної особи – це безперестанне оновлення їх інформаційного стану. Якість інформації, що буде оточувати реципієнта, міститись навколо, зумовить його буття. Інформація, яка циркулює у суспільстві, перетворюється на знання у тому разі, якщо вона сприймається, селекціонується, аналізується і зберігається суб'єктом та може використовуватись ним у практичній цілеспрямованій діяльності.

У наш час розвиток обсягів і щільності потоків інформації перетворив останню на головну силу впливу на формування суспільної думки, морально-етичної позиції особи, що, у свою чергу, прискорює, спрощує та робить більш ефективними процеси управління суб'єктами. Інформація стає стратегічно важливим ресурсом. Вона не тільки дає знання, але, що більш важливо, первинний зміст інформації детермінує якість знань, отриманих на кінцевому етапі перетворення інформації на знання, а отже, і детермінує ефективність/ неефективність менеджерських рішень.

Специфіка зовнішньополітичної ситуації. Євроатлантична дезінтеграція та посилення впливу інших країн формують в Україні різновекторні тенденції у політиці, що, у свою чергу, вносить безлад у прийняття менеджерських рішень. За умов внутрішньої нестабільності та неефективної діяльності попередньої влади, а також залежності суспільства від політичних настроїв її мінливих очільників ми маємо за реальність порушення суверенітету та територіальної цілісності України.

Проблема вибору свого інтеграційного шляху є дуже важливою для України. Для Брюсселя визначальним фактором подальшої євроінтеграції України є саме рівень розвитку демократії, громадянського суспільства, забезпечення верховенства права, незалежності судової системи, прав і свобод людини.

За часів глобалізації сучасного соціуму існувало два напрями інтеграції для України: або вона приєднується до проекту ЄС, який об'єднує країни Європи на основі європейських норм, правил і стандартів, або стає учасницею утворення пострадянських країн із перехідною економікою і численними проблемами у сфері демократії. Спроба української влади поєднати дві інтеграції, європейську та євразійську, зазнала повного фіаско. І Москва, і Брюссель продемонстрували, що двох інтеграцій бути не може.

На реалізацію європейського вибору України помітно впливає низка внутрішніх і зовнішніх чинників. Серед внутрішніх, що заважають руху до ЄС, – практика вибіркового судочинства, недосконалість виборчого законодавства, брак реальної протидії корупції, повільність проведення реформ.

Серед зовнішніх чинників – вагомий геополітичний вплив на Україну як з боку ЄС, так і з боку Росії. Сьогодні Москва вже продемонструвала свої наміри щодо України. Події останнього часу засвідчили, що без кардинальних змін країна просто не може існувати далі. По суті, така драматична зміна влади і виявлення агресії Росії після неї самі стали початком таких перетворень. Зараз існує як внутрішній запит на реформи в різних сферах життя суспільства, так і готовність міжнародної спільноти практично допомогти у здійсненні цих реформ. Цілком може бути, що це останній шанс для України, аби перетворитися на повноцінну європейську державу. Треба зазначити, що нині відповідальність влади за реалізацію своїх рішень є найвищою.

З іншого боку, Майдан засвідчив, що громадянське суспільство в Україні досягло такого рівня, що може примусити владу це здійснити. Але необхідно усвідомити, що результат не буде досягнутий наступної доби чи через рік. Результат можливо досягти тільки за більш тривалий час, коли економічно, політично, ментально й ідеологічно українське суспільство буде готове до європейського способу життя, а не буде здобутком маніпуляторів, які намагаються нав'язати свої рішення. Тому ми маємо добрі шанси на кардинальні перетворення у суспільстві. І це підкріплюється тими змінами, які відбулись у свідомості більшості громадян України, які відчули власну гідність і готовність активно відстоювати свої права і свою державу.

Із вищезазначеного можемо вказати ознаки та характеристики ще одного фактора, який неможливо віднести ані до внутрішніх, ані до зовнішніх; фактора, що водночас є *особливим у системі загального* (фактори впливу на менеджерські рішення) та *одиночного* (кожного окремого фактору в тій чи іншій сфері). Це *особливість цивілізаційного розвитку України*. Історичний розвиток українського народу засвідчив вагому роль цивілізаційного фактору у світогляді, суспільній діяльності українців, прийнятті ними рішень як в індивідуальній, так і в суспільній сфері.

Саме історична різновекторність розвитку України, її особливе геополітичне становище, перманентна зовнішня загроза, прикордонне розташування між двома глобальними

культурними системами Європи та Азії зумовили формування свідомості людей, їхніх цінностей та орієнтацій, суспільно-політичних і світоглядних традицій. Таке своєрідне перехрестя дало Україні унікальну специфіку, в якій два цивілізаційних утворення – західна і східна цивілізації – концептуально завершують соціокультурний і світоглядний поділ України в історичному контексті [11, с. 111]. Цей історичний контекст зумовлює ту особливу специфіку, що формує менеджерські рішення в умовах балансування між західним індивідуалізмом і раціональністю та східним колективізмом і споглядальністю, призводячи до тих унікальних ситуацій, які ми бачимо зараз в усіх сферах сучасного українського суспільства.

Отже, проаналізувавши чинники внутрішнього та зовнішнього впливу на процес ухвалення і реалізації менеджерських рішень у сучасній Україні, можна зробити такі висновки.

Сучасне українське суспільство перебуває у стані трансформації, що виражається у переході від сформованих за радянські часи старих соціальних інститутів і цінностей до нових ринкових, які тільки формуються і не є такими, що остаточно склалися. Чинниками внутрішнього впливу на процес прийняття і реалізації менеджерських рішень у соціально-економічній сфері є: нестабільність економічного розвитку, існування тіньової економіки і корупції, диспропорція у заробітній платі між бюджетними та приватними структурами, у соціальній сфері – специфіка класового поділу населення, процеси маргіналізації у суспільстві, перекритість каналів вертикальної соціальної мобільності, у соціально-політичній сфері – стан розвитку громадянського суспільства та правової держави, відсутність політичної стабільності, безвідповідальність вертикалі влади внаслідок слабого соціального контролю за її діяльністю, особливості політичного лобі, відсутність еліти, здатної представляти загальнонаціональні інтереси, у духовній сфері – криза ідентичності, деформація ціннісних орієнтацій особистості та суспільства.

Що стосується чинників зовнішнього впливу на ефективність прийняття менеджерських рішень у сучасній Україні, то до таких належать глобалізація, становлення інформаційного суспільства, специфіка зовнішньополітичної ситуації. Із вищезазначеного формулюються ознаки та характеристики ще одного фактора, яким є особливість цивілізаційного розвитку України.

Список використаної літератури

1. Куценко О.Д. Україна у трансформаційних процесах: Quo vadis? /О.Д. Куценко //Соціологія :теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 1. – С. 18–32.
2. Яремчук С.С. Шляхи завершення трансформації українського суспільства /С.С. Яремчук //Вісник Львівського університету. – 2010. – Вип. 4. – С. 155–164.
3. Норт Д. Институциональные изменения. Рамки анализа /Д. Норт //Вопросы экономики. – 1997. – № 3. – С. 46–50.
4. Алферов А.А. К вопросу о зависимости между духовностью и экономикой /А.А. Алферов //Духовность России: истоки и современность :матер. Регион. науч. конф. – Ростов н/Д :Изд-во Донского юрид. ин-та, 1996. – С. 48–50.
5. Стратійчук В.М. Соціальна нерівність в Україні /В.М. Стратійчук //Модернізація та суспільний розвиток економіки України :зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конфер. (м. Сімферополь 25–29 січ. 2013 р.). – Сімферополь :Economics, 2013. – С. 104–107.
6. Сахань О.М. Маргіналізація суспільства як деструктивний компонент його розвитку /О.М. Сахань, С.О. Жувака //Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2012. – Вип. 23. – С. 173–184.
7. Шкаратан О.И. Социальная политика. Ориентир – новый средний класс /О.И. Шкаратан //Общественные науки и современность. – 2006. – № 4. – С. 39–53.

8. Козловець М.А. Національна ідентичність як соціокультурний феномен /М.А. Козловець //Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2011. – № 60. – С. 3–11.
9. Завадський Й.С. Менеджмент :[підруч. для студ. екон. спец. вищ. навч. закл.]. у 2-х т. Т. 2. /Й.С. Завадський. – К. :Вид-во Євр. ун-ту, 2003. – 640 с.
10. Широкова Е.Г. Русские цивилизационные ценности и преодоление пагубных последствий глобализации /Е.Г. Широкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.anti-glob.ru/st/civik.htm>.
11. Надтока О. Вплив цивілізаційного фактору на процеси українського націотворення / Олександр Надтока //Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. :Ін-т історії України, 2008. – Вип. XV. – С. 104–112.

PARTICULAR CHARACTERISTICS OF DECISION-MAKING IN UKRAINIAN SOCIETY UNDER TRANSFORMATION

Lyudmila Kompaniyets

*Zaporizhzhya National University,
Department of Management, Chair of Business Communication
Zhukovskiy str., 55a, 69063, Zaporizhzhya, Ukraine*

In the article certain factors of internal and external impact on the process of decision-making are revealed on the bases of proper analyses of transformation processes taking place in Ukraine. Factors of internal and external influence are examined according to some main spheres of living in Ukrainian society – economic, social, political and mental spheres.

Key words: transformation, managerial decision-making, factors, living spheres, identity, self-consciousness.

УДК [101.9]

ЕГОСИНТЕЗАЦІЯ ЯК КОНВЕРГЕНТНИЙ ПРОЦЕС СУЧАСНОГО РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ

Олена Никитченко

*Національний університет «Одеська юридична академія»,
факультет психології, політології та соціології, кафедра філософії
бул. Академічна 9, каб. 78, 65009, м. Одеса, Україна*

У статті характеризується егосинтезація як конвергентний процес сучасного релігійного життя. Зміст цієї тенденції розвитку релігійного життя полягає у зростанні ролі особистості в усіх елементах відтворення сучасної релігійності (доктринальній, культурній, організаційній) і на всіх її рівнях (особистому, груповому, регіональному, локальному та ін.).

Ключові слова: егосинтезація, конвергентні процеси, сучасне релігійне життя, релігійні уявлення, сучасна релігійність.

Сучасне релігійне життя світу відтворюється не лише в нечуваних раніше кількісних показниках (мільярди віруючих, мільйони релігійних об'єднань, тисячі деномінацій тощо), а й плюралізацією характеристик сприйняття цього феномена, ставлення до нього на рівні окремих особистостей, яких і підрахувати більш-менш точно неможливо принаймні тому, що, навіть ототожнюючи себе з будь-якою релігійною групою, людина може ставитись до неї, по-перше, як до результату власного вибору, а по-друге, саме перебування у тому чи іншому об'єднанні може відчуватись як тимчасове, бо ніяк не перешкоджає її вільному пошуку саме своєї духовності.

Це явище зовсім не заперечує існування сталих релігійних інституцій, які досягають зараз того нечуваного розмаху в багатьох своїх вимірах, але ж і вони прислухаються до зафіксованих вище змін у релігійному житті і відповідають на їхні виклики, чи то модернізуючи свою теорію і практику, чи то схилиючись до фундаменталізму.

Отже, на тлі і досі наявного традиційного ототожнення віруючого з тією чи іншою конкретною деномінацією (або ж з кількома – наприклад, у Монголії та в Японії) в останні десятиріччя у значної частини людей на рівні особистості формується таке ставлення до сучасних релігій, яке в різноманітних дослідженнях має назви «позаконфесійна релігійність», «квазірелігійність», «псевдорелігійність», «маргінальна релігійність», «персональна віра», «народна релігійність», «суб'єктивізація», «персоналізація», «приватизація», «шейлізація», «індивідуалізація», «індивідуація», «ітсизм» тощо.

Незважаючи на відмінність цих понять (кожне з них має свій насичений історичний зміст), усі вони у той чи інший спосіб вказують на те спільне, що відбувається зараз у релігійному житті світу – на зростання чи актуалізацію ролі особистості в сучасних релігійних процесах.

Метою статті є спроба обґрунтувати термін «егосинтезація» як такий, що за своїм змістом відповідає сутності цієї важливої зміни в релігійному житті світу сучасності.

Ще наприкінці минулого століття Е.І. Мартинюк виокремив цю тенденцію у розвитку суспільства як один із «конвергентних процесів у релігійному житті другої половини XX – початку XXI сторіччя» [1, с. 38] та визначив його як «егосинтонізацію» (від грец. ego – я, sintes – з'єднання, складання) для позначення зростання значення особи в релі-

гійному житті в другій половині XX століття за умов загального зростання ролі особистості в повоєнні роки, зумовленого багатьма факторами (поширення обізнаності, зростання матеріального рівня життя тощо), а також суто релігійними конвергентними процесами, зокрема плюралізмом, віртуалізацією та ін. у більшості релігій почали уважніше ставитись до особистості віруючого, що можна бачити і в появі значного вибору засобів залучення до життя у громаді (клуби, гуртки за інтересами тощо), зменшенні вибагливості до прочан, індивідуальній праці з ними, поширення дияконських послуг тощо.

З другого боку, сучасний релігійний плюралізм та особисте зростання для людей значення свободи дає можливість кожній людині послідовно відчувати своє ставлення до релігії як до приватної справи [2, с. 45].

Як ми вже неодноразово нагадували, у 2001 р. Науково-дослідний центр компаративістських досліджень релігії філософського факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова сформулював своїм головним завданням дослідження сучасних тенденцій у релігійному житті світу. Аналіз цих тенденцій дозволив сформулювати загальну концепцію та вжити відповідну термінологію для подальшого виокремлення і визначення конкретних трендів у релігійному розвої сьогодення під назвою «Конвергентні процеси у релігійному житті другої половини XX – початку XXI сторіччя».

Сама концепція «конвергентні процеси у сучасному релігійному житті» за ці роки набула розголосу в українському релігієзнавчому середовищі та вже вживається для характеристики сучасного релігійного розвою не лише у світі загалом, а й щодо деяких подій у релігійному житті України.

«Конвергентними процесами» у сучасному розумінні цього терміна можна вважати як ті, що властиві більш ніж одній релігії, так і ті, що свідчать про тенденції зближення соціальних, доктринальних і організаційних позицій між двома чи багатьма релігіями. Треба зауважити, що все, що відомо про наявність загального в релігії, те, що дозволяє дослідникові аргументувати, що йдеться саме про релігійні явища, дискутується і констатується і в наші часи. у статті йдеться лише про «егосинтезацію», але як включену у всі ті процеси, які сформувались чи найбільш актуалізувались за останні десятки років. Насамперед це актуалізація есхатології, актуалізація соціальних концепцій, американізація, вельтизація, віртуалізація, глобалізація, діалог, екуменічний рух, егосинтонізація, екзотеризація, зростання інклюзивізму, консюмеризм, модернізм і постмодернізм, нові релігії, паксизація, приватизація, сучасний релігійний плюралізм, раціоналізація культових дій, ревівалізм, секуляризація, синкретизм, сцієнтизм, уніфікація екстеріоризації, толерантність, фемінізація, фундаменталізм, харизматизація [3, с. 138–139].

За роки, що минули, зміст визначених тенденцій не змінився, хоча постійно відбуваються деякі зміни у їхньому значенні або в тому, яке місце вони посідають (якщо можна вжити це слово, то й «рейтинг») у повсякденні релігійного життя. Кожен із цих конвергентних процесів відіграє особливу роль у відтворенні сучасної релігійної сфери суспільного буття, тому, прискіпливо аналізуючи один із них, ми маємо повсякчас відчувати його зв'язок з іншими. у цьому сенсі ми розглядаємо й «егосинтезацію».

Більшість вищевказаних конвергентних процесів уже багато років досліджуються, добре проаналізовані в літературі, тому у цій статті ми зосередимось лише на деяких аспектах, які безпосередньо стосуються теми, що розглядається. Але спочатку зауважимо, що хоча всі вищеназвані процеси мають самодостатній зміст, вони, по-перше, всією своєю сукупністю підтверджують наявність саме конвергенції у релігійному житті цієї доби, по-друге, стимулюють один одного, по-третє, корегують чи мають певний вплив на інші.

Наше дослідження показало, що понад усю свою приналежність, привабливість термін «егосинтонізація», що його було запропоновано Е.І. Мартинюком, у тій частині, що вказує саме на процес синтезації релігії навколо особистості – «синтонізація», своєю фонетикою нагадує про релігію «синто», що справді не забороняє її прихильникам брати участь у християнських та буддистських ритуалах, і це, мабуть, підкреслює історичну спадщину сучасного явища, але, на наш погляд, водночас звужує це історичне надбання, що буде нижче обґрунтовано. Отже, ми вважаємо, що нічого, окрім втрати деяких побічних асоціацій, скорочення «егосинтонізації» до «егосинтезації», не несе зміст, який цей термін позначає, воно лише уточнює.

Друге зауваження пов'язане вже із визначенням змісту «егосинтонізації», а саме із тією характеристикою, яка, на думку автора, дозволяє «ставитись людині до релігії як до своєї приватної справи», бо там далі йдеться про те, що «останнє явище народило в американській соціології термін «приватизація релігії». Важливість зауваження у тому, що поняття «приватизація релігії» виникло набагато раніше, ніж його почали вживати у своєму розумінні сучасні релігієзнавці.

Ще Г.Ф. Гегель у «Філософії релігії» вказував на те, що протестантизм вимагає від людини вірити лише в те, що вона знає, вимагає, щоб її совість була єдиною непорушною святиною [4, с. 402]. Людина не пасивна в акті Божої милості, в її знанні, волінні віри виражається вимога моменту суб'єктивної свободи. Така релігія суб'єктивна, «приватна». З іншого боку, Г.Ф. Гегель вважає, що релігія у деяких країнах уже стала приватною справою людей, яка не стосується держави, а отже, і державні справи вже не стосуються релігії [4, с. 402]. За всіма ознаками Г.Ф. Гегель розуміє процес приватизації релігії у межах поступового здійснення у протестантських країнах свободи релігії, відокремлення церкви від держави; так цей термін уживався до другої половини ХХ ст.

Дипломантка філософського факультету В.В. Маляренко у своїй роботі «Приватизація релігії як конвергентний процес у сучасному релігійному житті» пропонує розрізняти власне процес «приватизації релігії» як такий на рівні держави, суспільства, який полягає у перенесенні релігійних переконань зі сфери публічного або державного інтересу до приватного, надання вірі статусу справи свободи та вибору; процес приватизації на рівні кожної окремої людини – в значенні, яке надають цьому слову Р. Белла, П. Бергер, Т. Лукман та їхні послідовники, тобто «індивідуалізації», а також третій рівень цього процесу – «егосинтезацію», тобто формування «приватної релігії» як такої, що найбільше відповідає системі цінностей віруючого, сприяє його самовизначенню (за Е.І. Мартинюком) [5, с. 14].

Звісно, ця пропозиція має сенс. Можна розглядати ці поняття і в їхній історичній послідовності, що не суперечить сучасному стану релігійного життя, де вони існують у трьох своїх іпостасях, але і перше, і друге з них затьмарюють, на наш погляд, саме суть того нового, що відбувається у душах багатьох віруючих сьогодні. Можливо, приватизація релігії як термін більше відповідає відчуттям деяких релігійно налаштованих осіб у консюмерному суспільстві, бо там радше йдеться про привласнення релігії як будь-якого товару, у цьому сенсі вживання «приватизації» не викликає зауважень, але ж навіщо навантажувати цією характеристикою термін, що сам по собі окреслює цілу епоху в розвитку релігійної свободи у її взаємовідносинах із державою та має той чи інший вираз у сьогоденні.

Щодо вживання у нашому випадку поняття «індивідуалізація релігії», то цей термін можна застосовувати, характеризуючи релігійне життя з так званого «осьового часу» (за К. Ясперсом). Як писав І.В. Амасін, уже «у кумранській ідеології вперше пробила собі місце ідея заміни вибраності цілого етносу обраністю індивідуума» [6, с. 178]. До християнства, де ця ідея набула особливого вираження, ми ще повернемося.

Мабуть, найбільш влучним тут став би релігієзнавчий концепт «шейлаїзм», що позначає приватизовану релігійність, коли індивід самостійно конструює власні релігійні переконання, не спираючись на вчення деномінації, з якою себе асоціює. Автор цього терміна Роберт Белла наводить у книзі «Звички серця» слова медсестри Шейли Ларсон, яка так описувала власну релігійність: «Я вірю в Бога. Я не релігійний фанатик. Я не можу пригадати, коли востаннє ходила у церкву. Але моя віра допомагає мені на життєвому шляху. Це шейлаїзм. Просто мій власний тоненький голос... Це просто намагатися любити себе та бути м'якою до себе. Ви знаєте, я думаю, турбуватись одне про одного. Я думаю, Він би хотів, щоб ми турбувались одне про одного» [7]. Кожне речення – це «Я», «Я», «Я», без сумніву, підпадає під «егосинтезацію». Майже тридцять років тому, пише Марк Мовесян, Роберт Белла та його співавтори вигадали термін, що описує нову американську релігію. Він вважає, що таке ставлення до релігії є уже мейнстримом релігійного життя США, але ще й досі не підпадає під дію конституційного права (Першої поправки), бо світогляд – це не релігія, розсудив суд, за яким релігія означає певний принцип організації або влади, а не щось саме по собі. «Може, шейлаїзм – це насправді не прямування за внутрішнім голосом, а голос пануючої (mainstream) культури, у цьому випадку шейлаїзм реально не про індивідуалізм, а про відповідність» [8]. Отже, виникає питання, чи потрібно всім іншим дослідникам поширювати й визначення тенденції суто американського релігійного життя на всі можливі прояви егосинтезації в інших суспільствах, коли вживання грецької мови, як у нашому випадку, робить «шейлаїзм» лише однією із форм сучасної «егосинтезації», бо їх (цих форм) було і є дуже багато в інших країнах як до, так і після виникнення терміна від імені Шейли.

Можливо, всіх дослідників поєднує нині характеристика процесу, що розглядається у понятті «пошук релігійної ідентичності». Добротна монографія О.М. Крилова «Релігійна ідентичність» описує її у семи вимірах: феноменологічному, антропологічному, історичному, соціальному, національному, теологічному та секулярному. Найбільш цікавим для проблеми, що розглядається, є останній найбільш сучасний вимір, де йдеться і про консюмеризм, і про віртуалізацію релігійного життя, але все одно автор фіксує, що новітні дослідження свідчать про те, що «молодь має сильну потребу в пошуках сенсу, який знаходить за допомогою персональної віри. Віра, на думку опитаних, може бути як у Бога, так і просто в якусь вищу силу... Віра уявляється як дещо особисте, інтимне, що людина визначає наодинці із самим собою, без релігії та церкви» [9, с. 271]. Незважаючи на те, що «релігійна ідентичність» як термін поширюється і на «егосинтезацію», за своїм масштабом він набагато ширший ніж останній і охоплює явище, що постало, ще на початку формування особистості, тому не надає нічого нового у характеристиці антропологічної зміни в релігійному житті сучасності.

Щодо сучасного розуміння ідентичності можна погодитись із Зігмундом Бауманом, по-перше, у тому, що наша індивідуальність є продуктом суспільства, банальністю, яка залежить від того, як вирішується завдання індивідуалізації. Сенс «індивідуалізації» полягає у визволенні людини від приписів її соціальної ролі – їй визначеної, нею успадкованої чи природженої [10, с. 113–116]; по-друге, така ситуація породжує питання «куди мені піти», «куди заведе мене шлях, яким я йду?» (підкреслено нами. – *Авт.*). Іншими словами, проблема, що бентежить людей наприкінці століття, охоплює не лише те, як знайти обрану ідентичність і примусити оточення визначити її, скільки у тому, яку ідентичність обрати та як зуміти вчасно зробити інший вибір, якщо раніше обрана ідентичність втратить цінність або свої привабливі риси [10, с. 115–117].

Перехід до егосинтезації у релігійному житті констатують і сучасні психологи та антропологи. Наведемо лише декілька прикладів незалежно від релігійної орієнтації дослідників.

В інтерв'ю часопису «Тайм» відомий мислитель XX ст. В.М. Франкл відповідав на питання, чи бачить він тенденцію відходу від тих вірувань, які, здається, займаються тільки боротьбою одне з одним і перетяганням віруючих. «Чи означає це, запитала журналістка, що раніше чи пізніше ми прийдемо до універсальної релігії. Навпаки, відповів я, ми просуваємося не до універсальної, а до особистісної, найглибшим чином персоналізованої релігійності, за допомогою якої кожен буде у змозі спілкуватися з Богом власною, особистою, інтимною мовою». Цікаво, що, наводячи цю цитату, монах Харитон вважає, що про це саме, але в інших формулюваннях каже і Владика Григорій, коли описує устрій ІПЦ (Істинно православної церкви), тієї моделі, до якої треба прагнути, маючи на увазі принципи донесення ідеї та її самостійного вибору пересічними членами релігійних організацій [11].

Сучасний відомий іспанський антрополог Мануель Мандіанес вважає, що «індивід – це матеріальне злиття та втілення у часі і просторі природного та свідомісного. Людина чіпляється за своє «Я» та за суспільство, зумовлена ними, її спосіб мислення, релігійні почуття і відчуття свободи визначені умовами життя у певних часі та просторі. Життя християнина повинно керуватися двома принципами: індивідуалізації і солідарності (жалістю, поблажливістю, любов'ю, справедливістю), християнин повинен жити, спонуканий бажанням до вдосконалення, бажанням ставати краще (але не кращим) кожен день і перебудовувати суспільство відповідно до євангельських законів» [12].

Звісно, не можна оминати під час розгляду егосинтезації філософський дискурс. Огляд сучасного стану вивчення концепції розумного егоїзму на пострадянському просторі надає О.В. Патлайчук. Він не міг не згадати «Що робити» М.Г. Чернишевського. Відомо, що цей відомий письменник створював свою концепцію під впливом К.Л. Гельвеція і Л.А. Фейєрбаха і мав величезний вплив на свідомість принаймні двох-трьох поколінь читачів спочатку у царській Росії, а потім у СРСР.

Ми не можемо тут втриматись від цитування тієї характеристики свого морального ідеалу, що дав у романі «Що робити» М.Г. Чернишевський: «Нові люди, (прихильники теорії розумного егоїзму. – Авт.), бачиш, ... проникливий читачу, – писав він, – які хитромудрі ті шляхетні люди, і як грає у них егоїзм; не так як у тобі, государе мій, тому що задоволення знаходять вони не в тім, у чому ти, государе мій; вони, бачиш, вищу свою насолоду знаходять у тім, щоб люди, яких вони поважають, думали про них як про шляхетних людей, і для цього, государе мій, вони клопочуть і придумують усякі штуки не менш ретельно, чим ти для своїх цілей, тільки цілі у вас різні, тому і штуки придумуються не однакові тобою і ними: ти придумуєш погані, шкідливі для інших, а вони придумують чесні, корисні для інших» [13].

Ми не знаємо, скільки государів, до яких звертався М.Г. Чернишевський, поділяли його погляди у власному житті, але можемо стверджувати, що далеко не їм належала провідна роль у майбутніх перетинах розвою нашої держави. Лише після отримання незалежності в нашій країні людина була позбавлена (принаймні більшість населення) примусового прийняття пануючої ідеології. Стався справді вибух релігійності, створилися – принаймні на законодавчому рівні – всі можливості задля самостійного пошуку бажаними свого релігійного ідеалу.

Поза нашою увагою ми залишили у цій статті багато феноменів сучасного суспільного розвитку, котрі у той чи інший спосіб зумовили відтворення егосинтезації у сучасному соціумі (політичні, психологічні, економічні тощо), зосередившись лише на початковому, антропологічному змісті цього явища, але навіть і наведені ознаки дозволяють зробити деякі аргументовані висновки:

1) нині ми можемо стверджувати, що егосинтезація як конвергентний процес сучасного релігійного життя є не лише актуалізацією ролі особистості у цій царині буття людини, що реалізується як самостійний вибір тієї чи іншої віри чи з розходженням із будь-якою з них або з релігійною вірою взагалі, самостійним ставленням до будь-якої деномінації, а й тенденцією до створення особистісних релігійних уявлень, визначення їхнього місця у повсякденному житті особистості у сенсі їхньої значущості для ставлення людини до інших соціальних явищ;

2) вираз цієї тенденції розвитку релігійного життя спостерігається у зростанні ролі особистості в усіх елементах відтворення сучасної релігійності (доктринальній, культовій, організаційній) і на всіх її рівнях (особистому, груповому, регіональному, локальному тощо);

3) цей процес має свої вияви і в Україні, деякі аспекти його вивчаються, але він потребує подальших досліджень.

Список використаної літератури

1. Мартынюк Э.И. Особенности религиозной жизни во второй половине XX в. / Э.И. Мартынюк //Методическое пособие для учителей по всемирной истории и религиоведения для 11 класса. – Одесса :ИПКУ, 1997.
2. Мартынюк Э.И. Конвергентные процессы в религиозной жизни во второй половине XX в. /Э.И. Мартынюк //Науково-дослідний центр компаративістських досліджень релігій філософського факультету ОНУ. – Одеса, 2002.
3. Мартынюк Э.И. Програма курсу «Конвергентні процеси в релігійному житті другої половини XX століття» /Э.И. Мартынюк //Наука і релігія: Проблеми діалогу. – 2004. – Вип. 2.
4. Гегель Г. Философия религии :в 2 т. /Г. Гегель. – М. :Мысль, 1975–1977.
5. Маляренко В.В. Приватизація релігії як конвергентний процес у сучасному релігійному житті /В.В. Маляренко ;Одеськ. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2005.
6. Амусин И.Д. Рукописи Мертвого моря /И.Д. Амусин. – М. :Изд-во АН СССР, 1960.
7. Шейлаїзм [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<https://uk.wikipedia.org/wiki/Шейлаїзм>.
8. Movsesian M. You – are – not – a – Religion [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<https://www.firstthings.com/blogs/firstthoughts/2013/03/you-are-not-a-Religion>.
9. Крылов А.Н. Религиозная идентичность. Индивидуальное и коллективное самосознание в постиндустриальном пространстве /А.Н. Крылов. – М. :Икар, 2012. – 306 с.
10. Бауман З. Индивидуализированное общество /З. Бауман ;пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. – М. :Логос, 2005. – 390 с.
11. Монах Харитон. Православие по Франклу. На пути к смыслу и Истинной Церкви /Монах Харитон :доклад на семинаре ИПЦ (24 февр. 2014 г.) Ч. 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://www.portal-credo.ru/site/?act=lib&id=3323>.
12. Мандианес М. Христиане XXI века /М. Мандианес [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<https://lenta.co/hristiane-xxi-veka-93464>.
13. Патлайчук О.В. Айн Ренд VS. М. Чернишевський: дві російські концепції розумного egoїзму /О.В. Патлайчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://eir.nuos.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/1564/Patlaichuk%20.pdf?sequence=1>.

EGOSINTEZATION AS THE CONVERGENT PROCESS OF THE MODERN RELIGIOUS LIFE

Olena Nykytchenko

*National University "Odessa Academy of Law",
Faculty of Psychology, Political science and Sociology, department of philosophy
Akademichna Str. 9, kab. 78, 65009, Odesa, Ukraine*

In the article the egosinteization as the convergent process of the modern religious life is characterized. The maintenance of this tendency of development of religious life is covered in increase of a role of the personality in all elements of reproduction of modern religiousness (doctrinal, cult, organizational) and at all its levels (personal, group, regional, local and t. other).

Key words: egosinteization, convergent processes, modern religious life, religious beliefs, modern religiousness.

УДК (520)/004.928:165.325+1(091)

АНАЛИЗ СЛУЧАЯ МОЭФИКАЦИИ ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИХ ФИЛОСОФОВ

Константин Райхерт

Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова,
кафедра философии и методологии познания
ул. Дворянская 2, 65082, г. Одесса, Украина

Анализируется случай изображения западноевропейских философов (Р. Декарта, Б. Спинозы, Дж. Беркли, Д. Юма, И. Канта, Г. Гегеля, Ф. Ницше и М. Хайдеггера) как архетипических героинь японской анимации (анимэ) и комиксов (манга), наделённых качествами мозэ.

Ключевые слова: анимэ, история философии, манга, мозэ, Япония.

В современной образовательной литературе по философии можно встретить как традиционные формы образовательной литературы, такие, например, как учебники по философии или философские словари, так и нетрадиционные, такие, например, как иллюстрированные пособия (например, *Introducing Heidegger: a Graphic Guide* [1] Джеффа Коллинза и Ховарда Селины), комиксы (например, *Logicomix* [2] Апостолоса Доксиадиса и Христоса Пападимитриу) или манга (японские комиксы) (например, «Так говорил Заратустра» [3] Фридриха Ницше). Особым случаем следует считать вышедшую в 2011 году в Японии книгу под названием «Я, Хайдеггер и цундэрэ» (яп. 僕とツンデレとハイデガー, Боку то Цундэрэ то Хайдэга) [4]. В 2015 году эта книга вышла во втором издании – уже с припиской к заголовку «Версия для взрослых» (яп. ヴェルシオン・アドレサンス, Вуэрусюн адорэсансу, англ. *Version Adolescence*) [5]. Автором данной книги является японский писатель Дзюндзи Хотта, который в своё время изучал немецкую литературу в университете Софии. Книга представляет собой ранобэ, «изюминкой» которой являются изображения западноевропейских философов в виде девушек в стиле манга и анимэ, выполненные Аюму Сёдзи, художником, известным своими рисунками в стиле искусства лоликон. Другими словами, в книге Дз. Хотты западноевропейские философы, такие, например, как Р. Декарт или И. Кант, представлены в образе школьниц-японок, нарисованных в стиле японских комиксов (манга) и японской анимации (анимэ), а именно в стиле мозэ. Образы западноевропейских философов были подвергнуты так называемой «мозфикации». В предлагаемом исследовании речь пойдёт именно о мозфикации европейских философов. Анализ этого случая и есть целью предложенного исследования.

Для начала следует пояснить, что такое ранобэ. Ранобэ (яп. ライトノベル, Райто нобэру, производное от англ. *Light Novel* («лёгкий роман»), сокр. ラノベ, ранобэ или ライノベ, райнобэ) – это «новый жанр подростковых романов с иллюстрациями в анимэ-или-манга-стиле. <...> Эти прозаические (в противоположность графическим) романы написаны с прицелом на подросткового возраста читателей, они содержат высокий процент диалогов и случайных пояснений к тексту. Их часто выпускают как сериалы в журналах, а также адаптируют для телевидения. Популярными жанрами ранобэ являются романтика, научная фантастика, фэнтези, мистика и ужасы» [6, с. 61].

В аннотации к ранобэ «Я, Хайдеггер и цундэрэ» написано следующее: «Главный персонаж – грубый сарариман, которого раздражает его начальница, красивая женщина его

возраста. Однажды ночью в результате несчастного случая на дороге он перевоплощается в ученика второго класса в средней школе под названием «Академия Идея» (яп. イデア学園, Идея Гакуэн, англ. *Academy Idea*). Академия Идея – это лучшая школа для яркого и приятного прохождения полового созревания для каждого. В школе главного персонажа ведёт таинственная младшая сестра Микино Юма, с помощью которой ему удаётся встретиться с семью девушками-философами и получить уединённые внеклассные уроки. в конце своего пути герой встречает святую девушку (яп. 聖少女, Хидзиро сёдзё) с длинными чёрными волосами, которая раскрывает ему окончательную тайну и истину мира. Философский подростковый (юношеский) роман, который описывает, как герой, прослушивая лекции девушек, становится взрослее» [4].

Другими словами, сюжет в книге такой: несколько неуклюжий и забывчивый сарариман (яп. サラリーマン *sarariman*, от англ. *salaried man* – «служащий на окладе») каждый день сердится на своего босса, красивую и привлекательную женщину, его ровесницу, из-за чего он чувствует себя потерянным в этом мире. В одну роковую ночь его сбивает автомобиль – и сарариман возрождается в виде школьника в какой-то престижной школе, в которой он встречает семь философов в виде школьниц средней школы, которые должны помочь ему разобраться в собственной жизни с помощью философии. По сути, герой отправляется в экскурсию в историю новоевропейской западной философии. В этой экскурсии его сопровождает девушка по имени Юма Миэно. Сама экскурсия – при определённом взгляде – есть не что иное, как аллегория/иносказание процесса взросления.

Книга Дз. Хотты состоит из семи глав: 1) «Рене Декарт в понедельник доказывает существование Бога»; 2) «Бенедикт де Спиноза во вторник [утверждает, что] самое главное, это люди для людей»; 3) «Джордж Беркли и Дэвид Юм в среду [утверждают, что] существовать значит быть воспринимаемым»; 4) «Иммануил Кант в четверг [заявляет] о звёздном небе над головой и внутреннем законе внутри нас»; 5) «Георг Гегель в пятницу [заявляет, что] мир есть бесконечное движение к мудрости»; 6) «Фридрих Ницше в субботу [утверждает, что] Бог умер, но ничего не изменилось»; 7) «Мартин Хайдеггер в воскресенье [полагает, что] без мира мы не существуем и что без нас мир не существует, мы не одиноки».

По большому счёту книга Дз. Хотты представляет собой научно-популярное введение в философию Р. Декарта, Б. Спинозы, Дж. Беркли, Д. Юма, И. Канта, Г. Гегеля, Ф. Ницше и М. Хайдеггера. Каждая глава содержит достаточно детальное изложение философских взглядов каждого из вышеназванных философов. Более того, каждая глава завершается резюме философии каждого философа в форме диалога между героем и Юмой Миэно.

На наш взгляд, здесь следует сделать такое замечание: в книге Юма Миэно выступает в роли обозначенной в названии цундэрэ (яп. ツンデレ). «Цундэрэ» – это сочетание двух слов: «цунцун» (яп. ツンツン, буквально: «равнодушный», «замкнутый», «колкий») и «дэрэдэрэ» (яп. デレデレ, буквально: «(безумно) влюблённый», «томящийся от любви»). С помощью слова «цундэрэ» обозначают архетип героини в аниме и манга, которая сначала равнодушно относится к объекту любви, а потом, наоборот, оказывается влюблённой в него. По всей видимости, под Юмой Миэно автор ранобэ подразумевает начальницу главного героя, которая ведёт себя строго с ним. Взросление главного героя – через изучение западноевропейской философии – должно помочь увидеть в действиях его начальницы заботу о нём. Видимо, поэтому в самом конце герой встречает Мартина Хайдеггера в образе школьницы, ведь одним из ключевых понятий философии Хайдеггера является «забота» (*Sorge*).

Важно отметить, что цундэрэ – это часть так называемого «моз-феномена». Моз-феномен базируется на такой вещи, как моз (яп. 萌え, буквально: «очарование», «обаяние», «страстная влюблённость»), чувстве сильной привязанности к персонажам анимэ, манга и видеоигр. Более подробно о моз можно прочесть в работах: [7–9]. Кроме того, моз обозначает чувство привязанности к любому предмету, который может быть подвергнут моз-антропоморфизации и шире – мозфикации. Моз-антропоморфизация – это такая форма антропоморфизации (антропоморфизма), когда качества моз переносятся на нечеловеческие объекты, понятия или сущности. Например, в виде девушек в стиле анимэ и манга были изображены статьи из Конституции Японии [10]. Мозфикация – это более широкое понятие; оно обозначает перенос качеств моз на любые объекты, в том числе человеческие. Помимо разбираемого в этой работе случая ранобэ «Я, Хайдеггер и цундэрэ», одним из наиболее известных случаев мозфикации реально живших или живущих людей является «Смена пола! Биографии диктаторов мира» (яп. こよたいか!! 世界の独裁者列伝, Ниётайкай! Сэкай но докусай-ся рэцудэн) [11], книга, в которой диктаторы, такие, например, как Иосиф Сталин или Адольф Гитлер, были изображены как девушки в стиле анимэ и манга.

В ранобэ «Я, Хайдеггер и цундэрэ» западноевропейские философы изображены как девушки в стиле анимэ и манга, точнее – в стиле моз, причём каждый философ представлен как архетипический персонаж анимэ и манга: Декарт – как надменная принцесса, Спиноза – как меганекко, Беркли и Юм – как близняшки, сёстры-лилии (= лесбиянки), Кант – как семпай, Гегель – как старшая сестра, Ницше – как яндэрэ, Хайдеггер – как председатель кружка. Далее я остановлюсь подробнее на этом.

Рене Декарт (1596–1650) изображён как «надменная принцесса», горделивая барышня (яп. 高慢なお嬢様, коман'на одзэ-сама), то есть горделивая (надменная) девушка, одетая со вкусом, вежливая, элегантно изысканная, молодая, незамужняя. Автор ранобэ, вероятно, полагался на факты из биографии Рене Декарта, а именно: известно, что Декарт преподавал философию шведской королеве Кристине и что он переписывался с принцессой-абыбатисой Елизаветой Богемской. Связь с монаршими особами женского пола могла дать основания для автора ранобэ ассоциировать Декарта с горделивой барышней, надменной принцессой. Кроме того, следует помнить, что Рене Декарт совершил определённый переворот в истории западноевропейской философии, по сути, демонтировав средневековую философию введением строгого дуализма ума и материи и абстрактного и развоплощённого субъекта сознания, основывающегося только на тех убеждениях, которые невозможно поставить под сомнение. Декарт отказывается от средневекового подхода к познанию мира, задача которого состоит в раскрытии цели, смысла и божественной воли, предлагая взамен считать, что Бог – это всего лишь высший гарант истинности человеческого опыта внешнего мира. Таким образом, горделивость и надменность Декарта могут быть ассоциированы с тем философским переворотом, который совершил Декарт, тем самым задав вектор направления развития философии Нового времени.

Бенедикт (Барух) (де) Спиноза (1632–1677) изображён как меганекко (яп. メガネっ娘, буквально: «дочь в очках», «ребёнок в очках»). Меганекко – это такой архетипический персонаж в анимэ и манга, как правило, девушка, которая носит очки. Очки характеризуют такого персонажа как умного интроверта, «книжного червя». Обычно в анимэ и манга можно встретить два типа меганекко. Первый тип меганекко носит модель очков, которые достаточно велики, имеют округлую форму и слабую оправу. Такой тип меганекко оказывается очень развитым в умственном плане, но совершенно наивным и неопытным в сексуальных вопросах. Примером такого меганекко может служить персонаж анимэ и манга *Kodomo no Jikan* (яп. こどものじかん, буквально: «Детское время») – Мими Уса. Второй тип меганекко

носит модель очков с достаточно узкими угловыми фасонными стёклами и прочной оправой. Такой тип меганекко — это сильный персонаж, играющий роль образца для подражания и имеющий скрытые мотивы. Примером такого меганекко является персонаж анимэ и манга *K-On!* (яп. けいおん!) — Нодока Манабэ. Автор ранобэ изобразил Спинозу как меганекко первого типа, то есть как девушку в очках с округлой формой стёкол и слабой оправой. На мой взгляд, Спиноза был изображён именно как меганекко первого типа потому, что он занимался шлифовкой оптических линз. Кроме того, Спиноза, помимо того, что создал под влиянием Рене Декарта влиятельную философскую концепцию, известную как «спинозизм», владел множеством языков (голландским, еврейским, латинским, португальским, испанским, французским, итальянским, ладино), прекрасно владел еврейской риторикой, знал теологию и разбирался в древнегреческой, средневековой и нововременной философии, то есть его действительно можно было счесть очень развитым в умственном плане.

Джордж Беркли (1685–1753) и Дэвид Юм (1711–1776) изображены как «таинственные лиловые сёстры» (яп. ミステリアスな百合姉妹, мисутэриасуна юрисимай). «Лиловые сёстры» (или «сёстры-лилии») (яп. 百合姉妹, юрисимай) — это указание на лесбийские сексуальные отношения, причём здесь «сёстры» необязательно обозначают буквально сестёр, родственников; под «сёстрами» могут пониматься подруги. Почему собственно «лиловые» или «лилии»? «Лилия» по-японски будет 百合 — «юри». Словом «юри» (англ. Yuri) за пределами Японии принято обозначать жанр в анимэ и манга, который в самой Японии известен как *Girls Love* (яп. ガールズラブ, гарудзу рабу). Этот жанр фокусируется на романтических и/или сексуальных отношениях между женщинами. Как сообщает популяризатор жанра юри на Западе Эрика Фридман, «слово «юри» обозначает цветок лилии в японском языке. в 1970-е годы издатель журнала для мужчин-гомосексуалистов «Барадзоку» назвал лесбиянок «Юридзоку», «лиловое племя» /«племя лилий» по аналогии с «Барадзоку», «розовым племенем» /«племенем роз», обозначением для мужчин-гомосексуалистов» [12]. Автор ранобэ изображает Беркли и Юма как сестёр-близняшек с намёком на их сексуальные отношения. Понять, почему именно такое изображение было использовано для Беркли и Юма и почему их представили именно как близнецов, очень трудно. Известно, что Дэвид Юм испытал на себе влияние Джорджа Беркли. Известно также, что оба философа считали, что источником познания являются ощущения и впечатления, однако Юм не признавал точку зрения Беркли, согласно которой источником человеческих ощущений и впечатлений является Бог. Возможно, автор ранобэ связал Беркли с Юмом из-за слов Иммануила Канта о «скандале в философии», который связан с невозможностью дать достоверное доказательство того, что за пределами человеческого восприятия что-то существует, а Беркли и Юм как раз об этом и говорят.

Иммануил Кант (1724–1804) изображён как семпай (яп. 先輩), более опытная (и знающая) (девушка). Герой ранобэ по отношению к ней выступает в роли кохая (яп. 後輩), то есть менее опытного (и знающего). Такой выбор автора ранобэ кажется вполне очевидным с учётом того статуса, который занимает Кант в истории философии вообще, наравне, например, с такими философами, как Платон и Аристотель.

Георг Вильгельм Фридрих Гегель (1770–1831) изображён как старшая сестра (яп. お姉さん, они-чан). Как правило, в анимэ и манга старшие сёстры играют значимую роль в становлении главного персонажа, так как они присматривают за персонажем в отсутствии матери, то есть исполняют роль матери в жизни персонажа. Так как автор ранобэ указал на то, что Гегель даёт урок, тема которого мир как бесконечное движение к мудрости, он представил самого Гегеля как старшую сестру, которая присматривает за главным персонажем ранобэ на пути к постижению мудрости, философии, к взрослению.

Фридрих Вильгельм Ницше (1844–1900) изображён как яндэрэ (яп. ヤンデレ). «Яндэрэ» – это сочетание двух слов: «яндэру» (病んでる, буквально: «я болен») и «дэрэдэрэ» (デレデレ, буквально: «(безумно) влюблённый», «томящийся от любви»). С помощью слова «яндэрэ» обозначают архетипический характер героини, которая испытывает сильную привязанность (влюблённость) к другому человеку, которая со временем переходит в одержимость. Яндэрэ может быть очень агрессивной, вплоть до совершения убийства или самоубийства. При этом яндэрэ старается не навредить объекту своей привязанности. Автор ранобэ, вероятно, изобразил Ницше как девушку с характером яндэрэ из-за известного факта из биографии Ницше: в 1889 году у Фридриха Ницше помутился рассудок, из-за чего последние свои годы жизни он прожил в безумии. Возможно, автор ранобэ, изображая Ницше как яндэрэ, хотел подчеркнуть мысль, высказанную Жоржем Батаем, о связи философии Ницше, особенно идеи дионисийского начала, с его психическим здоровьем [13].

Мартин Хайдеггер (1889–1976) изображён как председатель школьного кружка (яп. 委員長, иин-чэ), по всей видимости, кружка философии. Ранее уже отмечалось, что в самом конце герой встречает Мартина Хайдеггера в образе школьницы, потому что одним из ключевых понятий философии Хайдеггера является «забота» (*Sorge*), чем символически подчёркивается, что в Юме Миэно персонифицирована начальница главного героя цундэрэ. Между тем, складывается такое впечатление, что автор в своём ранобэ сделал акцент на так называемой «континентальной философии», а не на популярной в современной философии аналитической философии. Связано ли это с большой популярностью в Японии французской постмодернистской философии (например, Жака Деррида, Жана-Франсуа Лиотара, Жака Лакана), на которую оказали сильное влияние Кант, Гегель, Ницше и Хайдеггер, – не ясно. Важно, что, делая Хайдеггера председателем кружка (философии), автор ранобэ позиционирует Мартина Хайдеггера как вершину развития этапа истории западноевропейской философии, начавшегося с Рене Декарта.

Выводы. В 2011 году в Японии вышла книга под названием «Я, Хайдеггер и цундэрэ». Автором книги выступил японский писатель Дзюндзи Хотта. В этой книге кратко излагались философские взгляды таких известных западноевропейских философов, как Рене Декарт, Бенедикт Спиноза, Джордж Беркли, Дэвид Юм, Иммануил Кант, Георг Вильгельм Фридрих Гегель, Фридрих Ницше и Мартин Хайдеггер. Между тем, своей популярностью среди читателей эта книга обязана иллюстрациям, которые сделал японский художник, работающий в жанре манга, Аюму Сёдзи. Аюму Сёдзи, так сказать, «мозифицировал» западноевропейских философов, превратив их в девушек из анимэ и манга, наделённых качествами моз. Художник представил философов как архетипических героинь анимэ и манга: Рене Декарта – как надменную принцессу, Бенедикта Спинозу – как меганекко, Джорджа Беркли и Дэвида Юма – как близняшек, сестёр-лилий (= лесбиянок), Иммануила Канта – как семаю, Георга Вильгельма Фридриха Гегеля – как старшую сестру, Фридриха Ницше – как яндэрэ, Мартина Хайдеггера – как председателя кружка. Следует также отметить, что Дзюндзи Хотта, поместив Рене Декарта в начало своего повествования, а Мартина Хайдеггера – в конец своего повествования, как бы ограничил определённый этап развития западноевропейской философии, начавшегося с Декарта и замкнувшегося Хайдеггером.

Список использованной литературы

1. Collins J. *Introducing Heidegger: a Graphic Guide* /Jeff Collins, Howard Selina. – London :Penguin Books, 2010. – 176 p.
2. Doxiadis A. *Logicomix: an Epic Search for Truth* /Apostolos Doxiadis, Christos Papadimitriou. – London :Bloomsbury, 2009. – 352 p.

3. Ниче Ф. Цуаратоусутора ва ко кататта [Так говорил Заратустра] /Фуридорихи Ниче [Фридрих Ницше]. – Токио :Исуто пуресу, 2008. – 188 п. (на яп.)
4. Хотта Дз. Боку то цундэрэ то хайдэга [Я, Хайдеггер и цундэрэ] /Дзюндзи Хотта. – Токио :Коданся, 2011. – 286 п. (на яп.)
5. Хотта Дз. Боку то цундэрэ то хайдэга – вуэрусион адорэсансу [Я, Хайдеггер и цундэрэ: версия для взрослых] /Дзюндзи Хотта. – Токио :Коданся, 2015. – 368 п. (на яп.)
6. Miller J.S. Historical Dictionary of Modern Japanese Literature and Theater /J. Scott Miller. – Lanham, Maryland – Toronto – Plymouth, UK :Scarecrow Press, 2009. – 192 p.
7. Azuma H. Otaku: Japan's Database Animals /Hiroki Azuma ;transl. J.E. Abel and Sh. Kion. – Minneapolis :University of Minnesota Press, 2009. – 200 p.
8. Galbraith P. Moe. Exploring Virtual Potential in Post-Millennial Japan /Patrick Galbraith [Электронный ресурс]. – Режим доступа :<http://www.japanesestudies.org.uk/articles/2009/Galbraith.html>.
9. Galbraith P. The Moe Manifesto: An Insider's Look at the Worlds of Manga, Anime, and Gaming /Patrick Galbraith. – Clarendon :Tuttle Publishing, 2014. – 192 p.
10. Морита Ю. Constitution Girls. Нихонкокукэнпо: мэтэ обэру кэнпо-гаку но кихон [Конституционные девушки. Конституция Японии: основы изучения конституции в стиле мэтэ] /Юки Морита. – Токио :Peace and Happiness through Prosperity, 2011. – 223 п. (на яп.)
11. Ниётайкай! Сэкай но докусай-ся рэцудэн [Смена пола! Биографии диктаторов мира]. – Токио :Икарус, 2012. – 125 п. (на яп.)
12. Aoki D. Interview: Erica Friedman /Deb Aoki [Электронный ресурс]. – Режим доступа :<http://manga.about.com/od/mangaartistswriters/a/EFriedman.htm>.
13. Bataille G. Writings on Laughter, Sacrifice, Nietzsche, Un-Knowing /Georges Bataille ;transl. A. Michelson //October. – 1986. – Vol. 36. – P. 42–45.

THE ANALYSIS OF THE CASE OF THE MOE-FICATION OF THE WESTERN EUROPEAN PHILOSOPHERS

Konstantin Rayhert

*Odessa I. I. Mechnikov National University,
Department of Philosophy and Methodology of Knowledge
Dvoryanskaya str., 2, 65082, Odessa, Ukraine*

The study analyzes the case of the portrayal of the Western European philosophers (Rene Descartes, Benedict Spinoza, George Berkeley, David Hume, Immanuel Kant, Georg Hegel, Friedrich Nietzsche and Martin Heidegger) as archetypical anime-and-manga style female characters with moe-qualities.

Key words: anime, history of philosophy, Japan, manga, moe.

УДК 141.2

КОСМОПОЛІТИЧНІ СВІТОГЛЯДНІ ІДЕЇ У ГУМАНІТАРНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

Лариса Саракун

*Національний університет харчових технологій, кафедра філософії
вул. Володимирська, 68, 01033 м. Київ, Україна*

Василь Драпогуз

*Центр гуманітарної освіти НАН України, кафедра філософії
вул. Трьохсвятительська, 4, 01601, м. Київ, Україна*

На основі праць сучасних дослідників виявлено та розглянуто сутнісні ознаки феномена космополітизму, відображення його світоглядних ідей у науковій гуманітарній картині світу, яка розкриває атрибутивні духовно-моральні принципи, постулати й орієнтири існування людини в глобалізованому світі.

Ключові слова: космополітизм, світогляд, глобалізація, наукова картина світу, гуманітарна картина світу.

У сучасному філософському дискурсі космополітизм визначають як ідеологічну течію, світогляд, учення, концепцію, специфічний тип світосприйняття. Його також називають сукупністю політичних ідей та різного роду філософій. Це ідеологія світового громадянства, система поглядів, яка надає пріоритетного значення цінностям глобалізованого світу. При цьому пропагується моральний універсалізм, який передбачає, що громадяни сучасних держав підпорядковуються єдиним моральним і світоглядним стандартам, усвідомленню приналежності до єдиного людства. в умовах поглиблення глобалізації він постає у вигляді різних соціокультурних орієнтацій: від установок на взаємодію і зближення розвинених держав до заперечення досягнень національної культури і традицій інших народів. Сучасне суспільство ввійшло у процес формування єдиної планетарної цивілізації, у якій окремі країни можуть втратити статус автономних самодостатніх одиниць. На думку німецького соціолога і філософа У. Бека, формування такого «відкритого суспільства» є безсумнівним фактом, який не потребує доказів [1].

Деякі дослідники, не зіштовхуючись із космополітичною реальністю (про яку пише У. Бек), сумніваються у його теоретичних положеннях і висновках. Сучасне людство перебуває лише на початку цього процесу, точніше в тій його фазі, коли поняття «національна культура», «національна політика», «патріотизм» ще не відійшли в минуле, а окремі країни не втратили здатність виживати в режимі автономного існування. Постійне протиріччя між гомогенізацією і гетерогенізацією робить збереження культурної самобутності однією із ключових проблем глобалізації, яка впливає на долю країн усього світу.

Водночас дискусія щодо космополітизму сьогодні знову стала актуальною, оскільки соціальна реальність значно трансформувалась під впливом глобалізації. Відновлення такої дискусії стало можливим після того, як розвиток національних держав досягнув відчутної кризи. Основою для можливості існування космополітичного суспільства є глобальний міжнаціональний простір, у якому особистість, втрачаючи національну ідентичність, змінює свої світоглядні позиції.

Щоб глибше зрозуміти природу і зміст світоглядних орієнтирів особистості, важливо звернутися до методологічного потенціалу концепту цінностей (М. Вебер, В. Дільтей, Г. Ріккерт), їхньої динаміки у дискурсі модернізації і трансформації суспільства, культури й моралі особистості (У. Бек, М. Кастельс, Х. Ортега-і-Гассет, Е. Тоффлер, Е. Фромм, М. Хайдеггер, О. Шпенглер).

Серед українських дослідників до проблем особистості, динаміки її світоглядних орієнтацій зверталися В. Андрущенко, А. Бичко, Є. Бистрицький, В. Кремень, С. Кримський, В. Огнев'юк, М. Попович, М. Степико, В. Шинкарук. Зміна ціннісних орієнтацій сучасної людини, світоглядних основ суспільно-політичних і культурних процесів репрезентовані також у працях В. Воловика, Є. Головахи, В. Заблоцького, В. Загороднюка, Л. Кривеги, М. Шульги та ін.

У працях Н. Менчинської та Т. Мухіної акцентується увага на тому, що світогляд, будучи системоутворюючим компонентом структури особистості, водночас пов'язаний із такими особистісними підструктурами, як спрямованість людини та її інтелектуальна сфера. Однак його сутність не зводиться до названих підструктур, він інтегрує їх у собі.

Світогляд і світоглядна орієнтація характеризуються широким рівнем інтегративності своїх підсистем – пізнавальної, аксіологічної, праксеологічної. Пізнавальні його елементи (уявлення, знання, ідеї) перебувають у діалектичному взаємозв'язку з усією світоглядною макроструктурою як частина і ціле.

Світоглядна проблематика у період поглиблення глобалізації доповнюється проблемою ідентичності та маргінальності. Всі дослідники процесу формування світоглядних засад особистості все наполегливіше застерігають не тільки від кризи ідентичності, а й від антропологічної кризи. Загроза останньої вбачається у деструктивному ставленні людини до світу природи, а в більш загальному вимірі – у деформації ціннісного світу людини, що знаходить прояв у девальвації утилітарних цінностей і смислів у світогляді людини, у ціннісній аномії, цинізмі, переважанні споживацьких орієнтацій над творчо продуктивними [2, с. 46].

В історичному генезисі світоглядних орієнтацій існує тенденція звільнення людини від жорсткої регламентації її життєдіяльності спільнотою, що поглинала індивідуальність і зумовлювала стереотипність її життєвого шляху. Ставши незалежною, Україна, на думку В. Кременя, лише в загальних рисах визначила, куди йти, ще менше – як це робити, адже «не створені світоглядні засади суспільного розвитку» [3].

Ми вважаємо, що корінь вирішення зазначених проблем міститься у площині зміни світогляду. Адже будь-яке співтовариство «збірне» і відтворюється на певній матриці. Важливим її зрізом є когнітивна структура – система засобів пізнання реальності та інструментів суспільної свідомості й обміну інформацією (мова, значущі факти, теоретичні уявлення, методи, міра, логіка та ін.). На думку Ю. Бех, щоб зрозуміти дух сучасної епохи, потрібно змінити панівний технократичний світогляд на космополітичний і відтворити принципово іншу картину світоустрою третього тисячоліття. Останній дозволяє на основі якісно нової картини світу усвідомити напрям і зміст нового етапу в розвитку людини і суспільства. Під час виконання такої місії він стає науковим світоглядом для нової доби соціального розвитку планетарної системи [4, с. 12].

Із вищенаведеного можна зробити висновок, що основою наукової картини світу в ХХІ ст. має бути усвідомлення нового образу життєустрою планетарної спільноти – планетарного соціального організму. Глобалізація невідворотно виведе на цей організаційний рівень устрою світу. Це вказує на необхідність вивчати цей рівень та його складові (людину і суспільство), а також провідні тенденції його становлення (становлення онтологічної, інформаційної й організаційної єдності планетарної спільноти).

Як зазначають українські дослідники феномена космополітизму, тенденція становлення організаційної єдності планетарної спільноти полягає у переході від діючих національних систем державного управління до становлення органічної системи світової влади (недержавної, законодавчої, виконавчої, судової). Головним виконавчим органом світової держави на демократичних засадах постає світовий уряд, на думку Ю. Бех, – це єдина нормативно-правова система у формі загальноцивілізаційних цінностей, моралі та світового права. Демократія у цьому контексті є параметром порядку нового світоустрою. Вона забезпечує розподіл світової влади в організаційній матриці планетарного життя [4]. у цьому контексті важливо означити призначення наукової картини світу як образу світу, аксіологічно забарвлену теоретичну модель об'єктивної дійсності, що накладає, з одного боку, певні обмеження на можливості створення нових гіпотез, а з іншого – допомагає розвивати предметну сферу науки, відкривати нові горизонти актуалізації її пізнавального потенціалу.

Дискусії про наукову картину світу виявили низку підходів до її змісту. Онтологи-традиціоналісти використовують відомі західні онтологічні вчення Платона, Аристотеля, Декарта, Спінози, Лейбніца, Гегеля, Маркса, Гартмана та ін. для формування основного змісту наукової картини світу. Свої інтерпретації сутності (образу) світу дають й інші сучасні філософи, які були учасниками XXIII Всесвітнього філософського конгресу (Афіни, 2013 р.). Так, китайський філософ Г. Чен, виходячи з метафізики Аристотеля, поділяє уявлення про ієрархічність Всесвіту. К. Гоуделі (Греція) дотримується моделі Лейбніца, а К. Вьйорянен (Фінляндія), спираючись на ідеї Гегеля і Гартмана, уявляє світ у вигляді сфер, розділених модальними полями на ієрархічні рівні. М. Солодуха (Росія) зображує світ як ситуаційну модель, у якій системні рівні самоорганізованої матерії зі своїми законами нескінченно змінюють один одного. Болгарський філософ С. Черджіков стверджує, що у світі все відносно, а сама відносність може бути дійсною і віртуальною. Підтримуючи цю тезу, Х. дель Валь (Іспанія) вказує на процесуальність буття, його вічне становлення і зміну, самотворення і самознищення. Мексиканський онтолог К. Ордонес природу буття інтерпретує за допомогою категорій «зміна», «час», «відношення», «тотальність», «взаємодія», «можливість», «матерія», «саморух».

Онтологи-модерністи висувують проекти синтезу філософської онтології із природознавством. І. Лісєєв (Росія) пропонує у сучасну наукову картину світу включити онтологію, методологію, аксіологію, праксеологію. Інший російський філософ-модерніст Н. Данієлян підтримує ідею загального інтердисциплінаризму, необхідного для побудови наукової картини світу, у центрі якої перебуває творча людська особистість [5].

Дослідження людини як суб'єкта й активного діяча, перетворювача світу і самої себе є основою гуманітарного знання. Відома дослідниця І. Колесникова констатує, що означене знання постає: 1) як форма і результат інтерпретації будь-якого знання з позицій суб'єкта – носія гуманітарної якості; 2) як знання, висхідним джерелом і предметом якого є суб'єктивний світ, світ людини (суб'єкта) у її зв'язках із реальністю; 3) як знання, отримане і зафіксоване за допомогою суто людських засобів (мислення, слова, спілкування, переживання, уяви, рефлексії, художнього образу); 4) як результат пізнання, що як його невід'ємна частина містить інформацію про особливості суб'єкта [6].

Дедалі ширше потенціал гуманітарного знання (накопиченого не лише в науках про дух, історію, людину, суспільство, а й у різного роду позанаукових гуманітарних практиках) використовується у розробці й реалізації політичних, економічних, соціальних та інших програм. Гуманітарне знання є своєрідним посередником між культурними досягненнями минулого, теперішнього і спробами соціального проектування майбутнього, взаємно узгоджуючи їх на рівні рефлексивного ставлення до можливості конструктивного діалогу в часі.

Одним із сучасних напрямів розвитку гуманітарних наук є цифрова гуманітаристика (digital humanities), яка за останнє десятиліття завоювала своє місце в гуманітарних між-дисциплінарних комп'ютеризованих дослідженнях. Слід зазначити, що комп'ютеризація почалась у гуманітарних науках не сьогодні: за допомогою до комп'ютерної техніки дослідники-гуманітарії звернулись із появою великих обчислювальних машин [7]. Цифрова епоха у гуманітарні науки прийшла після мікрокомп'ютерної революції із розвитком обчислювальних потужностей і персоналізацією комп'ютерних систем, що дозволяли не тільки створювати складні віртуальні реконструкції, а й презентувати їх в електронному середовищі за допомогою засобів Всесвітньої павутини. «Цифровий перехід» у гуманітарних науках уже відбувся. Фактично будь-яке гуманітарне дослідження сьогодні ґрунтується на спонтанному чи систематичному, вибірковому чи суцільному оцифровуванні документів і об'єктів історико-культурної спадщини. Оцифровування стало однією із важливих практик у діяльності вчених-гуманітаріїв, завдяки творчим здобуткам яких створюється гуманітарна картина світу (ГКС). Означений термін (якщо допустимо його використання стосовно всього універсуму) має не стільки онтологічний чи методологічний, скільки метафорично-ціннісний сенс. Тому, підкреслюючи людське ставлення до світу на противагу об'єктивістському науковому «холодному» підходу, кажуть про «теплу картину світу» як систему, побудовану за концептом інтенціональності [8, с. 10–13], про потребу «ціннісно забарвити світ, наповнити його сенсом, зробити причетним до людини і загальнолюдської культури» [9, с. 20].

Якщо є світ гуманітарних наук, логічно говорити про наукову картину саме цього світу. Тоді наукова картина гуманітарного світу, чи наукова гуманітарна картина світу (ГКС), не будучи загальнонауковою, може виконувати щодо свого предмета ті ж функції, які виконує будь-яка окрема, спеціальна, наукова картина світу. Гуманітарна картина світу, поступаючись природничо-науковій картині у широті охоплення реальності, навряд чи поступиться їй у значущості.

Але зазначимо, що сфера пізнання і знання така, що емпіричні і теоретичні наукові раціонально-логічні знання становлять лише частину знань людства, причому не дуже велику. Існують багатовікові пласти позанаукового знання – побутового, художньо-естетичного, морально-етичного, релігійного, філософського, які відіграють важливу роль у житті людини і суспільства. Ці галузі знань формують свої картини світу – побутову, міфологічну, релігійну, художню, морально-етичну, філософську (узагальнюючу, яка містить різні загальні світоглядні позиції).

Тоді можна сказати, що гуманітарна картина світу охоплює гуманітарні аспекти всіх позанаукових картин світу в ракурсі гармонійних відносин людини з соціальним та природним світом. Гуманітарна картина світу висвітлює світогляд крізь призму суб'єктивного ставлення до світу шляхом розкриття принципів гармонійних гуманних відносин Людини і Світу, гармонії у самій людині.

Але якщо ми поставимо в один ряд такі гранично загальні картини світу, як загальнонаукову, філософську та гуманітарну, то можна зробити два висновки. По-перше, ці картини буття можуть взаємно доповнювати одна одну, збагачуючись досягненнями відповідних картин світу. По-друге, логічно припустити, що повинна існувати і ще більш загальна картина світу, здатна об'єднати найважливіші досягнення усіх трьох зазначених. Тоді ми приходимо до ідеї загальної картини світу – ЗКС. Далі можна припустити, що ЗКС на рівні сучасних знань дозволить несуперечливо інтегрувати загальнонаукові, загальногуманітарні і загальнофілософські досягнення людства з метою усвідомленого гармонійного існування Людини у Світі і доцільної практичної діяльності людей, екологічно збалансованої, гармонійної, гуманної.

Отже, гуманітарна картина світу – це частина загальної (наукової, позанаукової, філософської) картини світу, яка відображає атрибутивність Гармонії у теорії і практиці буття людини і суспільства в оточуючому світі. у загальнонауковій картині світу гуманітарна частина репрезентована гуманітарно-науковою картиною світу. а позанаукова частина ГКС є інтеграцією гуманітарних аспектів із знань інших позанаукових картин світу (художньої, морально-етичної, релігійної тощо) [10].

Гуманітарна картина світу будується, по-перше, на сутнісних духовно-моральних законах людини як особливої активної системи, що працює як система-трансформатор, альтруїстично щодо світу; по-друге, на основі гуманних законів у суспільстві; по-третє, ГКС розкриває атрибутивні духовно-моральні принципи, постулати й орієнтири існування людини, які проявляються у фундаментальних якостях краси, добра, любові, істини, які повинні виражено переважати протилежні якості (потворного, зла, ненависті, незнання, безвілля), які закономірно і неминуче руйнують людину і навколишній світ.

Отже, гуманітарна картина світу здатна розвивати, формувати саму людину, роблячи її духовно багатію, облагороджувати навколишній світ завдяки різнобічній діяльності такої людини. Більш поглиблене дослідження означеної проблеми передбачає розгляд таких категорій, як «гуманність», «гуманізм», «гуманітарність», «цінності», «добро», «краса». Принагідно зазначимо, що сутнісним ядром гуманітарних проблем має бути гуманність гуманітарна, оскільки саме вона є проявом усезагальних ознак гармонії у світі людини і людських відносин. За відсутності цього ядра гуманітарність перетворюється у соціальний фантом, не дає відповідей на ключові питання буття людини і суспільства, а нерідко провокує конфлікти, якщо ядро гуманності замінюється на ядро антигуманності. Таким чином, у гуманітарну картину світу, яка ґрунтується на всезагальних філософських принципах світового розвитку і світової гармонії, має бути закладений принцип гуманності, людяності чи гуманітарної гуманності.

Нещодавно американські дослідники [11] опублікували доповідь «Гуманітарна картина світу 2015», яка є першим кроком в оцінці стану гуманітарних наук у світі. На основі докладного огляду літератури й інтерв'ю із вченими у цій доповіді розкривається значення гуманітарних наук, їхня проблематика, а також зв'язок між гуманітарними науками і політикою. Ця праця дозволяє почути позицію учених та їхню оцінку стану гуманітарних наук, пріоритетні напрями гуманітарних досліджень. Значний інтерес викликають підбір і аналіз наукових розвідок учених із таких регіонів, як Африка, Латинська Америка та Азія.

Гуманітарна картина світу, будучи наддисциплінарною картиною світу, створює гармонійний, неконфліктний фундамент відновлення колись розірваного знання і культури, в результаті якого з'явилися гуманітарне і негуманітарне знання, гуманітарна і негуманітарна культури. у цьому процесі возз'єднання наук і знань про природу і людину на перше місце висувається цілісне системне розуміння людини як нерозривної єдності тілесного, духовного і соціального буття, осмислене на базі досягнень як сучасних наук, так і гуманітарних позанаукових галузей знань. Означена картина світу – це шлях до подолання наявної прірви між науковим і позанауковим знанням, між раціональними і позараціональними методами пізнання, оскільки лише в їхній гармонійній єдності і можливе цілісне знання людини про світ і саму себе.

Реалії сучасної гуманітарної картини світу – це широко розвинута інформаційна мережа, вагомим науковим здобутком. Завдяки результатам домінуючого впливу економічної і метаінформаційної сфер діяльності, які, у свою чергу, зачіпають і економічне, і культурне життя кожної країни й кожного народу безпосередньо, набирає усе більших обертів глобалізація, розвій якої нівелює цінності національних культур, сприяє виникненню монокультурного світу, руйнує базові основи національних культур, породжує тип людини з космополітичним

мисленням, що нігілістично ставиться до цінностей власної культури, формує «громадянина світу», для якого національне не є атрибутом сакральності.

Список використаної літератури

1. Бек У. Космополитическое мировоззрение /Ульрих Бек. – М.: Центр исследований постиндустриального общества, 2008. – 336 с.
2. Хайрулліна Ю.О. Світоглядна культура особистості: структурно-функціональний аналіз: [монографія] /Ю.О. Хайрулліна; Мін-во освіти і науки, молоді і спорту України, Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – 235 с.
3. Кремень В. Політична стратегія України. Порівняльні перспективи /В. Кремень //Віче. – 1994. – № 6. – С. 12–15.
4. Бех Ю. Космополітизм як світоглядно-ідеологічна платформа розбудови освіти ХХІ століття /Юлія Бех //Вища освіта України. Теоретичний та науково-методологічний часопис. – 2015. – № 4 (59). – С. 11–16.
5. Бондаренко С.Б. Дискусии о науке на XXIII Мировом философском конгрессе /С.Б. Бондаренко //Философия науки. – 2014. – № 1. – С. 136–147.
6. Колесникова И.А. Природа гуманитарного знания и его миссия в современном обществе /И.А. Колесникова //Социально-гуманитарные знания. – 2001. – № 3. – С. 33–46.
7. Володин А.Ю. Digital humanities (цифровые гуманитарные науки): в поисках самоопределения /А.Ю. Володин //Вестник Пермского университета. Серия «История». – 2014. – Вып. 3 – С. 5–9.
8. Цофнас А.Ю. Комплементарность мировоззрения и миропонимания /А.Ю. Цофнас //Философская и социологическая мысль. – 1995. – № 1–2. – С. 5–22.
9. Ильин В.В. Теория познания. Введение. Общие проблемы /В.В. Ильин. – М.: Либроком, 2012. – 168 с.
10. Кудрявцева О.А. Гуманитарная картина мира в системе современного знания (философско-методологический аспект) :дис. ... канд. филос. наук /О.А. Кудрявцева. – Барнаул, 2004. – 153 с.
11. Holm P. Humanities World Report 2015 /P. Holm, A. Jarrick, D. Scott. – N. Y. – L.: Palgrave Macmillan, 2016. – 225 p.

COSMOPOLITAN IDEOLOGICAL IDEAS IN THE HUMANITARIAN WORLD PICTURE

Larisa Sarakun

*National University of Food Technology, Department of Philosophy
Vladimir str., 68, 01033 Kyiv, Ukraine*

Vasyl Drapohuz

*Humanitarian Education Center of NAS of Ukraine, Department of Philosophy
Three Saints str., 4, 01601, Kyiv, Ukraine*

Based on the works of contemporary researchers we have identified and considered essential features of the phenomenon of cosmopolitanism, reflection of its worldview ideas in the scientific humanitarian picture of the world revealing attributive spiritual and moral principles, postulates and guidelines of human existence in a globalized world.

Key words: cosmopolitan, world, globalization, scientific world, humanitarian world view.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 321.01:316

ХАРАКТЕРИСТИКИ АДВОКАЦІЇ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ БІЛОРУСІ. РЕЗУЛЬТАТИ ЕКСПЕРТНИХ ІНТЕРВ'Ю

Світлана Бацюкова

*Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
філософський факультет, кафедра політології
майдан Свободи, 4, 61000, Харків, Україна*

На основі результатів проведених експертних інтерв'ю з білоруськими експертами авторка аналізує характеристики, властиві адвокатури в умовах сучасного авторитарного режиму в Білорусі. Особливу увагу в статті приділено таким характеристикам та елементам адвокатури, як масовість, агенти та мішені адвокатури, мета адвокатури, рівень втілення адвокатури, заснованість адвокатури на захисті прав та свобод, захисті інтересів та/або за просуванні ідей. у статті використовується порівняння характеристик адвокатури у Білорусі з адвокатурою у країнах-сусідах Білорусі – Україні та Литві.

Ключові слова: характеристики адвокатури, масовість, рівень втілення адвокатури, агенти і мішені адвокатури.

Адвокатура може існувати в будь-якому суспільстві незалежно від форми правління, рівня демократії чи можливості для втілення політичних прав і свобод, навіть у суспільстві з авторитарним режимом, де врядування здійснюється за репресивними законами і рівень втілення політичних прав і громадянських свобод є низьким [1]. Саме такий висновок зробили учасники авторської сесії «Адвокатура у суспільстві», що стосувалася спростування міфів в адвокатури та відбувалася під час конференції «Frontiers for Democracy» у Tufts University, США [2].

Максимізувати розуміння того, якими є ознаки адвокатури у різних суспільствах, допомагають характеристики адвокатури. у цій статті аналізуються характеристики адвокатури в умовах сучасної авторитарної Білорусі.

Методологія

З метою дослідження характеристик адвокатури у Білорусі, Україні та Литві у 2016 році була проведена серія якісних інтерв'ю з експертами, сфера діяльності яких охоплює питання адвокатури.

Учасниками інтерв'ю стали 9 експертів. Кількість адвокатських ініціатив, які були охарактеризовані експертами в рамках інтерв'ю, іноді сягала десяти за інтерв'ю. Оскільки питання інтерв'ю передбачали порівняння характеристик адвокатури у трьох країнах, кожне з експертних інтерв'ю містить порівняльний аналіз характеристик адвокатури. Зокрема, характеристики адвокатури у Білорусі були висвітлені в рамках інтерв'ю з такими експертами: Анна Герасімова, правозахисник, директор Білоруського дому прав людини; Тетяна Рєвака, експерт правозахисного центру «Вясна»; Флоріан Ірмінгер, експерт із питань адвокатури, Фундація Домів прав людини.

У середньому кожне інтерв'ю тривало до однієї години і записувалося на диктофон із дозволу респондентів. Мова інтерв'ю обиралася респондентом: англійська, українська, російська.

Питання інтерв'ю для зручності були розіслані всім респондентам заздалегідь.

1. Наскільки масовою є адвокація у Білорусі?
2. Адвокація заснована на просуванні інтересів, на захисті прав і свобод чи на просуванні нових ідей?
3. Що є метою адвокації у Білорусі?
4. Назвіть мішені та агентів адвокації у Білорусі.
5. Охарактеризуйте рівень втілення адвокації у Білорусі (локальний, національний, міжнародний).

Хоча для проведення інтерв'ю був складений опитувальник, відповідно до методології проведення напівструктурованого інтерв'ю запитання ставились у різному порядку, а також використовувалися конкретизуючі питання.

Масовість адвокаційних дій

За оцінками експертів, адвокація у Білорусі не має масового характеру. Дослідження потенціалу солідарності в Білорусі [3] говорить про те, що протягом останніх років спостерігається низька здатність громадян до здійснення спільних політичних та суспільних дій, до захисту суспільних інтересів. у дослідженні потенціалу солідарності в білоруському громадянському суспільстві, зокрема, йдеться про те, що, незважаючи на стрімкий ріст кількості петицій, публічних заяв та збору підписів, ці інструменти адвокації мають слабкий мобілізаційний потенціал і не ведуть до системних змін.

За висновками експертів, що брали участь в інтерв'ю, низький потенціал солідарності громадянського суспільства Білорусі непрямо говорить про те, що навіть якщо адвокаційні дії існують, то до них залучаються невеликі маси людей.

За оцінками експертів, адвокаційні дії у сучасній Україні мають більш масовий характер, ніж у Білорусі та Литві. Це пов'язується із піднесенням національної гідності в Україні, існуванням «вікна можливостей» (window of opportunity), історичними аспектами та поведінковими рисами українського громадянського суспільства [4].

Згідно із статусом свободи політичні права та громадянські свободи в Білорусі є захищеними (індекс статусу свободи дорівнює 7 за шкалою від 1 до 7, де 7 – невилітна країна) [1]. у «невільній» (відповідно до статусу свободи) Білорусі зміни можливі, а отже, й адвокаційні дії можливі, якщо вони не стосуються політики чи громадянсько-політичних прав. За прикладами, наведеними експертами, досить помітними є кампанії із просування білоруської мови (www.talaka.by). Також такі нові ідеї, як збір коштів білорусами для допомоги переселенцям з України, мали неабияку популярність та ефективність у 2014–2015 роках. З огляду на політичну ситуацію у Білорусі, репресивність законодавства досягти високого рівня солідарності неможливо. у зв'язку з цим організації, що допомагають інвалідам, дітям, постраждалим від домашнього насильства, часто не співпрацюють із правозахисними організаціями і не позиціонують свою сферу діяльності як правозахисну. а правозахисні організації, у свою чергу, мають труднощі із залученням інших (окрім правозахисних) організацій до солідарних дій.

Рівень втілення адвокаційних дій

На відміну від частково вільної України, у невилітній Білорусі питання захисту прав людини є занадто політизованими, тому адвокаційні дії, спрямовані на захист прав, на національному рівні практично неможливі. За неможливості втілення адвокаційних ініціатив із прав людини на національному рівні білоруські активісти досягають ефективних результатів на міжнародному рівні. Наприклад, кампанії, спрямовані на визволення політв'язнів у Білорусі, стали відомими й отримали підтримку міжнародної спільноти завдяки зусиллям білоруських правозахисників. Про це, зокрема, йдеться у звіті спеціального доповідача ООН із питань Білорусі Міклоша Харагті [5].

Рівень втілення адвокації у Білорусі, як правило, залежить від цільової групи та інтересів, що захищаються. Адвокація на локальному рівні в Білорусі не є поширеною і не є впливовою. Для роз'яснення причин цього варто звернути увагу на процедуру призначення керівників районів (локальний рівень). Голови районів у Білорусі призначаються президентом, тому «локальні» мішені – чиновники не приймають ніяких рішень, які стосувалися б системних змін. Навіть зміни, що стосуються таких локальних питань, як внесення змін до генплану місцевості (наприклад, протест проти забудови або петиція за перепланування місцевості), часто не можуть бути розглянуті на локальному рівні у разі, якщо генплан був затверджений на національному (республіканському) рівні. у підрозділі «Агенти та мішені адвокації» роз'яснюється, що чиновники не мають можливості і не мотивовані протиставляти свої позиції позиціям національного рівня.

Агенти та мішені адвокації

Агентами адвокації у Білорусі є зацікавлені групи. До зацікавлених груп часто приєднуються активісти, які допомагають зробити адвокацію більш системною. Практично ніколи в умовах невеликої країни агентами адвокації не стають працівники бюджетних організацій: медики, вчителі, працівники фабрик, бо через це вони ризикують втратити роботу.

Студенти Білорусі як агенти адвокації пасивні щодо просування своїх інтересів. у 2008 році студенти виступили проти відміни пільг на проїзд, а у листопаді–грудні 2015 року – проти норми, що робила всі повторні складання іспитів платними. Можливо, з огляду на низький потенціал солідарності, описаний у розділі «Масовість адвокаційних дій», студенти не зверталися за допомогою до суспільства.

В Україні агентом адвокації є як ті, кого проблема безпосередньо стосується, так і представники громадянського суспільства взагалі. Агентами адвокації у Литві найчастіше є ті особи, організації, інтереси чи права яких порушено (недотримано).

Мішенями адвокації у Білорусі, як і всюди, є представники влади. Наприклад, у рамках студентської кампанії 2015 року студенти намагалися пояснити свою позицію ректору і домовитися з ним. Проте ректор відмовився з ними говорити. Аналіз адвокаційної кампанії одним з експертів показує, що позиціювання цілей кампанії було неправильним, кампанія не була спрямована на системні зміни. Наприклад, студенти могли б виходити з того, що освіта згідно з Конституцією, є безкоштовною, а отже, і повторні складання іспитів мають бути безкоштовними, проте позиціювання цілей кампанії виглядало меркантильним і потрібним виключно тим студентам, які не встигають за програмою. Мішені кампанії, відповідно, ніяк не відреагували на студентські протести.

Мета адвокації

Адвокація згідно із своїм визначенням спрямована на зміну рішень чи політики загалом шляхом активізації громадян [6]. Покращення якості життя – це найпоширеніша мета адвокації у Білорусі.

У випадку студентських кампаній, наприклад, метою адвокації було просування інтересів, а не такі системні речі, як студентське самоврядування або академічні свободи, що змогли б змінити ситуацію системним чином.

Через те, що завдання адвокації у Білорусі не завжди є чітко сформульованими і зрозумілими, протестні рухи часто не отримують підтримки від громадських організацій чи від політичних партій. Наприклад, у 2011 році в Білорусі через стрімку девальвацію люди втратили свої заощадження і вийшли на вулиці, але організації їх не підтримали, бо завдання адвокації на той момент не були сформульовані, виникало враження, що адвокація була організована заради протесту, а не заради конкретної мети.

Масовий мирний адвокаційний рух у Білорусі у березні 2017 року в рамках Дня волі, спрямований показати незадоволення законом «проти дармоїдства» та економічною

ситуацією у країні, закінчився численними арештами учасників акції [7], що, у свою чергу, призвело до акцій протесту одразу в декількох містах Білорусі [8]. Акції, що виникли після превентивних арештів, залучили різні верстви населення, а не тільки тих, хто не погоджувався із впровадженням закону «проти дармоїдства».

Як показує приклад, результати одного адвокаційного руху можуть формувати мету і завдання для наступних адвокаційних кампаній.

На чому засновується адвокація у Білорусі?

За оцінками експертів, тільки в окремих випадках у Білорусі може спостерігатися ріст громадянської активності та солідарності. Відповідно до відповідей експертів, адвокація у Білорусі заснована як на просуванні інтересів (інтереси територіальних громад, соціальних груп), так і на захисті прав. Наприклад, коли 6 років тому відбувся розгін «площі» в Мінську, то люди підтримували постраждалих матеріально, писали звернення до президента, до прокуратури, до правоохоронних органів, незважаючи на свої політичні вподобання. Тут, як коментують експерти, йшлося більше про цінності й інтереси, а не про права людини.

Адвокаційні рухи в Білорусі, спрямовані на захист прав, стосуються порушення прав людини відомих особистостей, до яких є велика довіра, симпатія і співчуття суспільства. Зокрема, такі рухи в останні роки виникали проти висилки правозахисниці Єлени Толкачовой і арешту правозахисника Олеса Беляцького.

На думку експертів, ефективність адвокаційних дій у сусідній до Білорусі Литві залежить від того, які питання/інтереси просуваються. Наприклад, адвокаційні заходи, що стосуються гендерних питань, питань ЛГБТ, а також заходи, організовані національними меншинами (польські, російськомовні громади), є, за відповідями експертів, помітними й ефективними на території Литви. В останні роки різні неурядові організації (НУО), що зареєстровані на території Литви білорусами чи іншими іноземцями, зіштовхнулись із проблемою оподаткування міжнародної технічної допомоги. Організації, зареєстровані на території Литви, мають сплачувати податки у випадку, якщо організації надають послуги не на території Литви. Представники таких НУО активно адвокатують за просування національного законодавства, яке допоможе перетворити Литву на «донорську країну», спростивши процедуру оподаткування міжнародної технічної допомоги.

В українському суспільстві відчуття несправедливості є одним із найвагоміших факторів, на яких засновується адвокація [9]. Починаючи з 90-х років ХХ століття, в Україні існувало декілька «майданів», найвідомішими з яких були Студентський майдан, «Кучма геть!», Мовний майдан, Податковий майдан, Помаранчева революція, Революція гідності. Такі «майданні» рухи пов'язані з традиціями розвитку українського суспільства – відчуття несправедливості, неприйняття несвободи, нескореність.

Висновки

На основі проведених експертних інтерв'ю у статті проаналізовано характеристики та елементи, що визначають адвокацію в умовах невилітної авторитарної Білорусі: масовість адвокаційних дій; заснованість адвокації на захисті інтересів і прав, просуванні нових ідей; агенти та мішені адвокації; мета адвокації.

За результатами проведених експертних інтерв'ю можна зробити такі висновки:

- 1) з огляду на низький потенціал солідарності білоруського суспільства адвокаційні дії є немасовими і часто не ведуть до системних змін;
- 2) агентами адвокації у Білорусі переважно є зацікавлені групи, інтереси чи права яких порушено, які постраждали внаслідок проблемної ситуації, що призвела до адвокації.

Ці групи не завжди отримують підтримку громадянського суспільства, політичних чи правозахисних організацій;

3) вибір мішеней для адвокації в умовах сучасної Білорусі вимагає докладного аналізу, враховуючи специфіку вертикалі влади і наявний авторитарний режим;

4) ефективність адвокації у Білорусі часто залежить від рівня політизації проблеми в суспільстві: чим більш політизованою є проблема, тим менш ефективною/вірогідною є адвокація. Наприклад, адвокація, спрямована на захист прав людини (політизоване питання), може бути менш ефективною на національному рівні і більш ефективною на міжнародному рівні;

5) покращення якості життя – це найпоширеніша мета для адвокаційних дій у Білорусі. Системні зміни як мета та продукт адвокації в умовах низької солідарності суспільства й авторитарного режиму є практично неможливими. Будь-які спроби системних змін часто закінчуються арештами, зокрема превентивними, і розгоном учасників мирних протестних рухів;

6) адвокація у Білорусі заснована як на просуванні інтересів, так і на захисті прав.

Список використаної літератури

1. Freedom House. Freedom in the World 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :https://freedomhouse.org/sites/default/files/FH_FITW_Report_2016.pdf.
2. Tufts University. Jonatan M. Tish College of Public Life. Frontiers of Democracy 2016. Shared Resources [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://activecitizen.tufts.edu/civic-studies/frontiers/frontiers-of-democracy-2016-shared-resources/>.
3. Центр европейской информации. Беларусский институт стратегических исследований. Исследование потенциала солидарности в беларусском организованном гражданском обществе [Електронний ресурс]. – Режим доступу :http://cet.eurobelarus.info/files/userfiles/5/CET/2014_Solidarity_NGOs_Belarus.pdf.
4. Череватюк В.Б. Громадянське суспільство в Україні: етапи формування та нові громадські ініціативи. ініціативи в Україні /В.Б. Череватюк, О.О. Безпальча //Теорія та історія держави і права, міжнародне право. – 2015. – Вип. 4 (37). – С. 48–53.
5. Human Rights Watch. Всемирный доклад 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<https://www.hrw.org/ru/world-report/country-chapters/298644>.
6. Бацюкова С. Визначення адвокації як предмета дослідження в політології /С. Бацюкова //Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології». – 2014. – Вип. 27. – С. 77–82.
7. День волі у Білорусі. Міліція наповнює автозаки затриманими. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://www.pravda.com.ua/news/2017/03/25/7139266/>.
8. У Мінську знов затримання: тепер тих, хто намагав звільнити затриманих [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://www.pravda.com.ua/news/2017/03/26/7139323/>.
9. Batsyukova S. Motivating factors for advocacy in countries with different freedom statuses: Ukraine and Belarus /S. Batsyukova //The Ideology and Politics Journal. – 2016 – P. 5–29. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу :http://ideopol.org/?page_id=7.

CHARACTERISTICS OF ADVOCACY IN CURRENT BELARUS. RESULTS OF EXPERT INTERVIEWS

Svitlana Batsyukova

*V.N. Karazin Khrakiv National University,
Faculty of Philosophy, Department of Political Science
Svobody Sq., 4, 61022, Kharkiv, Ukraine*

Based on the results of conducted expert interviews with Belorussian experts, the author analyses characteristics that describe advocacy under current authoritarian regime in Belarus. Special attention is paid in the article to the following characteristics: mass participation, agents and targets of advocacy, goals of advocacy, the level and spheres of advocacy implementation, grounding of advocacy on the protection of rights and freedoms, protection of interests and/or promotion of ideas. Characteristics of advocacy in Belarus are compared in the article with advocacy's characteristics in neighboring Ukraine and Lithuania.

Key words: characteristics of advocacy, mass participation, level of advocacy implementation, advocacy agents and targets.

УДК 94(477.82)«14/15»

МІСТА ВОЛИНИ ТА УРЯДИ СТАРОСТ У КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ (XV – 60-ті рр. XVI ст.)

Алла Бортнікова

*Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
кафедра всесвітньої історії
просп. Волі, 13, 43000, м. Луцьк, Україна*

Метою статті є аналіз нормативно-правової бази і практики взаємовідносин у сфері адміністрування та суду старост і міських громад на Волинській землі у XV – 60-ті рр. XVI ст. Доведено практику втручання старост у справи міського уряду, що діяв на засадах магдебурзького права, перебирання старостою на себе деяких його повноважень. Головну увагу приділено діяльності луцького та володимирського старост.

Ключові слова: Волинь, Литовський статут, місто, магдебурзьке право, староста, уряд, урядники, суд.

Організація ефективного управління на місцях була і залишається однією з базових засад успішного цивілізаційного поступу та єдності держави. Досвід Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, державотворчих інтенцій Богдана Хмельницького, існування українських земель у складі іноземних держав, УНР, Української держави гетьмана Павла Скоропадського, УРСР і зрештою сучасної України доводять цей незаперечний факт. Зазвичай відносини між центром і регіонами, зокрема й містами, перебували на межі двох крайнощів – жорсткої централізації або отаманщини й анархії, де органам міського самоврядування у системі публічного управління та адміністрування часто відводилася другорядна роль.

Як правило, центральна влада здійснювала управління на регіональному рівні за допомогою спеціально створених органів та інститутів, керівники яких виконували роль намісників, уповноважених або регіональних представників політичного керівництва країни (воєводи, старости, генерал-губернатори, цивільні губернатори, комісари, секретарі обкомів компартії тощо). Рудиментом такої системи управління залишається інститут державних адміністрацій, голови яких призначаються Президентом України.

У цьому контексті особливий інтерес викликає історичний досвід характеру взаємовідносин між великокнязівськими намісниками/старостами та містами Волинської землі. Цей досвід є унікальним у тому сенсі, що у XV – XVI ст., тобто за часів існування Великого князівства Литовського (ВКЛ), на українських землях ішов інтенсивний процес імплементації європейських практик організації самоврядування на засадах магдебурзького права, який накладался на традиції управління, що панували у період існування удільних князівств.

Проблемі вивчення взаємин інституту старост із міськими громадами значну увагу приділено у працях класиків вітчизняної історичної літератури XIX – початку XX ст. В. Антоновича, М. Владимирського-Буданова, М. Грушевського, М. Любавського, М. Довнар-Запольського та ін. у наш час питання функціонування луцького (замкового) уряду старост у контексті функціонування судово-адміністративної системи ВКЛ на Волині першої половини XVI ст. розробляється В. Поліщуком. Окремі аспекти зазначеної проблеми

висвітлено у працях Д. Ващука та Н. Яковенко. Водночас проблема взаємовідносин уряду старост і міських урядів, що діяли на засадах магдебурзького права на Волинській землі до 1569 р., потребує подальших ґрунтовних досліджень.

Метою статті є аналіз нормативно-правової бази та практики взаємовідносин влади старост із міськими громадами й урядами, що діяли на засадах магдебурзького права на Волинській землі у XV – 60-ті рр. XVI ст.

Центральні органи влади та управління ВКЛ остаточно склалися у другій половині XV ст. як логічний наслідок переходу від практики удільного князювання до формування засад щодо централізованої держави. На вершині владної піраміди стояв великий князь литовський, який призначав на вищі державні уряди канцлера, коронного гетьмана, воєвод, каштелянів, маршалків земських і двірських, підскарбіїв земських, старост та ін. Процес інкорпорації Волинської землі до складу ВКЛ передбачав послідовне збереження «долитовських» традицій. Підтвердженням наслідування стародавніх слов'янській правовій традиції «старини не рухати» є положення Статуту ВКЛ 1529 р., де наголошувалося, що всі давні уряди зберігаються і кожен, хто займає їх у своєму повіті, має як і раніше «судити, радити и децких своих всылати, и вравдов своих вживати подле давного обычая» (розд. III, арт. 4) [1].

Система управління на Волині формувалася в умовах боротьби литовських князів і польських королів за володіння волинськими землями, ліквідації тут удільної системи і входу цих територій до складу ВКЛ. На Волині існували три уділи нащадків Гедиміна – Луцький, Володимирський, Кременецький. Із ліквідацією у них князівських столів з'явилися три повіти – Луцький, Володимирський, Кременецький, у яких центральна влада призначала своїх представників – намісників або старост. Луцький староста займав перші позиції в ієрархії місцевих урядників, що пояснюється особливим статусом стародавнього Луцька та рівнем розвитку міста. Важливе значення мало і географічне розташування волинських міст у складі ВКЛ, яке потребувало належного утримання замків як оборонних споруд. Ці обставини вимагали тісної взаємодії між волинськими містами та урядами старост.

Історія міського управління на Волинській землі XV – XVI ст. є невід'ємною складовою частиною боротьби за Волинь між Польською короною і ВКЛ. Наслідки цього суперництва простежуються у політико-правовій площині, зокрема запровадженні в містах Волині магдебурзького права як засобу її інтегрування до Польської корони (1432 р.) і Великого князівства Литовського (1497 р.). Уряди міст на магдебурзькому праві набували значення вищих судово-адміністративних органів для міщан, які належали до юрисдикції міського самоврядування. Місто й замок перетворювалися на дві юридично самостійні одиниці, частина міського населення (міщани) вилучалася з-під влади намісників/старост і переходила під юрисдикцію міської влади на чолі з війтом.

Утім, незалежно від правосуб'єктності всі жителі міста сплачували загальнодержавні податки, виконували свої зобов'язання щодо захисту країни від ворога, брали участь в утриманні й облаштуванні замку і, відповідно, залежали від старости, оскільки це входило до його компетенції. Староста мав великі повноваження у сфері суду, був посередником між містом і великокнязівською владою, за ним залишався нагляд за дотриманням закону і правил співжиття на підконтрольній території.

За таких умов закономірно поставало питання щодо розмежування повноважень між урядами старост і самоврядними містами. Однак з огляду на недосконалість правової бази, відсутність поділу влад, надійних механізмів стримувань і противаг, існування багатьох центрів прийняття рішень тощо цю проблему вирішити у повному обсязі було неможливо. Як зазначав В. Антонович, уже за своєю природою влада старост «не могла ужитися з міським самоврядуванням: постійно виникали спірні питання, на вирішення яких заявляли

свої претензії як старости, так і міські общини» [2, с. 30]. а М. Грушевський зазначав, що історія міст – це взагалі «історія вічних спорів громад із старостами за компетенції і нарікань на старостинські надужиття» [3, с. 350].

На характер відносин між органами міського самоврядування та урядами старост впливав високий соціальний статус і великий обсяг повноважень старост. Так, луцькому старості могло бути підпорядковано не лише Луцьке, а й інші староства, зокрема Брацлавське і Вінницьке. Так було у випадках перебування на цьому уряді князів Костянтина Івановича Острозького і Богуща Федоровича Корецького, а князь Федір Іванович Сангушкович обіймав уряди маршалка Волинської землі, володимирського, брацлавського і вінницького старости. Високий соціальний статус старост закріплено у Статутах ВКЛ 1529 і 1566 рр. Закон вимагав поважного ставлення до воєвод, старост і державців. Наприклад, якщо б хтось віднісся без поваги до грамот цих урядників або викинув листа, то мав би заплатити, як за насильство, дванадцять рублів грошів (розд. III, арт. 16) [1].

Свої управлінські функції старости здійснювали через підлеглі уряди. Ці інститути регіонального управління утворювалися на українських землях ВКЛ, починаючи від початку XV ст., із часу правління великого кн. Вітовта та появи перших земських привілеїв (1413, 1432, 1434, 1447 рр.). За висновками сучасних вітчизняних дослідників, виділення замкового уряду як апарату управління і (прото)канцелярії старости припадає на другу третину XVI ст., коли відбувається модернізація механізму функціонування старостинського уряду та набуває чинності Статут ВКЛ 1529 р. Про утворення замкового уряду можна говорити лише з початком ведення при господарських урядниках замкових (урядових) книг як сучасного аналогу канцелярій, що виконують публічні повноваження офіційної влади в провінційному центрі [4, с. 21]. До замкового уряду луцького старости входили справця староства, підстароста, писар, воротний, дяк (підписок).

Попри те, що замковий уряд очолював староста, лівову частку буденної адміністративної роботи здійснював підстароста. Записи Луцької замкової книги 1560–1561 рр. засвідчують результат діяльності не стільки луцького старости, уряд якого на той час обіймав кн. Богущ Федорович Корецький і який практично в Луцьку не перебував, скільки підстарости Бориса Івановича Соби (282 акти). За його відсутності урядом керував писар В. Дешковський (54 записи, з них два спільно з підстаростою) і навіть воротний Войтех Красовський (у квітні 1560 р. він представляв замкову владу дев'ять разів) [4, с. 53–55]. у 1565 р. писарем луцького замкового уряду був уже пан Томило Ворона Боротинський [5, с. 114].

До старости спрямовували ті справи, які самі урядники і повітові судді не наважувалися розв'язувати. Особиста участь луцького старости кн. Б. Корецького за протоколами записів уперше фіксується на уряді в Луцьку лише через п'ять із половиною років після того, як він очолив староство – 28.04.1566 р. [4, с. 29]. Відсутність Б. Корецького на засіданнях луцького уряду певною мірою пояснюється його активною участю у Лівонській війні 1558–1570 рр. [6, с. 87, 105, 134].

Безпосередній вплив на розвиток і життєдіяльність міст старости здійснювали через посадових осіб великокнязівської адміністрації, яких було підпорядковано уряду старост (хорунжі, ключники, городничі, мостівничі та ін.). На це безпосередньо вказують матеріали ревізії Луцького замку 1545 р., де сказано, що «передъ тымъ гордничии особливии и мостовничии особливии бывали под справою и дозренем старостинымъ, и каждыи своего вряду смотрел и стерег, и завжды добрая справа яко в замьку, так и на мосту (місті) бывала» [7, с. 143–144]. Остання фраза також опосередковано засвідчує те, що повноваження згаданих урядників поширювалися й на місто. Зазвичай уряд луцького старости поєднувався з урядом маршалка Волинської землі, інколи луцький староста тримав у своїх ру-

ках уряди ключника, городничого і мостівничого. Така практика мала на меті збільшення управлінського впливу старост на міста.

У великокнязівських містах старостинський уряд виконував функції вищої судової та адміністративної інстанції для частини міщан, які належали до замкової юрисдикції, а також для тих міських жителів, на яких не поширювалася дія магдебурзького права: світських та духовних феодалів, населення численних юридик тощо. Так, міщанська громада м. Володимира звинувачувала свого старосту кн. Федора Андрійовича Сангушковича у тому, що його люди, проживаючи у власних будинках на міській землі, «того паркану робити не хотять и иньшихъ платовъ и подачокъ местскихъ не тянутъ» [7, с. 114]. Свідченням того, що між магістратом і замковим урядом виникали суперечності, була скарга луцького воротного Войтеха Красовського на луцьких міщан за образи й виселення його з найманого будинку [8, арк. 38].

Водночас, як зауважив М. Грушевський, не слід перебільшувати повноваження старост, роблячи їх «неначе якимись наступниками князів і верхниками цілої землі». Аргументами проти таких тверджень є вилучення з-під влади старост міст на магдебурзькому праві, також розширення патримоніальної юрисдикції над селянами князів і панів-шляхти. Останнє призвело до того, що у XV ст. «повіті і землі перетворились у корпорації панів-шляхти, що по часті засідала на різних урядах землі, по часті, сидючи на своїх ґрунтах, брала участь в управлінні землі» [9, с. 19]. Ця думка збігається із висновком М. Любавського, який писав, що на Волині старости як великокнязівські намісники втратили своє значення, оскільки «Волинська земля із часом майже вся опинилася під владою князів, панів і зем'ян, ... старостам доводилося мати справу не стільки з інтересами і потребами у цій області великого князя, скільки з інтересами і потребами місцевих землевласників» [10, с. 171].

Староста був суддею у кримінальних справах між християнами та євреями. у справах цивільних староста судив лише у разі звернення до нього однієї із сторін. Та сторона, яка не з'явилася на суд, мусила заплатити старості штраф. На його користь також ішли грошові штрафи з євреїв за незначні порушення. До кола зобов'язань старости входила й охорона недоторканності життя євреїв, їхнього майна та богослужіння.

Статут ВКЛ 1529 р. визначав і розміри судових зборів, які мали отримувати старости: «не більше ніж десятий грош від присудженої суми, а від мастку, скільки він буде коштувати залежно від його цінності, а від землі з рубль» (розд. VI, арт. 7) [1]. у разі, якби староста взяв судових зборів більше, ніж установлено, то він мав би повернути постраждалій стороні компенсацію, більшу за розмір судового збору, тобто із «нав'язкою», до того ж мав заплатити великому князю штраф у розмірі дванадцяти рублів грошів (розд. VI, арт. 21) [1]. Старости виконували також роль апеляційної інстанції (розд. VI, арт. 26) [1]. Принциповим для теми дослідження є з'ясування того, що судові збори у волинських містах розподілялися між старостою і війтом. Так, за ревізією 1552 р. володимирський староста отримував судовий збір за речовий доказ злочину – «ліце» в обсязі восьми грошей, а війт – чотирьох [11, с. 1416].

Судові повноваження старостинського уряду залишалися сферою, де перетинались інтереси старост і міста, оскільки великі литовські князі не могли дати містам такої гарантії міського самоврядування, яка б позбавляла старосту, а тим паче приватних власників міст, їхнього впливу на підвладні міста. Щоправда, кожен привілей, що надавав містам магдебурзьке право, починався заявою великого князя про те, що він звільняє місто від суду воєвод, каштелянів, старост і других урядників. Зазначені урядники не повинні були запрошуватися до суду замкового уряду «як у серйозних, так і в незначних справах», також не мали відбувати жодних покарань, як про це йшлося, наприклад, у привілеї Луцьку 1497 р. [12, с. 14].

Старости, порушуючи чинні правила і норми, часто перебирали на себе функції судів за магдебурзьким правом, про що йшлося у листах/привілеях великого князя. Так, у листі великого князя Жигимонта і м. Володимиру 1509 р. зазначено: «поведали нам, штож коли земянин або служебник наместника володимерского, зваснившись на котрого мещанина, заруки им заручают, тые заруки з них наместник себе берет, силы-моцы в праве городском судит. а того нигде по местам нашим нет; и, где права майтборские суть, врадники наши силы-моцы не судят и тых зарук не берут». Щоправда, великий князь заборонив таку практику: «въ месте нашемъ Володимерскомъ наместнику не надобе сили-моцы судити и тых зарук с них брать» [12, с. 30].

Інший лист Жигимонта і 1534 р. став відповіддю на скарги володимирського війта, радців і міщан, які звинувачували кн. Андрія Олександровича Сангушка та його сина – володимирського старосту, кн. Федора у тому, що ті їх судять і вини з них беруть, а також слуги й урядники маршалка та володимирського старости чинять суд не «водлугъ правъ ихъ майтборскихъ» [12, с. 32].

Свідченням того, що така практика мала місце і в подальшому, є застереження великого князя 1552 р.: «а староста Луцкий теперишний и наследники его, Луцкие старосты, которые впредь отъ нас Луцкъ держать будутъ ... не должны будутъ ни сами, ни посредствомъ урядниковъ своихъ судить луцкихъ мещанъ» [12, с. 22].

Залежність міст від суду старост наочно простежується у сфері кримінального права. Так, у деяких містах, зокрема у Володимирі, за старостою згідно з привілеями 1509 і 1534 рр. залишалося право суду над міщанами у разі скоєння важких, переважно кримінальних злочинів: «кгвалти, рану шляхетскую, всильство, а похвальную пожогу» [12, с. 30, 33]. Ці норми у більш закінченому вигляді отримали закріплення у Статуті ВКЛ 1566 р.: «Уставуем теж, хотечи мети и даючы моц, абы воеводове, старостове и державцы наши, кождый в повете и вряде своем, судили и справовали и позвы свои давали о тые артыкулы меновите тут описаные: то есть о наезд кгвалтовный на дома шляхецские, кгалт в местех наших, о пожогу и разбои по дорогах, о квалтоване панен и невест, о злодейство, о фалш, о голову шляхецкую» (розд. IV, арт. 20) [13]. Таким чином, міщани волинських міст, формально звільнені за нормами магдебурзького права від суду старост, значною мірою залежали від нього та його урядників. Це стосувалось і приватновласницьких міст, де вищу судову інстанцію уособлював власник міста або його намісник.

Отже, у XV – XVI ст. урядам старост на Волині належали значні адміністративні і судові повноваження. Староста був посередником між містом і великокнязівською владою, оскільки за ним залишався нагляд за дотриманням закону і правил співжиття. Старости внаслідок їх законодавчо закріпленого високого соціального статусу і поєднання у своїх руках декількох урядів здійснювали вагомий вплив на управління містом у багатьох сферах його життєдіяльності. Самоврядування міст на магдебурзькому праві відкривало можливість міщанству самостійно вирішувати внутрішні справи міста і відстоювати свої права. Однак вони не були повністю вільними від влади старости, особи, що відповідала за обороноздатність краю, а також від присуду земського суду у тяжбах зі шляхтою. Численні скарги міських урядників і міщан великому князю на зловживання старост, які позбавляли міських жителів лєвової частки своїх привілеїв, засвідчували поширення у волинських містах такої практики.

Інтереси старости й міщан перетинались і внаслідок існування у містах численних юридик, зокрема й замкової, жителі якої, проживаючи на території міста, часто не виконували загальноміських повинностей. Вплив старости на міську громаду посилювався через те, що суду старост підлягали євреї, які становили значну частину населення волинських

міст. Конкуренцію старостам у справах управління містом становили духовні і світські феодалі, а також пани-шляхта, що проживали в містах.

Список використаної літератури

1. Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 1: Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С.В. Ківалова, П.П. Музиченка, А.І. Панькова. – Одеса : Юрид. літ-ра, 2002. – 464 с.
2. Антонович В.Б. Предисловие / В.Б. Антонович // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. 5. – Т. 1: Акты о городах (1432–1798). – К. : Университет. тип., 1869. – С. 1–94.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. V: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV – XVII ст. / М.С. Грушевський. – Львів, 1905. – 687 с.
4. Луцька замкова книга 1560–1561 рр. Пам'ятки української мови. Серія актових документів і грамот / підгот. до видання В.М. Мойсієнко, В.В. Поліщук. – Луцьк, 2013. – 733 с.
5. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. VIII. – Т. 3: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной России в XVI – XVII вв. – К. : Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1909. – 738 с.
6. Янушкевич А.Н. Ливонская война. Вильно против Москвы: 1558–1570 / А.Н. Янушкевич. – М. : Квадрига Русская панорама, 2013. – 384 с.
7. Литовська Метрика. – Кн. 561. Ревізії українських замків 1545 року / підгот. В.М. Кравченко. – К., 2005. – 598 с.
8. ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 8. – Акт. книга № 2040. – 29 дек. 1566. – Арк. 509.
9. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. VI: Життя економічне, культурне, національне XIV – XVII віків / М.С. Грушевський. – К. – Львів, 1907. – 667 с.
10. Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. Исторические очерки / М.К. Любавский. – М. : Университет. тип., 1892. – 884 с.
11. Baliński M. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana / M. Baliński, T. Lipiński. – Warszawa : Nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. – Т. II. – Cz. 2. – 1431 s.
12. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. V. – Т. 1: Акты о городах (1432–1798). – К. : Университет. тип., 1869. – 636 с.
13. Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С.В. Ківалова, П.П. Музиченка, А.І. Панькова. – Одеса : Юрид. літ-ра, 2003. – 558 с.

**CITIES OF VOLYN AND THE GOVERNMENTS OF HEADMEN IN THE CONTEXT
OF SOCIO-POLITICAL INTERACTION (XV – 60s of XVI centuries)**

Alla Bortnikova

*Lesya Ukrainka Eastern-European National University,
Department of World History
Voli av., 13, 43000, Lutsk, Ukraine*

The aim of the article is the analysis of the legal framework and practice of mutual relations in the field of administration and court of headmen and urban communities in the Volyn region in the XV – 60-s of the XVI centuries. The practice of intervention of the headmen in the affairs of the city government that operated on the principles of the Magdeburg law, headmen's bulkhead of some of its powers has been proven. The main attention is paid to the activities of Lutsk and Volodymyr headmen.

Key words: Volyn, Lithuanian Charter, city, Magdeburg law, headman, government, officials, court.

УДК 351.88(17.0244):004.14(352.519)«1990»

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ОРГАНІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ ТА ФОРМИ ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ В УКРАЇНІ У 90-Х РР. XX СТ.

Сергій Карпенко

*Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»,
кафедра менеджменту зовнішньоекономічної діяльності
вул. Львівська, 23, кім. Б 5-1, 03115, м. Київ, Україна*

У статті висвітлено основні тенденції організації державної служби, а також форми та засоби її використання у 90-х роках XX століття. На прикладі окремих провідних країн Європи – Франції та Німеччини подано аналіз професійної діяльності державних службовців, а також перенесення європейських моделей управління на вітчизняний ґрунт.

Ключові слова: Україна, Франція, Німеччина, державна служба.

Будь-яке державне утворення, формуючи власну систему державного управління, намагається здійснювати цю роботу максимально ефективно й комплексно, уникаючи при цьому цілої низки небажаних наслідків, характерних перехідному періоду. Не є тут винятком і Україна, якій довелося відновлювати власний державний організм наприкінці XX ст. після століть недержавного існування і, зокрема, сімдесятиріччя квазідержавного животіння у складі так званого Радянського Союзу на умовних правах «рівноправної республіки» – «другої серед рівних».

Утім, запізнілий процес відродження Української держави мав і свої переваги: можливість ознайомитись із досвідом розвинених країн Європи й завдяки цьому скористатися їхніми надбаннями, аби уникнути помилок. Формування державної служби в Україні відбувалось у річищі відмови від радянської моделі. у своєму дослідженні ми робимо спробу проаналізувати особливості структури державної служби найрозвиненіших країн Європи – Франції і ФРН, а також можливості та перспективи використання їхнього досвіду в Україні.

Так, відповідно до французьких джерел державна служба розглядається у цій країні як сукупність осіб, які перебувають на службі у державі, місцевих колективів/громад та їхніх адміністративних установ. Важлива особливість цієї системи полягає у тому, що держава є працедавцем викладацького складу університетів. Тобто професори, старші викладачі та інші є державними службовцями, а не службовцями конкретних вищих навчальних закладів різного рівня. Також функціонерами держави вважаються військовослужбовці, персонал парламентських установ, лікарняний персонал. Таким чином, під категорію держслужбовців станом на 2000 р. підпадало майже 4 млн. осіб, тобто близько 20% зайнятого населення Франції [1, с. 60].

Станом на 31 грудня 2015 р. на державній службі у Франції перебувало 5 млн. 648,6 тис. осіб (структури національної держслужби – 2 млн. 477,5 тис., службовці територіальних громад – 1 млн. 984,2 тис., службовці медичної сфери – 1 млн. 186,9 тис. осіб) [2].

Поняття «чиновник» у Франції значно вужче ширшого терміна «державний службовець»: чиновником офіційно вважається посадова особа, яка обіймає постійну посаду на державній службі і включена до штату. Професійна діяльність держслужбовців регламентується загальними і приватними статутами (останніх нараховується понад 1 000). Загальний статут є сукупністю юридичних норм, що застосовуються щодо всіх чиновників.

Приватні статути визначають порядок вступу на службу, механізм просування по службі всередині так званих «корпусів», які об'єднують чиновників із приблизно однаковою роботою (професорсько-викладацький склад, канцелярські службовці, інспектори казначейства та ін.). Французькі функціонери розподіляються на чотири категорії залежно від рівня кваліфікації, функцій, що виконуються, і порядку комплектування («А», «В», «С», «D»). Частина високопосадовців і «великих» чиновників становлять у Франції інститут «політичних» чиновників, які користуються усіма привілеями державних службовців, але слабо або й зовсім не пов'язані з ієрархічною системою адміністративного управління. Вони формують щось на кшталт політичної надбудови над формально нейтральним чиновництвом. Призначення цієї категорії осіб відбувається урядовим рішенням. Так само вони йдуть у відставку разом із відставкою уряду [1, с. 61–62].

Французьке законодавство накладає певні обмеження щодо обіймання державних посад. Заборони/обмеження стосуються осіб, які не є французькими громадянами; що мали конфлікт із законом; мають обмежені фізичні дані й такі, що ухиляються від виконання закону про військову повинність. Для деяких посад існують особливі вимоги щодо освітнього рівня і вікові обмеження. Попри формальну рівність усіх перед законом, наявна і фактична нерівність: вищі посади держслужби обіймають переважно вихідці з вищих верств паризького суспільства; назагал жінки обіймають менш кваліфіковані посади, аніж чоловіки. Набір на державну службу у Франції відбувається за конкурсом або у вигляді складання іспитів і проходження тестів, або шляхом порівняння послужних списків кандидатів на посаду.

Щодо політичних прав французьких функціонерів можна стверджувати, що вони є одними з найбільш вільних службовців у світі. Їхня свобода полягає насамперед у свободі совісті, свободі вступати до політичних партій і праві висування власної кандидатури на виборах, не залишаючи власної посади [1, с. 61–62].

Утім, попри очевидні переваги французької управлінської моделі (правова й соціальна захищеність, упевненість функціонерів у завтрашньому дні, висока оплата праці, високий престиж держслужби), останнім часом виразно окреслились і негативні прояви: надмірна централізація управління і його ієрархізація, зростання бюрократії, ізоляція чиновництва від загалу населення, корупція тощо. Так, окремі аналітики вже наприкінці 1980-х років констатували як загрозливе явище все більший занепад «французької моделі» державної служби як «громадського служіння» і поширення натомість «американської моделі», коли на державну службу (середнього й вищого рівнів) приходять особи з підприємницького середовища задля захисту і просування власних інтересів, а функціонери (особливо вищого рівня) усе більше поділяють цінності бізнесу й розглядають власний перехід із держслужби у сферу приватного бізнесу як нормальний момент їхньої кар'єри [3].

Утім, буквально перенесення «французької моделі» управління на вітчизняний ґрунт було неможливим. Адже фактично вся державна й управлінська еліта відродженої України формувалася за умов, коли її компетентність концентрувалася винятково у сфері виконавчих функцій – Компартія України була лише філією КПРС, а її апарат жорстко підпорядковувався партійному керівництву у Москві. Так само й місцеві ієрархії квазідержавної влади спрямовувалися на неухильне виконання волі Кремля. Незалежна Україна успадкувала державні й управлінські кадри, пристосовані до виконання директив Центру, але майже непридатні до самостійних дій або стратегічних рішень. Водночас кадрів реально бракувало – в апараті центральних міністерств і відомств на момент відновлення незалежності нараховувалося близько 13 тис. управлінців, тому постала потреба заповнення справді державного апарату. у сфері «розмноження» державної бюрократії темпи були

вражаючими: 1994 р. в органах центральної виконавчої влади було вже 145,8 тис. чиновників, 1999 р. їхня кількість зросла до 180,5 тис., загальне ж число держслужбовців сягнуло 244 тис. осіб [4, с. 36–37]. Колишній радник Президента України Л. Кучми Анатолій Гальчинський у своїх спогадах наводить вражаючі приклади гострого дефіциту кваліфікованих управлінських кадрів вищого ешелону у перші роки відновлення державності України [5, с. 96–120].

Прикладом організації державної служби для України могла б слугувати Франція, де кожен орган влади виконує свою функцію. Так, у Франції парламент затверджує Загальне положення про державну службу і визначає порядок формування бюджетних посад. Державна рада встановлює, які посади належать до кола повноважень президента й уряду, які категорії чиновників можуть призначатись іншими органами. Президент затверджує декрети з питань державної служби, здійснює призначення вищих посадових осіб, зокрема державних радників, головних консультантів Рахункової палати, префектів, послів, керівників академій тощо. Відповідно до конституційних засад прем'єр-міністр безпосередньо відповідає за всю роботу державної служби, у межах своїх повноважень готує і видає підзаконні акти, особливі положення про державну службу для окремих міністерств, координує діяльність міністерств в інтересах державної служби, бере участь у призначенні вищих посадових осіб. Згідно з рішеннями президента і прем'єра відбуваються призначення усього керівного складу міністерств. Такий розподіл повноважень дозволив би Україні уникнути системи подвійного підпорядкування та нормативної анархії. Варто зазначити, що в Конституції України більшість вищезазначених принципів організації верхівки державної служби закріплено [6].

На регіональному рівні управління державною службою у Франції здійснюють префекти. Вони й підлегли їм служби префектур виконують дві функції: представника центрального уряду і координаційного штабу служб регіону. Префект має право приймати на роботу службовців середньої і нижчої ланки. На рівні місцевого самоврядування керівними органами є муніципальні ради й мери, які замикають управління держслужбою у масштабі країни.

В Україні спроби впровадження посад, наближених за компетенцією до префектів, відбулись у 1993–1994 рр., але зазнали фіаско, що пояснювалося насамперед традицією представницьких органів рад, що збереглась із радянських часів. Тому спроби Президента Л. Кравчука централізувати місцеве самоврядування запровадженням посад представників президента не витримали випробування часом. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. визначив значно більшу залежність місцевої влади від Кабінету Міністрів, перетворивши місцеві адміністрації на нижчі структурні ланки єдиної системи державного управління.

У Франції широко розвинуті саме управлінські засади в діяльності органів з управління державною службою, що допускає активну участь у ній профспілкових активістів, рядових співробітників. Із цією метою створено мережу напівдержавних, напівсуспільних органів, таких як Генеральна рада, Територіальна рада, Паритетний адміністративний комітет для узгодження актів з державної служби, що відображають інтереси державних службовців, обговорення альтернативних проектів державної служби тощо. Однак в Україні прийняття аналогічної системи відносин (державна служба – громадські організації) не відбулося. Пояснювалося це насамперед перманентним протистоянням між гілками влади, в якому жодна сторона не припускала впливу на державну службу сторонніх організацій. Тому за Законом України «Про державну службу» від 28 грудня 1993 р. ця структура залишилась під повним контролем вищих державних органів.

В інших країнах діє приблизно аналогічна французькій схема організації державної служби з поділом на низку рівнів, хоча в кожній країні є своя специфіка. у більшості країн існують спеціалізовані органи управління державною службою. Кожна держава прагне знайти найбільш прийнятну систему організації і функціонування державної служби, яка б загалом відповідала національним традиціям і управлінській культурі населення.

Ще один важливий елемент, який необхідно взяти до уваги під час порівняння державних служб різних країн, – це їхня внутрішня структура.

Наприклад, агенти державної служби ФРН розділяються на три групи [7, с. 44]: власне функціонери, службовці, робітники. у Франції державні службовці розподіляються на: функціонерів та службовців, які призначені на постійну посаду й введені до штату з наданням чину (підпорядковуються статуту); нефункціонерів, з якими укладають контракт і не включають до штату (помічники, сезонні робітники, службовці з почасовою оплатою та ін.).

В Україні робота щодо внутрішньої структуризації державної служби розпочалась у 1991 р. і ведеться дотепер, причому в ній намагаються поєднати як західні зразки, так і власні традиції ще радянських часів.

Головні вимоги до державної служби в зарубіжних країнах відображені в більшості випадків в основних законах, а також у спеціально прийнятих правових актах. Незважаючи на розходження у назвах цих документів, суть їх аналогічна. у них викладаються цілі та завдання державної служби, порядок її проходження, права й обов'язки державних службовців, гарантії їхньої правової та соціальної захищеності [8, с. 65].

На рубежі 70–80-х років минулого століття у більшості західних країн існувала усвідомлена необхідність реформування, докорінної модернізації державної служби. Необхідність привести систему управління у відповідність до викликів часу змусила політиків виробити програми реформування державної служби з метою її модернізації. в основу реформування державної служби в більшості країн було покладено такі принципи:

- демократизація державного управління і державної служби;
- орієнтація на пересічного громадянина – «клієнта» державних служб, який є споживачем державних послуг;
- орієнтація на кінцевий результат;
- рентабельність управління;
- простота управління.

Майже в усьому світі уряди експериментують з ідеями нового державного менеджменту, що припускає широке використання у державній службі методів роботи, котрі застосовуються у приватному секторі. Серед них слід зазначити методи стратегічного планування, бригадного характеру роботи у процесі ухвалення рішення, оцінки якості виконання службових обов'язків, зменшення кількості рівнів управління, приведення заробітку службовців у відповідність до кількості, якості, складності праці. За оцінкою фахівців державної служби, всі ці заходи, без сумніву, сприятимуть підвищенню якості роботи державного апарату [9].

У результаті такого перетворення створюється якісно нова модель державної служби, яка покликана замінити модель, створену в багатьох країнах під впливом теорії раціональної бюрократії Макса Вебера. Якісними параметрами раціональної моделі державної служби є порядок, логічна структура, визначена стратегія, підготовлені кадри, цілеспрямоване управління. Нова модель, яку часто називають поведінковою, характеризується якісно відмінними параметрами, що представлені такими категоріями, як творчість, новаторство, емоційна атмосфера, суб'єктивний фактор. в Україні впродовж 1990-х рр. було здійснено

низку кроків щодо раціоналізації поведінкової моделі організації державної служби, зокрема прийнято Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження наукової програми дослідження розвитку державної служби та вдосконалення кадрового забезпечення державного управління», «Про затвердження Положення про формування кадрового резерву для державної служби» та інші нормативні акти щодо регулювання принципів комплектації кадрів і підвищення їхньої відповідальності за рішення, що ухвалюються.

Можна висловити припущення, що зазначені моделі державної служби та управління, принаймні на найближчу перспективу, будуть доповнювати одна одну. Процес реформування державної служби розрахований на порівняно тривалий період і практично є безупинним потоком удосконалення форм, методів, технологій діяльності державних органів, їх адаптації до постійно змінюваних зовнішніх і внутрішніх умов.

Можна стверджувати, що тривалий час у нашій державі виявлялася недооцінка, а то й негативне ставлення до досвіду розвинутих країн щодо державного устрою, управління і державної служби. Цей досвід не використовувався з ідеологічних міркувань або ж у кращому випадку до нього виявляли лише пізнавальний інтерес. Однак на сьогодні ця тенденція подолана, політична еліта сучасної України все більше використовує західні зразки й орієнтири, а також теоретичні напрацювання західних учених.

За сучасних глобальних трансформацій проблема адаптації досвіду державної служби зарубіжних країн до українських умов є, на нашу думку, не тільки актуальною, а й необхідною. Насамперед цікавою для України є концепція державної служби. у більшості європейських країн вона складалася на підставі теорії держави та концепції раціональної бюрократії Макса Вебера. Вона дуже вплинула на створення і функціонування професійної державної служби в Європі та за її межами. у США концептуальною основою державної служби стала теорія демократії. Без знання цієї теорії важко уявити систему функціонування політичних інститутів Америки, зокрема й такий елемент, як державна служба. Поняття державної служби, її цілі, завдання, порядок проходження входить у предмет «державний менеджмент», знання якого є необхідними для практичних працівників [10, с. 14].

У більшості країн розроблено правові документи, в яких зафіксовано норми і вимоги до різних категорій державних службовців, їхні права й обов'язки, зобов'язання держави щодо їхньої правової та соціальної захищеності. в умовах європейської інтеграції накопичено цікавий досвід правового регулювання і координації державних служб країн континенту, створення національних органів, взаємодії у межах загальноєвропейських політичних інститутів різних держав.

На наш погляд, чималий інтерес викликає і моральний аспект державної служби. у зарубіжних країнах чимало робиться для того, щоб прищепити службовцям моральні цінності, високу відповідальність за виконання службових обов'язків. Як свідчить аналіз, службовці цінують службу, що відкриває перед ними перспективу службового зростання, професійного вдосконалення, соціального благоустрою, служіння людям. Для України це є максимально актуальним, адже ті проблеми, з якими зіткнулися західні служби під час підвищення якісних характеристик кадрового складу державної служби, в нашій країні посилюються низьким рівнем політичної і національної самосвідомості громадян та високим рівнем корупції у суспільстві загалом й у державному управлінні насамперед. Протидіяти вищезгаданім негативним явищам покликані, зокрема, Загальні правила поведінки державного службовця [11], Закон України «Про боротьбу з корупцією» [12], Кодекс державного службовця [13] та ін. Це певною мірою дозволило збалансувати ситуацію, однак до остаточного розв'язання проблеми ще далеко як в Україні, так і в країнах Європи.

Нині державна служба в зарубіжних країнах проходить етапи корінної модернізації. Процес відновлення державної служби, її реформування багато в чому співзвучний із тими процесами в галузі державного будівництва, що відбуваються у нашій країні. у зарубіжно-му досвіді доцільно звернути увагу і на такі питання: підвищення продуктивності праці та її обліку, підвищення культури обслуговування населення, досягнення високих кінцевих результатів тощо. Тому важливим завданням України було і є подальше приведення власної державної служби до кращих європейських зразків, що реально дозволить уникнути низки прорахунків і недоліків. Але це має бути не сліпе копіювання західних зразків, а раціональне, науково обґрунтоване запозичення лише найбільш досконалих і придатних для вітчизняних умов елементів, зорієнтованих у майбутнє у світлі загальноцивілізаційних змін людства. і Україна при цьому повинна максимально зважати саме на перспективи, щоб у черговий раз у своїй історії не опинитись осторонь викликів сучасності.

Список використаної літератури

1. Горохова Н.В. Особенности современной государственной службы во Франции / Н.В. Горохова //Философия XX века: школы и концепции :науч. конфер. к 60-летию філософ. фак-та СпбГУ (21 нояб. 2000 г.), матер. работы секции молодых ученых «Философия и жизнь». – СПб. :Санкт-Петербург. философ. общ-во, 2001. – С. 60.
2. L'emploi dans la fonction publique au 31 décembre 2015 (premiers résultats) /Ministère de la fonction publique [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://www.fonction-publique.gouv.fr/files/files/statistiques/stats-rapides/stats-rapides-emploi-2015.pdf>.
3. Birnbaum P. Désespérance du service public /Pierre Birnbaum //L'état de la France et de ses habitants /Sous la direction de Minelle Verdié. – Paris :Éditions La Découverte, 1989. – 350 p.
4. Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії /Георгій Касьянов. – К. :Наш Час, 2008. – 432 с.
5. Гальчинський А. Нотатки радника Президента: Десять років з Президентом Леонідом Кучмою /Анатолій Гальчинський. – К. :Либідь, 2013. – 584 с.
6. Конституція України від 28.06.1996 р. – К., 2006. – 124 с.
7. Тимошук В.П. Публічна служба. Зарубіжний досвід та пропозиції для України / В.П. Тимошук, А.М. Школик. – К. :Конус-Ю, 2007. – 735 с.
8. Зенков М.Ю. Зарубежный опыт управления. Государственная служба /М.Ю. Зенков. – Новосибирск :СибАГС, 2002. – 130 с.
9. Колісниченко Н.М. Європейська державна служба між традицією та реформуванням /Н.М. Колісниченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу :http://www.zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_34_20.pdf.
10. Новіков Б.В. Основи адміністративного менеджменту :[навч. посіб.] /Б.В. Новіков, Г.Ф. Сініок, П.В. Круш. – К. :Центр навч. літ-ри, 2004. – 560 с.
11. Загальні правила поведінки державного службовця :Наказ Головного управління державної служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1089-10>.
12. Про боротьбу з корупцією :Закон України № 357/95 від 5.10.1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/356/95-%D0%B2%D1%80>.
13. Кодекс державного службовця :зареєстр. у Міністерстві юстиції України 07.11.2000 р. № 783/5004 //Урядовий кур'єр. – 2000. – 29 листоп.

**FOREIGN PRACTICES FOR ORGANISING PUBLIC SERVICE
AND FORMS OF THEIR USE IN UKRAINE IN 90S OF XX CENTURY**

Serhii Karpenko

*Open International University of Human Development "Ukraine",
International Business Management Department
Lvivska Str., 23, Office B 5-1, 03115, Kyiv, Ukraine*

The article covers the main trends of the public service, as well as forms and means of using the 90-ies. For example, one of the leading countries in Europe – France and Germany presented an analysis of professional civil servants and transfer of European models of governance on the national soil.

Key words: Ukraine, France, Germany, public service.

УДК 32.019.52

РОЛЬ ВИДАТНОЇ ОСОБИСТОСТІ В ПОЛІТИЧНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Василь Козьма

*Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова,
факультет політології та права, кафедра політичних наук
вул. Тургенівська, 8/14, 01601, м. Київ, Україна*

У статті здійснено спробу розглянути деякі важливі події вітчизняної історії та проаналізувати роль видатних особистостей у тих подіях. Піднято проблему труднощів у визначенні й науковому обґрунтуванні феномена «видатна особистість». Головну увагу зосереджено на сприйнятті звичайними українцями значущих подій минулого. Коротко проаналізовано головні особливості історичної пам'яті щодо конкретних видатних особистостей.

Ключові слова: важливі події, видатні особистості, історія, політична історія, історична пам'ять.

Важливим механізмом значних історичних зрушень є політика, адже неможливо ігнорувати факт того, що саме політичні діячі, наділені владою, можуть кардинально змінювати звичний темп життя усього суспільства. «Бо коли звернемося до минулого, то виявимо, що держава була такою, якими були люди, що посідали в ній найвище становище; і які б зміни не відбулися серед верховників, такі ж наставали і в народі» [1, с. 233]. Для того, щоб серед великої кількості людей, які свого часу були наділені владою, виокремити справді видатних особистостей вітчизняної історії, маємо дійти до спільного знаменника. Тут ми цілком поділяємо думку Жан-Жака Руссо, що таким знаменником можуть бути великі події, адже лише вони створюють великих людей [2, с. 29]. «В стране, где совершаются великие дела, и мысли и слова – велики; в рабстве человек умолкает, и это подтверждает сама же римская история позднейшего времени» [3, с. 417].

Великі справи породжують великих людей. Дискусія навколо цього питання триває уже не одне століття, актуальною вона буде і в майбутньому. Характеризуючи стан наукової розробки окресленої проблематики, варто відзначити, що ще з часів античних філософів Плутарха і Фукідида, мислителів пізніших епох – Августина, Макіавеллі, Монтеस्क'є, Гоббса, Руссо, Вольтера, Гете, Гегеля, Шопенгауера, Ніцше, Карлейля, Маркса, Енгельса, Поппера, Салінза та багатьох інших ця проблематика була і залишається предметом наукових досліджень. Долучимось і ми до цієї теми, зосередивши свою увагу на значущих подіях української історії, і з'ясуємо, яких великих особистостей породили вони, адже об'єктами політичних уявлень у контексті історичної пам'яті є саме історичні події та особистості, які мають певне позитивне чи негативне значення як для окремої людини, так і для великих соціальних груп.

Насамперед потрібно вирішити декілька методологічних проблем, а саме: які події із вітчизняної історії варті того, щоб називатися великими, і як відокремити реальний образ тієї чи іншої видатної історичної постаті від її міфологізованого двійника. Крім того, існує ще одна важлива проблема, пов'язана із трактуванням самого терміна «видатна особистість». Однак у цій публікації ми залишили розгляд цього питання поза увагою, оскільки цю проблематику цілком можна визначити як окремий напрям для подальших досліджень. Зазначимо лише, що в різноманітних підходах до розуміння цього феномена і сьогодні немає одностайності.

Здається, що відповіді на поставлені вище проблемні питання давно відомі, адже досить розгорнути будь-який підручник з української історії, щоб прочитати про все велике та всіх достойних. Проте спробуємо подивитися на українську історію під іншим кутом.

Почнімо з визначення критеріїв оцінок тих подій, які прийнято називати великими. Із дня свого народження людина пізнає світ шляхом порівнянь та зіставлення. Це рівною мірою стосується як фізіології, так і моралі. Холодне – гаряче, темне – світле, велике – мале, добре – зле тощо. Ми з легкістю можемо сказати, в які періоди свого життя ми були більш чи менш щасливими, назвати знакові події, що суттєво вплинули на наше життя, визначити причини наших невдач, оцінити власні здобутки та перемоги. Якщо знакові події торкнулися не лише нас, а й змінили долю інших людей, то такі події вже отримують назву революційних, історичних чи великих. Саме такий критерій ми візьмемо за основу, шукаючи серед безлічі різноманітних подій і явищ української історії саме ті події, які суттєво позначилися на долі мільйонів наших співвітчизників.

Одразу ж обмовимось, ми не будемо у цій публікації використовувати жодної хронологічної таблиці, оскільки будь-яка послідовність викладу історичного матеріалу змушує вибудовувати схему дослідження за причинно-наслідковим принципом, а це, у свою чергу, повертає нас до системного викладу історичних подій. Із цієї ж причини ми свідомо відмовились від аналітичного викладу матеріалу, зосередивши головну увагу на доступності та простоті мови і думки. Ми скористаємось порадою мудрого Аристотеля, який рекомендував усім, хто бажає пізнавати, навчитися спочатку сумніватись, адже добре відомо, що історію пишуть люди, а людям властиво помилятися. Тому підемо від зворотного і запитавмо у звичайних людей, які великі події української історії вони знають, з якими людьми їх пов'язують. Забігаючи дещо наперед, зазначимо, що автор уже багато років поспіль (*понад вісім*) ставить подібні запитання перед студентською аудиторією, крім того, останнім часом були проведені цікаві соціологічні дослідження науковцями Інституту соціології НАН України, результати яких будуть наведені нижче.

За мету у цій публікації ми поставили собі з'ясувати, кого українці вважають видатною історичною особою, завдяки чому пам'ять про таких людей зберігається протягом багатьох років. Розгляньмо все це докладніше.

Отже, беззаперечне лідерство у всіх авторських опитуваннях та різноманітних соціологічних дослідженнях утримує легендарна особистість часів козацької вольниці, талановитий полководець і політик гетьман Богдан (Зиновій) Хмельницький, з ім'ям якого тісно пов'язані історичні події, що отримали назву «національно-визвольна війна українського народу» 1648–1657 рр. Більш влучною назвою тих подій є «Хмельниччина», адже в одному словосполученні бачимо тісний зв'язок особистості гетьмана з тими подіями й навпаки. Повторимось, у цій публікації ми не ставили собі за мету з'ясувати суб'єктивну роль Богдана Хмельницького в тих історичних подіях. Без сумніву, ця роль величезна, проте це тема для дещо іншої розмови. Продовжуючи нашу тему, наведемо цікавий нюанс вибіркості людської пам'яті. Так, на запитання ХТО отримуємо конкретну відповідь: Богдан Хмельницький, а ось на запитання ЗА ЩО починаються варіації. Так, щодо величчя, знаковості тих подій ні в кого немає сумніву, проте щодо конкретики, то варіанти відповідей різняться. Старше покоління вважає, що саме акт так званого возз'єднання України з Росією є тією великою подією; молодь називає Б. Хмельницького великим тому, що йому за короткий проміжок часу вдалося закласти основи нової української державності, а це, поза сумнівом, подія знакова. Інші варіанти відповідей переважно є результатом більш поглибленого вивчення історії. Отже, мусимо визнати, що сучасний історіографічний вектор досліджен-

ня життя та діяльності Богдана Хмельницького має виразне політологічне спрямування у річищі так званих «західної» або «східної» орієнтації наукових студій.

Список наведених нижче прізвищ варіюється залежно від віку респондентів та регіону проживання, однак у більшості лідерами цих списків є одні й ті ж видатні особи вітчизняної історії. Для наочності наведемо результати недавнього соціологічного дослідження, що було проведено вченими згаданого нами Інституту соціології. Так, на запитання: «Кого з нижче перерахованих історичних діячів Ви оцінюєте найбільш позитивно?»* наші співвітчизники відповіли так (див. Табл. 1.) [4, с. 645].

Таблиця 1

	2015
Князь Ігор (Рюрикович)	5,9
Князь Володимир (Святославович)	17,8
Князь Ольгерд (Гедимінович)	1,3
Гетьман Б. Хмельницький	29,4
Гетьман І. Мазепа	9,5
Цар Петро І	10,9
Михайло Грушевський	21,4
Симон Петлюра	2,6
Володимир Ленін	3,8
Степан Бандера	12,2
Йосип Сталін	5,4
Леонід Брежнєв	13,2
Володимир Щербицький	2,7
Леонід Кравчук	3,3
Леонід Кучма	6,2
Вячеслав Чорновіл	15,8
Віктор Ющенко	1,7
Віктор Янукович	3,1
Петро Порошенко	4,6
Ніхто з них	9,0
Важко відповісти	13,5
Не відповіли	0,3

* Можна було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

Як би ми не ставились до того чи іншого історичного персонажа з наведеної вище таблиці, маємо враховувати той факт, що навколо цих прізвищ свого часу оберталися найважливіші події історії України. Не секрет, що чим далі в минуле віддається від нас той чи інший історичний період, тим більшою мірою діє механізм «вибірковості пам'яті», відповідно до якого свідомість людини витісняє негативні події та факти і у своїх спогадах спирається лише на позитивні. Так, повертаючись до Богдана Хмельницького, зазначимо,

що ідеалізація його постаті у свідомості різних поколінь пов'язана, зокрема, з так званою «історією успіху». Кожен українець знаходить щось своє у цій непересічній особистості, наділяючи її різноманітними епітетами: гетьман-визволитель, гетьман-герой, гетьман-державець тощо, не вдаючись до критичного аналізу його дій і вчинків. Прикладом такої «вибірковості» (радіше – міфологізації) є також пам'ять про київського князя Володимира, перед ім'ям якого заведено писати Великий. Мало хто з пересічних українців знає про деталі далеко не святого життя цього історичного персонажа. Навіть серед науковців не припиняється дискусія щодо підстав його канонізації, проте з ім'ям цієї людини пов'язана одна велика подія – Хрещення Русі, і хто знає, хто кого більше прославив: подія князя чи князь подію. Із часом у свідомості нащадків закарбувався лише один міфологізований образ цієї особистості – князя-хрестителя. Як і у випадку з Б. Хмельницьким, спостерігаємо нерозривний зв'язок події з історичною постаттю. у цьому місці зробимо короткий відступ для важливої цитати: «Конечно, хорошо известно, что имена великих людей окружены не только фимиамом восторгов и лести, но часто и зловонным дыханием клеветы, а на расстоянии в ... тысячи ... лет не так просто отделить злонамеренный вымысел от не всегда приятного, но тем не менее истинного факта» [5, с. 44]. Що ж, із цим важко не погодитись.

Друге почесне місце у симпатіях українців впевнено тримає ще одна знакова постать української історії – Михайло Грушевський. Повернувшись з офіційного забуття, його ім'я швидко згадалось у людській пам'яті завдяки тим доленосним подіям для мільйонів українців, що відбулись у Російській імперії після зречення царя. Саме йому доля доручила скористатись історичним шансом для створення нової незалежної Української держави. Лише тепер, із плином часу ми можемо вільно дискутувати, чи скористався він цим шансом, чи мав альтернативу вибору, чи вдало було обрано місце та час. Очевидним є лише факт, що нікого іншого, рівного М. Грушевському, у той історичний момент не було. Велич його інтелекту вражає, проте цього виявилось недостатньо, щоб у тому бурхливому політичному морі міцно тримати в руках штурвал щойно спущеного на воду державного судна. Величні хвилі тих подій легко могли підняти на саму вершину, але з такою ж легкістю могли скинути у страшну безодню. у доленосні моменти роль особистості у прийнятті вкрай важливих рішень зростає в рази.

Щодо знакових подій новітньої історії України та, відповідно, видатних постатей, що були ними створені чи піднесені, варто насамперед назвати події, що безпосередньо стосувалися відновлення української незалежності у 1991 році. Як правило, у своїх відповідях українці тісно пов'язують ті події з іменем Вячеслава Чорновола і Леоніда Кравчука. Щоправда, прізвище Кравчука переважно згадується у контексті його посади першого президента.

Названі вище події далеко не вичерпують усі великі, значущі, доленосні події української історії, тим більше не всіх видатних історичних осіб ми назвали. Проте зупинимось на згаданій нами четвірці, оскільки саме вони в більшості відповідей посідають почесні авангардні місця. Окремо варто сказати декілька слів про одну історичну постать із недалекого радянського минулого, оскільки у наведеній таблиці українці оцінили його діяльність навіть вище, ніж розрекламовану останнім часом постать Степана Бандери. Йдеться про Леоніда Брежнєва. Насправді нічого дивного у цьому немає. Зрозуміло, що ця постать є знаковою лише для тих поколінь, які пам'ятають роки його правління і мали можливість порівняти своє життя до нього та після нього. Висока позитивна оцінка його діяльності серед респондентів пояснюється саме цим фактом. Жодної великої події, що возвеличила б ім'я Леоніда Брежнєва, не було (*введення радянських військ у Чехословаччину в 1968 році чи участь у збройному конфлікті на території Афганістану аж ніяк не можна назвати*

великими подіями, які б прославили у віках ім'я дорогого Леоніда Ілліча), проте у пам'яті мільйонів радянських людей період їхнього життя, коли не вбивають голодом, не забирають майно, не відправляють до Сибіру, коли на мирні міста та села не падають бомби тощо, вже був великою подією. Усе це закарбувалось у людській свідомості одним дуже вагомим словом – стабільність. Саме цієї стабільності не вистачає багатьом із тих людей тепер.

Підбиваючи попередні підсумки, слід зазначити, що на перший погляд видається дивним, що у народі з тисячолітньою історією так мало своїх великих державних мужів, адже великих подій, про які йшлося на початку цієї публікації, було досить багато. Виникає питання, де наші Вашингтони, Рузвельти, Бісмарки, Черчиллі та інші? Проте тут варто застерегти себе від помилки й не порівнювати між собою великих людей. Так, справді, у нас не було постатей, подібних Олександрові Великому, Ганнібалу чи Юлію Цезарю, проте українська історія, на щастя, не знає і власних Неронів, Грозних, Наполеонів, Гітлерів, Сталінів та інших подібних історичних персон. Усі наші великі особистості залишилися у людській пам'яті завдяки тому, що намагалися щось зробити для свого народу, будували, а не руйнували. «Мы чтим тех, кто владеет умами силою своей правды, но не тех, кто путем насилия создает рабов; тех, кто познал вселенную, а не тех, кто ее обезобразил» [6, с. 104]. Доречною тут буде думка відомого німецького мислителя Гердера: «На морях дуют одни и те же ветры, а бури случаются реже, так и у людей благой порядок природы в том, что созидателей рождается куда больше, чем разрушителей. в царстве животных божественный закон в том, что львов и тигров не может быть столько же, сколько овец и голубей; и в истории столь же благое установление: число Навуходоносоров и Камбизов, Александров и Сулл, Аттил и Чингиз-ханов куда меньше числа более кротких полководцев и монархов мирных и тихих. Для первых необходимы беспорядочные страсти и ложные задатки, вот почему являются они на земле не звездами, проливающими на землю свой мягкий свет, а ярко светящимися метеорами, и, как правило, требуются странные обстоятельства воспитания, ранняя привычка, что бывает весьма редко, жестокая политическая нужда – вот тогда взметнется над родом человеческим, как говорится, бич божий и карает людей» [7, с. 433].

Переходячи до загальних висновків, потрібно констатувати, що дослідження феномена «видатна особистість», як, до речі, й будь-якого іншого соціального явища, повинно мати конкретно-історичний характер. у пізнанні цього феномена важливо враховувати, що, починаючи з давніх часів, проблема пошуку видатних постатей розглядалася не лише як суто політична проблема, а і як глибоко філософська, адже у кожного народу траплялися знакові події, що породжували своїх героїв, захисників, полководців, месій чи пророків. Зважаючи на це, провідним напрямом подальших наукових розробок, на нашу думку, має стати реміфологізація політичної історії України, що дасть змогу на основі неупередженого наукового знання осмислити місце і роль видатних особистостей у знакових подіях минулого.

Список використаної літератури

1. Цицерон М.Т. Про державу. Про закони. Про природу богів /Марк Тулій Цицерон ;пер. з латин. В. Литвинов. – К. :Основи, 1988. – 476 с.
2. Руссо Ж.-Ж. Трактати /Ж.-Ж. Руссо – М. :Наука, 1969. – 703 с.
3. Готфрид Г.И. Идеи к философии истории человечества /И.Г. Гердер ;пер. и прим. А.В. Михайлова. – М. :Наука, 1977. – 703 с.
4. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін /за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. :Ін-т соціології НАН України, 2015. – Вип. 2 (16). – 652 с.
5. Утченко С.Л. Юлий Цезарь /С.Л. Утченко – М. :Мысль, 1976. – 363 с.

6. Вольтер. Философские сочинения /Вольтер ;пер. с фр. С.Я. Шейман-Топштейн. – М. :Наука, 1989. – 750 с.
7. Готфрид И.Г. Идеи к философии истории человечества /И.Г. Готфрид ;пер. и прим. А.В. Михайлова. – М. :Наука, 1977. – 703 с.

ROLE OF PROMINENT PERSONALITIES IN THE POLITICAL HISTORY UKRAINE

Vasil Kozma

*National Pedagogical Drahomanov University,
Faculty of Political Science and Law, Department of Political Science
Turhenivska str., 8/14, 01601, Kyiv, Ukraine*

The article examines some important events in Russian history and analyzes the role of outstanding personalities in those events. The problem of difficulties in determining and scientifically substantiating the phenomenon of “outstanding personality” has been raised. The main focus is on the perception by ordinary Ukrainians of the significant events of the past. Briefly analyzed are the main features of historical memory regarding specific outstanding personalities.

Key words: important events, outstanding personalities, history, political history, historical memory.

УДК 32.324.329

ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДІВ ГРАФІЧНОГО МОДЕЛЮВАННЯ У ДОСЛІДЖЕННЯХ МІЖПАРТІЙНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ В УКРАЇНІ ТА ПОЛЬЩІ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА ПРАКТИЧНА АПРОБАЦІЯ

Сергій Рибачок

*Національний університет «Острозька академія»,
кафедра політології,
вул. Семінарська, 2, 35800, м. Острог, Україна*

У статті розглядається еволюція партійної конкуренції в Україні та Польщі за допомогою методів графічного моделювання. Пояснюється графічна модель трикутника Нагаями та її евристичний потенціал для дослідження змін партійної конкуренції. Було з'ясовано, що еволюція партійної конкуренції в Україні відбувалась у декілька етапів. Перший етап характеризується формуванням партійної конкуренції розсіяного типу, тоді як на другому етапі спостерігається установа стабільної партійної конкуренції, але з тенденцією до формування системи із впливом «третіх» партій. Щодо питання розвитку партійної конкуренції у Польщі, то було з'ясовано, що партійна конкуренція протягом тривалого часу мала хаотичний характер, у 2007–2011 рр. наблизилася до біполярної, проте згодом міжпартійна конкуренція у 2015 р. набула формату, де одна партія отримує абсолютну більшість.

Ключові слова: партії, партійна конкуренція, трикутник Нагаями, Польща, Україна, графічна модель.

Процес трансформації інституту політичних партій та становлення багатопартійних систем змагального типу є характерним явищем для держав, які стали на шлях демократичних перетворень. Саме політичні партії є посередником, котрий здійснює транзит суспільних потреб до органів державної влади, а тому виконання цієї важливої для суспільно-політичного розвитку функції вимагає формування дієвих політичних партій, які здатні задовольнити попит громадянського суспільства на представлення інтересів у всій їх багатоманітності. Важливим аспектом у процесі трансформації інституту політичних партій є дослідження міжпартійної конкуренції, що дозволяє проаналізувати розвиток партійної системи і визначити її конфігурацію. З метою реалізації цього завдання ми спробуємо описати методологію побудови графічних моделей та здійснимо її апробацію під час аналізу міжпартійної конкуренції в Україні та Польщі.

Одним із найвідоміших дослідників партійних систем є французький науковець Моріс Дюверже, який у своїй праці «Політичні партії» пояснив процес формування партійної системи та сформулював низку закономірностей, котрі в політичній науці отримали назву «соціологічного закону Дюверже» [2]. Інший політолог Д. Рає під час дослідження партійних і виборчих систем виявив, що всі вони створюють умови для більшого представництва великих партій і зменшення представництва малих [12]. Науковці С. Ліпсет і С. Роккан у своїх дослідженнях стверджували, що «немає сенсу розглядати виборчі системи як незалежні, а партійні системи як залежні змінні. Партії намагаються впливати на виборче законодавство та вибирати таку систему агрегування, котра дозволяє їм укріпити свою позицію» [3]. Водночас у своїй статті американський політолог М. Уоллерстайн, аналізуючи характер взаємодії виборчої системи, форми державного правління та партійної системи у «нових» демократіях, стверджує, що «від

вибору тієї чи іншої форми правління залежить таке дуже важливе питання, як роль і вплив політичних партій» [8].

Серед українських і польських дослідників партійних систем, зокрема, можна назвати Ю. Шведа, А. Романюка, Н. Рагозіна, М. Примуша, а Малашевича, А. Антошевського, М. Марковського, А. Романюка, у працях яких розглянуто сучасні підходи до визначення партійних систем, їхню типологію, проаналізовано роль і місце партій у сучасних представницьких демократіях [5; 6; 7]. Сучасні тенденції у діяльності політичних партій і формування партійної системи України висвітлено в монографії М. Рогозіна [6]. А. Мелешевич вивчає інституалізацію партійних систем у посткомуністичних країнах [11]. Польські дослідники А. Антошевський, М. Марковський вивчають історію та розвиток виборчої та партійної системи Польщі, починаючи з 1989 р. [1; 10].

Проте більшість українських та польських науковців досліджують зміни у партійних системах, оперуючи якісними характеристиками, зрідка використовуючи кількісні показники. Водночас у світовій політологічній думці дедалі більше набувають поширення кількісні та графічні методи наукового пізнання, які, на жаль, епізодично використовуються вітчизняними науковцями. Зокрема, у працях іноземних політологів досить часто поряд із кількісними методами досліджень можна зустріти застосування графічних моделей, одним з яких є метод побудови трикутника Нагаями, досить докладно описаний у працях Б. Грофмана, Р. Далімонте, А. Чіарамонте, С. Фельда [9]. Евристична цінність цієї методології полягає у тому, що за її допомогою можна звести до одного графічного відображення значний масив кількісних даних і забезпечити наочність під час проведення компаративного аналізу.

Отже, метою статті є порівняння еволюції партійної конкуренції в Україні та Польщі, використовуючи методологію побудови графічних моделей.

Для дослідження еволюції партійної конкуренції в Україні та Польщі буде використано метод графічних моделей. Варто зауважити, що партійні системи України та Республіки Польща було обрано об'єктом дослідження не випадково. На початку 90-х рр. XX століття в обох державах розпочався процес демократизації і формування партійних систем змагального типу. Зважаючи на те, що вихідні умови в обох державах були дуже схожими, ми вирішили спробувати дослідити, яким чином відбувалася динаміка змін партійної конкуренції в обох державах, які наслідки це мало для формування як парламентського, так і електорального рівнів обох країн.

Потрібно також зазначити, що методи графічних моделей використовуються для дослідження партійних систем як українськими, так і польськими науковцями не дуже активно, хоча методика їх застосування досить докладно описана у працях західних дослідників. у нашому дослідженні до уваги буде взятий один із найбільш поширених у західній політичній науці метод графічних моделей, так званий трикутник Нагаями.

Західні дослідники-компаративісти використовували трикутник Нагаями для дослідження партійних систем у країнах із мажоритарною виборчою системою абсолютної більшості. Проте в подальшому за допомогою цієї моделі почали досліджувати і партійні системи, утворені із застосуванням пропорційної формули. Більше того, Р. Тааганпера, досліджуючи партійні системи Франції, Великобританії та США, запропонував використовувати трикутник Нагаями для порівняння показників партії-лідера не тільки з результатами другої партії у рейтингу, а й із будь-якою іншою партією – суб'єктом політичної конкуренції, що дає можливість порівнювати міжпартійну конкуренцію. Також політологом було запропоновано досліджувати міжпартійну конкуренцію не лише через розподіл голосів, а й через розподіл місць у парламенті з метою порівняння відмінностей у міжпартійній

конкуренції на виборчому та парламентському рівнях [9]. Водночас Б. Грофман, Р. Далімонте, А. Чіарамонте, С. Фельд порівняли трикутник Нагаями зі своїм, сегментованим на вісім частин, який відображає позиції першої та другої у рейтингу політичних партій країни, що дало можливість докладніше аналізувати міжпартійну конкуренцію як у пропорційних виборчих системах, так і у мажоритарних, змішаних.

Сам метод трикутника Нагаями отримав поширення у західній політичній науці завдяки публікаціям Стівена Ріда, професора університету Чуо (Токіо, Японія), котрий використав графічну модель, запропоновану японським дослідником Масао Нагаямою, для демонстрації дієвості законів Дюверже на прикладі Італії [13].

Графічне зображення трикутника Нагаями, який використовував у своїх дослідженнях С. Рід, має такий вигляд (Рис. 1.1):

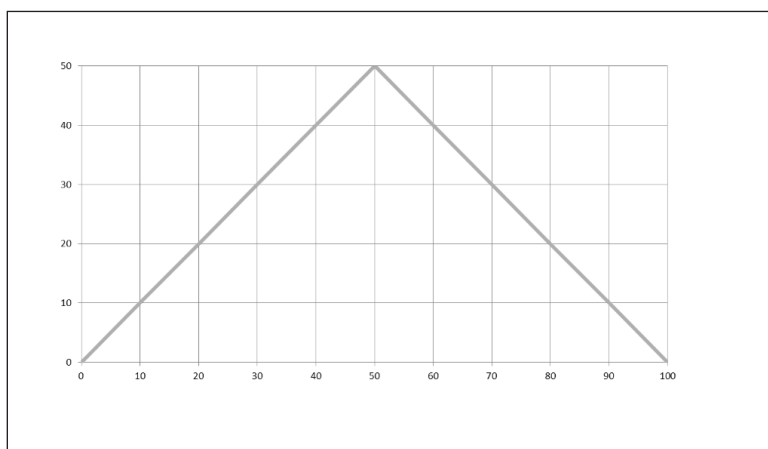

Рис. 1.1. Графічне зображення трикутника Нагаями

Методика використання трикутника Нагаями під час дослідження партійних систем використовується таким чином: вісь абсцис має шкалу від 0 до 100, на якій дослідник має розмістити точку, яка відповідає відсотковому результату партії – переможця виборів у певному окрузі (надалі партія А. – *Авт.*), і провести уявну вертикальну лінію на осі *x*. Вісь ординат обмежена періодом від 0 до 50, на якій розміщується точка, що відповідає відсотковому результату партії, яка посіла друге місце на виборах (надалі партія В. – *Авт.*). Модель має вигляд трикутника через те, що як змінні використовується співвідношення результатів двох партій, які отримали найвищі електоральні результати, а оскільки партія В не може мати результат, вищий ніж партія А, то частина площини залишиться невикористаною, тому квадрант ділиться навпіл медіаною для відокремлення «ефективної» площини від тієї, яка не може бути задіяною. Інша сторона трикутника побудована за тим самим принципом – із заміною співвідношення результатів партій на протилежні значення, а отже, вершини трикутника Нагаями визначаються координатами 0,0 – 50,50 – 0,100. Найвищою точкою трикутника є координати 50,50, які символізують абсолютно рівний розподіл голосів виборців між двома партіями-переможцями, який у науковій літературі часто називають еквілібріумом Дюверже [4].

Модель трикутника Нагаями, як правило, використовується для візуалізації формату міжпартійної конкуренції в одномандатних округах за мажоритарною системою виборів.

Тобто у випадку, якщо територія країни поділена на 50 виборчих округів, то на трикутнику Нагаями має бути розташовано 50 точок, які демонструють результати перших двох переможців виборів у кожному з округів країни. Скупчення більшості точок у певній частині трикутника свідчатиме про переважаючий характер міжпартійної конкуренції у державі. Проте метод адаптований і для дослідження пропорційної системи виборів.

Дещо пізніше методологія застосування трикутника Нагаями була доопрацьована групою західних дослідників, які запропонували виокремити в межах трикутника вісім сегментів, кожен із яких демонструє певний тип конкуренції [9]. Сегментований трикутник Нагаями має такий вигляд (Рис. 1.2):

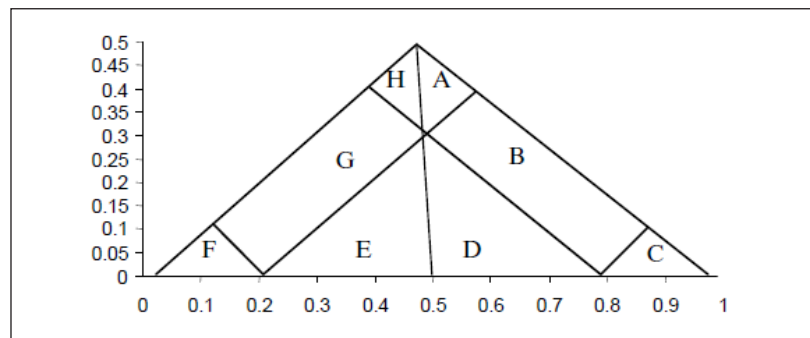

Рис. 1.2. Сегментація трикутника Нагаями

Сегментація трикутника дозволяє чіткіше визначити зони різних типів конкуренції. Наприклад, концентрація точок у зонах а та Н свідчить про біполярний формат конкуренції, а присутність показників у зоні С – про монополярність. Докладніше пояснимо сегментацію трикутника Нагаями. За допомогою медіани трикутника AD та ще чотирьох допоміжних ліній трикутник Нагаями ділиться на 8 сегментів, які симетричні щодо медіани. Кожному сегменту присвоюється відповідна буква. у правій частині трикутника (A+B+C+D) партія-переможець набирає більше 50% голосів, у лівій (H+G+F+E) – отримує менше половини голосів.

У сегментах H+A+B+C розташовуються округи зі слабкими третіми партіями, фіналісти розділяють між собою більшість голосів виборців. Сектор С позначає ситуацію абсолютного домінування однієї партії, яка отримує 80% і більше голосів електорату.

Таким чином, частину A+H+G+F можна назвати «конкурентною», оскільки в ній відбувається інтенсивне змагання як мінімум між двома партіями. Сегмент F характеризується розсіяною конкуренцією, де у виборах беруть участь значна кількість партій, але максимально можлива підтримка партії становить лише 20% голосів. Поблизу вершини трикутника (сегменти A+H) концентруються випадки з біполярним форматом змагання та слабкими (або зовсім відсутніми) третіми політичними силами. у сегменті D+E дві перших політичних партій не домінують на електоральній арені, між ними немає інтенсивної боротьби. Тобто становище таких політичних сил є нестабільним і часто змінним залежно від обставин. Цей сектор можна порівняти із проміжною зоною до формування конкурентної боротьби між двома чи більше партіями.

У дослідженні ми використаємо цю графічну модель із метою демонстрації змін часток впливових партій в Україні та Польщі протягом усіх виборчих циклів із початку неза-

лежності. Окрім того, з метою демонстрації відмінностей між рівнями конкуренції під час виборів та після розподілу місць у парламенті ми розмістимо на графічній моделі окремі точки, які відповідають парламентському рівню конкуренції та виборчому. Для цього точки конкуренції найвпливовіших партій України отримають індекси UE (Ukraine Electoral) для електорального рівня дослідження та UP (Ukraine Parliament) для парламентського рівня, а також цифрові показники року проведення виборів (наприклад, UE91 потрібно розуміти як точку конкуренції українських партій на електоральному рівні за результатами виборів 1991 р.). Польські політичні партії отримають індекси PE (Poland Electoral) та PP (Poland Parliament) і відповідні цифрові показники року проведення виборів. Після розташування точок у системі координат ми з'єднаємо показники у хронологічному порядку й отримаємо дві криві, які дозволять візуалізувати динаміку зміни формату конкуренції.

Візуалізація динаміки змін партійної конкуренції в Україні за допомогою трикутника Нагаями протягом 1994–2014 рр. демонструє такі результати (Рис. 1.3).

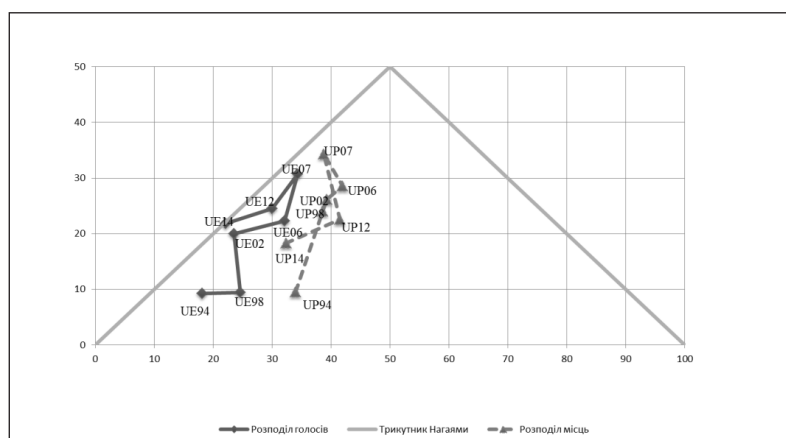

Рис. 1.3. Трикутник Нагаями для України*

* Джерело: власні розрахунки автора

1. За результатами перших двох виборчих циклів, а саме – парламентських виборів у 1994 та 1998 рр., можемо відзначити, що партійна конкуренція перебуває у сегменті Е, так званому проміжному періоді. Цей період характеризується відсутністю домінування двох найбільших політичних партій на політичній арені, а також інтенсивної конкуренції між ними.

2. Розглянувши розподіл місць у парламенті, можна спостерігати чітку тенденцію переходу до усталеної міжпартійної конкуренції, що вказує на суттєву різницю у форматі міжпартійної конкуренції на електоральному та парламентському рівнях, що також може бути викликано післявиборчим укрупненням парламентських фракцій (це неодноразово спостерігалось в Україні).

3. Наступний етап еволюції партійної конкуренції за розподілом голосів тривав протягом 2002–2007 рр. Цей етап характеризується тенденцією до усталеної конкуренції між партіями. За сегментацією трикутника Нагаями цей етап потрапив до сегменту G, тому можна стверджувати, що конкуренція відбувалась як мінімум між двома найбільшими партіями.

4. у 2007 р. було часткове наближення партійної конкуренції в Україні до біполярної, коли тільки дві партії змагаються за владу.

5. Міжпартійна конкуренція на парламентському рівні продемонструвала, що у 2007 р. відбувалося наближення до сегменту Н, що вказує на характер біполярної міжпартійної конкуренції, а це може пояснюватися впливом пропорційної виборчої системи, яка суттєво прискорила інституалізацію політичних партій як основних політичних акторів в Україні.

6. у 2012 та 2014 рр. за розподілом голосів можна спостерігати повернення формату партійної конкуренції до сегменту G, який характеризується домінуванням двох партій, але вплив на процес прийняття рішень залишається також і за «третіми» партіями.

7. За розподілом місць у парламенті спостерігається тенденція із більш чітким наближенням до формату міжпартійної конкуренції, коли «треті» партії мають суттєвий вплив. Така тенденція може бути пояснена поверненням до змішаної виборчої системи, коли партія із єдиного суб'єкта політичної боротьби перетворилась у домінуючого.

Таким чином, еволюція партійної конкуренції в Україні показує, що суттєві зміни відбулись у виборчих циклах після 2000 р. Якщо під час першого виборчого циклу значення партій-лідерів містились у сегменті розсіяної конкуренції, а під час другого – впритул до нього, то результати виборчих циклів 2002, 2006 та 2007 рр. демонструють постійне зростання частки голосів партій-лідерів та поступове зменшення рівня впливовості «третіх» політичних сил. Тенденція суттєво змінюється лише під час парламентських виборів 2012 та 2014 рр., за результатами яких ми можемо спостерігати поступове зменшення ролі переможців та відхід від сформованого на попередніх виборах тренду до біполярного формату змагань. Водночас, порівнюючи структуру графічного відображення даних електорального та парламентського рівнів, ми можемо з упевненістю констатувати, що виборча формула, яка застосовується в Україні для розподілу мандатів між переможцями виборів, суттєво викривлює реальне волевиявлення громадян та надає електорально необґрунтовані переваги партіям-переможцям. Заради об'єктивності потрібно зазначити, що вказаний ефект властивий усім без винятку виборчим формулам, оскільки під час кожного виборчого циклу утворюється запас неефективно використаних голосів виборців, які підлягають розподілу між партіями, які подолали виборчий бар'єр. Зменшення ваги цього ефекту можливе лише за умови формування стабільної партійної системи та більш результативного голосування виборців, що, у свою чергу, неможливо у державах із нетривалою історією демократії. Також суттєва відмінність між результатами голосування за партії і розподілом місць у парламенті виникає завдяки мажоритарному сегменту виборчої системи України, який дозволяє участь у виборах непартійних кандидатів, які під час формування парламентських фракцій приєднуються до переможців, викривлюючи таким чином електоральні результати партій порівняно з розподілом місць у парламенті. Порівнюючи криві UE та UP, ми можемо відзначити, що розташування точок конкуренції суттєво відрізняється у бік укрупнення політичних акторів. Зокрема, під час діяльності парламенту, сформованого за результатами виборів 2007 р., конкуренція між партіями-переможцями впритул наблизилася до біполярного формату змагань, що не корелюється з результатами виборів у відсотковому вираженні отриманих голосів.

Аналізуючи динаміку розвитку міжпартійної конкуренції у Республіці Польща, можемо відзначити суттєві відмінності порівняно з Україною. (Рис. 1.4).

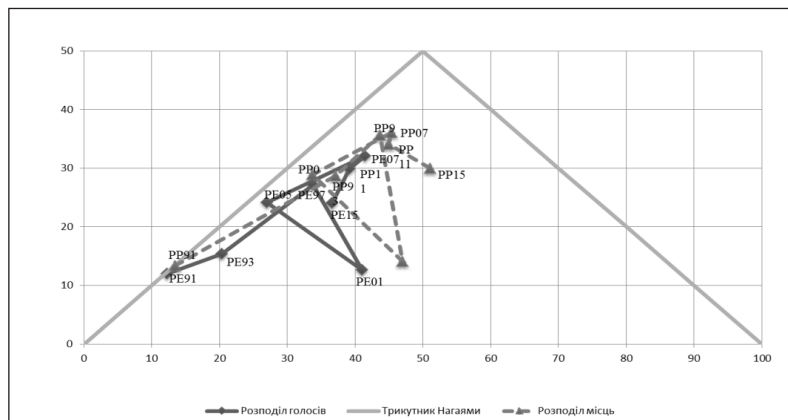

Рис. 1.4. Трикутник Нагаями для Польщі*

* Джерело: власні розрахунки автора

Можна зауважити, що, на відміну від України, динаміка змін міжпартійної конкуренції у Польщі за розподілом голосів має ознаки хаотичності. Якщо в Україні простежується чіткий поступальний рух до двопартійного формату конкуренції, то в Польщі напрям руху кривої від одних виборів до інших неодноразово змінював траєкторію. На основі аналізу графічної моделі ми можемо зробити такі висновки:

1) протягом перших трьох виборчих циклів міжпартійна конкуренція зосереджувалась у сегменті G, поступово рухаючись у напрямку від атомізованої партійної системи до двопартійного формату змагань;

2) після парламентських виборів 2001 р. точка конкуренції перемістилась у сегмент E, що свідчить про чітку тенденцію до формування системи з домінуючою партією;

3) за результатами виборів 2005 р. точка міжпартійної конкуренції повернулася до середньої частини сегменту G, для якого є *характерним* значний рівень конкуренції між лідерами перегонів за умови сильної позиції третіх партій;

4) після виборчого циклу 2007 р. формат міжпартійних змагань перемістився до сегменту H, для якого, як відомо, характерний двопартійний формат конкуренції, але після 2011 р. знову повернувся до верхньої частини сегменту G;

5) виборчий цикл 2015 р. показав, що тенденція руху міжпартійної конкуренції до сегменту G триває, а отже, значний рівень конкуренції між двома лідерами виборчих перегонів зберігається, але позиції третіх партій зростають.

Проте за розподілом місць формат міжпартійної конкуренції має деякі відмінності від міжпартійної конкуренції на електоральному рівні. Починаючи з 2007 р., можна спостерігати рух до біполярної міжпартійної конкуренції з несуттєвим впливом «третіх» партій, але вже у 2015 р. міжпартійна конкуренція має формат, у якому одна партія отримує понад 50% голосів, «треті» партії повністю втрачають свій вплив, а друга партія має вплив, але не суттєвий. Така тенденція у випадку Польщі може пояснюватись особливостями виборчої системи із застосуванням виборчої квоти Д'Онта, яка здійснює дискримінаційний вплив на «малі» партії і надає необґрунтовано високі переваги партіям-переможцям.

Різноступованість руху кривої у трикутнику Нагаями ще раз підтверджує високий рівень залежності формату партійної системи Польщі від стабільності електоральних упо-

добань населення держави. Проте виборчі цикли 2011 та 2015 рр. демонструють подібну тенденцію і в Україні – наближення міжпартійної конкуренції на електоральному рівні до формату значної конкуренції між двома партіями-лідерами, але із значним впливом третіх партій. Водночас така тенденція може вказувати і на рух до розсіяної міжпартійної конкуренції, але на парламентському рівні конкуренції спостерігається суттєва різниця тенденцій між Україною та Польщею.

Отже, графічна модель трикутника Нагаями демонструє те, що еволюція партійної конкуренції в Україні та в Польщі відбувалась у декілька етапів. в Україні перший етап характеризується розсіяною партійною конкуренцією і наявністю значної кількості партій, які беруть участь у виборчому процесі, але жодна партія не має достатньої переваги над іншими. Водночас партії часто змінюються залежно від електоральних уподобань. Другий етап характеризується встановленням стабільної партійної конкуренції, де дві партії мають значний вплив і змагаються між собою, проте «треті» партії зберігають значний вплив. Такий тип партійної конкуренції можна назвати багатополярним. Проте сьогодні можна спостерігати можливу тенденцію до «реверсу» партійної конкуренції до розсіяного типу. Значною мірою цьому сприяє застосування змішаної виборчої системи, яка дозволяє участь у виборах кандидатів без партійної приналежності, котрі після виборів приєднуються до фракцій парламенту, викривлюючи таким чином результати голосування за пропорційним сегментом системи.

Еволюція міжпартійної конкуренції у Польщі як на електоральному, так і на парламентському рівні відбувалась доволі хаотично, але після останнього виборчого циклу міжпартійна конкуренція парламентського рівня еволюціонувала від багатополлярної до біполлярної, за якої партія-лідер отримує понад 50% голосів, а «треті» партії повністю втрачають вплив. Така ситуація пояснюється застосуванням виборчої квоти Д'Онта, за якою перевага під час розподілу місць у парламенті надається великим партіям, зокрема й за рахунок дискримінаційного впливу на розподіл місць партій із незначними електоральними результатами.

Також потрібно відзначити, що використання методів графічних моделей, зокрема трикутника Нагаями, дає можливість не лише дослідити міжпартійну конкуренцію і пояснити, які чинники можуть впливати на той чи інший її тип, а й дозволяють за допомогою візуалізації великого масиву даних відстежувати тенденції до змін у певному хронологічному відрізку.

Список використаної літератури

1. Антошевський А. Розвиток польської партійної системи після 1989 року /А. Антошевський //Магістеріум. – 2008. – № 31. – С. 78.
2. Дюверже М. Политические партии /М. Дюверже. – Академический проект, 2007. – 544 с.
3. Липсет С. Структуры размежеваний, партийные системы и предпочтения избирателей /С. Липсет, С. Роккан //Центр социальных научно-информационных исследований отделения политической науки. – 2004. – № 4. – С. 222, 244.
4. Лихтенштейн А. Эквilibrium Дюверже в условиях ограниченной конкуренции: думские выборы 2003 /А. Лихтенштейн, Н. Яргомская //Полис. – 2005. – № 1. – С. 142.
5. Примуш, М. Історія і теорія політичних партій /М. Примуш. – Донецьк :КПИС, 2000. – 260 с.
6. Рагозин Н. Украина: партии и партийная система /Н. Рагозин. – Донецьк :Норд-пресс, 2006. – 202 с.
7. Романюк А. Партії та електоральна політика /А. Романюк, Ю. Шведа. – Львів :ЦПД – Астролябія, 2005. – 365 с.

8. Уоллерстайн М. Избирательные системы, партии и политическая стабильность / М. Уоллерстайн [Електронний ресурс]. – Режим доступа :http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacji_Polisa/V/1992-5-6-13-Wallerstein_Izbitatelnie_sistemi.pdf.
9. Grofman B. Comparing and contrasting the uses of two graphical tools for displaying patterns of multiparty competition :Nagayama diagrams and simplex representations /B. Grofman, R. D'Alimonte, A. Chiaramonte, S. Feld //Party politics. – 2004. – Vol. 10. – № 3. – P. 273–299.
10. Markowski R. System wyborczy – system partyjny – jakość demokracji / R. Markowski [Електронний ресурс]. – Режим доступа :<http://www.isp.org.pl/files/5085946460410533001263554687.pdf>.
11. Meleshevich A. Party systems in post-Soviet countries: a comparative study of political institutionalization in the Baltic States, Russia, and Ukraine /A. Meleshevich. – USA :Palgrave Macmillan, 2007. – 262 p.
12. Rae D. The Political Consequences of Electoral Laws /R. Rae. – Yale University Press, 1972. – 218 p.
13. Reed S. Duverger's Law is Working in Italy /S. Reed //Comparative Political Studies. – 2001. – № 34. – P. 312–327.

**THE USE OF GRAPHIC MODELING METHODS OF RESEARCH
INTO INTERPARTY COMPETITION IN UKRAINE AND POLAND:
METHODOLOGICAL PRINCIPLES AND PRACTICAL VALIDATION**

Serhii Rybachok

*The National University of Ostroh Academy,
Department of Political Science
Seminarska St., 2, 35800, Ostroh, Ukraine*

The article deals with the evolution of party competition in Ukraine and Poland using graphical modeling methods. The graphic model of the Nagayama triangle and its heuristic potential for the study of changes in party competition is explained. It was found that the evolution of party competition in Ukraine took place in several stages. The first stage was characterized by the formation of dispersed party competition, while the second stage witnessed the establishment of stable party competition, though with a tendency to form a system influenced by “third party” parties. As to party competition development in Poland, it was found that it was chaotic for a long time, but in 2007 and 2011 it became more bipolar. However, later in 2015 interparty competition acquired the format with one party winning an absolute majority.

Key words: parties, party competition, Nagayama triangle, Poland, Ukraine, graphic model.

УДК 329.058.2(4):061.1ЄС

ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИНИКНЕННЯ КОНЦЕПТУ ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ

Омелян Тарнавський

*Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
факультет історії, політології та міжнародних відносин,
кафедра політології та державного управління
вул. Кафедральна, 2, 58002, м. Чернівці, Україна*

У статті досліджено історію виникнення і становлення концепту євроскептицизму. Автор проаналізував процес наукової концептуалізації євроскептицизму і з'ясував основні теоретичні параметри досліджуваного феномена. Крім того, він узагальнив та виокремив ідейні засади євроскептицизму як суспільного явища і розкрив причини його появи. Дослідник розглянув предмет дослідження крізь призму євроінтеграції, європеїзації та глобалізації.

Ключові слова: євроскептицизм, антимаркетинг, Європейський Союз, євроінтеграція, європеїзація, глобалізація, об'єднана Європа, ЄОВС.

Євроскептицизм як своєрідна суспільна і політична реакція на процеси європейської інтеграції, на наш погляд, є логічним і зрозумілим явищем, навіть більше – нормальним у демократичних суспільствах країн, які є частиною Європейського Союзу або прагнуть нею стати. Адже воно демонструє, наскільки та чи інша нація готова приймати чи протистояти різним глобальним катаклізмам і викликам. Перед європейськими державами на початку 1950-х рр. постав виклик створення нового типу міжнародної організації, яка передбачала вельми тісні відносини між її членами. При цьому суспільства різних країн побоювались інколи протилежних наслідків інтеграційних процесів. З одного боку, перед ними постала проблема збереження національного суверенітету, з іншого – існував страх моноцентричного керівництва ключових держав-засновниць нового утворення – Франції і Німеччини. На думку лондонського професора історії Алана Мілворда, такі острахи були не безпідставними. Будучи дослідником історії ЄС, учений припустив, що формування Європейського співтовариства на міжнародній арені виглядало як поява нового типу держави. Він вважає, що європейська інтеграція, яка стала ключовим процесом післявоєнного періоду, передбачає створення єдиної держави загального добробуту. Ця модель національної держави, на його думку, буде ґрунтуватися на забезпеченні легітимності управління, відповідаючи на більшу кількість вимог від громадян, ніж коли-небудь раніше [1, с. 21–26]. Таким чином, побоювання євроскептиків щодо національної безпеки, спроможності захистити суверенітет своєї держави певною мірою, хоча й не цілком, були обґрунтовані.

З огляду на низку нез'ясованих аспектів предмета дослідження та у зв'язку з відносно непомітною увагою українських дослідників до цієї проблеми, метою пропонованої статті є вивчення історичних і теоретичних аспектів виникнення концепту євроскептицизму. Основними завданнями цієї роботи є дослідження історії виникнення і становлення концепту євроскептицизму, аналіз процесу наукової концептуалізації євроскептицизму, а також з'ясування ідейних засад євроскептицизму як суспільного явища.

Уже досить тривалий час науковці намагаються пояснити причини виникнення євроскептицизму. Так, українська дослідниця Євгенія Артьомова вважає, що однією із

причин євроскептицизму був саме панічний страх перед глобалізацією [2, с. 48–51]. На її думку, він з'являється у контексті реакції на глобалізацію з боку тих політичних партій, які сповідують ліву ідеологію. Водночас багато закордонних дослідників (зокрема, американський професор політології Метью Габель) зауважують на тому, що євроскептицизм не варто прив'язувати до якоїсь однієї політичної ідеології [3, с. 15–31]. Ми згодні з такою думкою, адже, як стверджує К. Флуд, євроскептицизм може бути одним із підходів до ідеології, але не є власне нею [4, с. 3]. Тим не менш, у такому ракурсі, додає Є. Артёмова, євроскептицизм постає як форма захисту національної ідентичності. Таке припущення заслуговує на увагу хоча б через те, що питання національної безпеки й ідентичності було важливим не тільки у повоєнний час, а й нині залишається пріоритетним для більшості держав.

З історичного погляду термін «євроскептицизм» відносно новий. Стосовно того, коли саме він виник, досі тривають дискусії серед науковців різних країн світу. Хорватські дослідники Інес Керсан-Шкабіч і Данієл Томіч доводять, що термін «євроскептицизм» бере своє коріння з політичного дискурсу британської Консервативної партії у контексті її позиції щодо членства Великобританії у Європейському економічному співтоваристві (ЄЕС) [5, с. 100–117]. На їхнє переконання, ця партія категорично рекомендувала стояти осторонь процесу європейської інтеграції ще на початку 1950-х рр. і щодо референдуму з питання членства Великобританії у 1975 р.

Британські вчені Роберт Хармсен і Менно Спирінг, а також норвезький дослідник Саймон Ашуд стверджують, що вперше термін «євроскептицизм» було вжито у виданні «The Times» у червні 1986 р. [6, с. 3; 7, с. 15–16]. Тоді йшлося про те, що корінь євроскептицизму – у позиції Великобританії проти французько-німецького домінування у ЄС. Французька дослідниця Агнес Александра-Кольєр доводить, що слово «євроскептицизм» уперше було озвучено прем'єр-міністром Великої Британії Маргарет Тетчер під час її знаменитої промови у м. Брюгге у 1988 р. [8, с. 5–8]. Водночас англійський дослідник Кріс Флуд переконаний, що перше використання терміна «євроскептицизм» засвідчено лише у 1991 р. у Британському національному корпусі – збірнику 100 мільйонів слів писемного та усного мовлення із широкого кола джерел [4, с. 10–14]. Дослідники Гарі Маркс і Лісбет Хюг узагалі твердять, що цей термін уперше з'явився у «The Economist» лише в грудні 1992 р., де описувалася критична думка населення Німеччини з питань європейської інтеграції [9, с. 119–127].

Як бачимо, сама історія появи поняття «євроскептицизм» дотепер є дискусійним питанням серед провідних дослідників європейських студій. Ми, у свою чергу, припускаємо, що слово «євроскептицизм» могло бути вжито у політичному дискурсі ще на початку 1950-х рр. Але це питання, вочевидь, потребує подальших уважних досліджень.

Хоча саме поняття «євроскептицизм» обговорювалось у медійному середовищі ЄС, починаючи з 50–80-х рр. минулого століття, у дискурсі політичної науки термін «євроскептицизм» закріпився лише у 1997–1998 рр. Завдячувати цьому слід французькому науковцю Бертранду Бенуа, який у своїй книзі «Соціальний націоналізм: анатомія французького євроскептицизму» досліджує тенденції євроскептицизму у Франції з 1988 до 1997 рр. Варто визнати, що вчений не дає конкретного визначення поняттю «євроскептицизм», але висловлює думку, що євроскептицизм у Франції є формою «соціального націоналізму» [10, с. 10–21]. Дослідник вважає, що певна частина французів бачить ЄС як загрозу для французької ідентичності, традиційних політичних й економічних інститутів цієї країни.

Ще однією, але більш змістовною щодо розкриття самого феномена євроскептицизму, стала праця британського політолога Пола Таггарта «Пробне інакомислення: євроскеп-

тицизм у сучасних західноєвропейських партійних системах» [11, с. 363–388]. Із самого початку під терміном «евроскептицизм» П. Тагарт мав на увазі скептичне ставлення до інтеграційних процесів у Європейському Союзі, а також різку критику політики ЄС. Він визначив його як прояв випадкової або глибоко вкоріненої опозиції до європейської інтеграції.

Із такою думкою частково погоджується Менно Спірінг – британський дослідник, професор університету Сассекса, який вважає, що коли йдеться про суспільний євроскептицизм у Британії, то слід вести мову про пасивний євроскептицизм [12, с. 15–33]. На його думку, існує багато євроскептичних організацій та, відповідно, налаштованих активістів громадянського суспільства, але насправді свою активність вони проявляють здебільшого в Інтернеті. Виникнення євроскептицизму дослідник пояснює розширенням ЄС: чим більше він розростається, тим більше поширювався критичний дискурс щодо євроінтеграції. М. Спірінг упевнений, що це зумовлено питаннями національної безпеки держав-членів.

Британський дослідник Стівен Джордж вважає, що якщо «евроскептик» – це той, хто виступає проти розширення повноважень ЄС, тоді Великобританія – це євроскептична держава [13, с. 15–33]. Р. Хармсен і М. Спірінг із цього приводу пояснюють, що євроскептицизм Британії переважно пов'язаний із «загальною психікою» королівства. Він містить у собі як і післявоєнну образу, так і специфіку сучасних міжнародних відносин. Британці вважають, що вони інакші, і це теж є складовою причин євроскептицизму. На думку дослідників, ЄС потенційно може позбавити королівство його унітарності і єдності [14, с. 13–14]. Цю тезу підтверджують американська дослідниця Лісбет Хюга й англійський експерт з ЄС Гері Маркс. Науковці переконані, що євроскептицизм є реакцією громадян на неспроможність національного уряду захистити їх.

Шведська дослідниця Фелісітас Рабігер вважає, що причиною виникнення євроскептицизму стало надмірне проникнення ЄС у національні системи управління. Вчена переконана, що євроскептицизм є негативною реакцією держави-члена (політичної еліти і населення) саме на це проникнення [15, с. 201–223]. Про таку підставу йдеться і у статті норвезького дослідника Йохана П. Олсена «Багатолика європеїзація», який пише, що саме «централізоване проникнення» ЄС у національні справи вплинуло на посилення євроскептичних настроїв [16, с. 921–952].

У свою чергу, англійський історик Ентоні Фостер виникнення євроскептицизму бачить у прямому зв'язку з національними почуттями інакшості британців (як і Р. Хармсен та М. Спірінг), «особливо після II світової війни» [17, с. 10–11]. Він вважає, що євроскептицизм у Британії (як початковий євроскептицизм) можна розглядати загалом із двох позицій: боязні стосовно територіальної цілісності і несприйняття усього європейського, а не тільки ЄС, а також через національну «інакшість» британців. Британський євроскептицизм є справді особливим і специфічним, дуже схожим на швейцарський варіант євроскептицизму, який характеризується традиційним нейтралітетом Швейцарії щодо якихось військових чи/та політичних союзів, зокрема щодо членства в ЄС та НАТО. Незважаючи на це, до 2016 р. Великобританія була членом ЄС понад 40 років, що свідчить про відносно невеликий вплив євроскептиків на політику влади Сполученого Королівства та підтверджувало тезу Р. Хармсена і М. Спірінга про пасивний (інтернетний) євроскептицизм. Але червневий референдум 2016 р. радикально змінив цю ситуацію і станом на початок 2017 р. ЄС готує необхідні рішення для виключення Великобританії зі складу ЄС, оскільки більше половини британців проголосували за її вихід [18].

У зв'язку з поняттям британської інакшості вчений Майкл Кітінг формулює інший термін, що, на його погляд, виникає з останнього – «британськість», та пов'язує євроскеп-

тицизм саме з цим словом і його глибоко філософською сутністю. Дослідник, зокрема, стверджує, що євроскептицизм є ідеологією справжньої британськості [19, с. 107–128]. Відповідно, можемо припускати, що кінцевою метою такої ідеології мав би бути або вихід Великобританії з ЄС, що вже починається, або/та сприяння зменшенню ролі і впливу ЄС на міжнародні процеси загалом і Британію зокрема.

Свій внесок у концептуалізацію євроскептицизму зробив і інший відомий британський науковець Кріс Флуд. у своїй праці «Євроскептицизм: концептуальна проблема» він аналізує термін «євроскептицизм» і зазначає, що перша частина цього слова «євро» означає ЄС. Друга ж – «скепсис» – сумнів. Закінчення «-изм», на думку К. Флуда, надає слову ознаки термінологічної науковості, що має конкретне визначення [4, с. 3]. Апелюючи до лінгвопсихологічних основ євроскептицизму, дослідник відзначає, що, на відміну від, наприклад, націоналізму, «ЄС-скептицизм» (формулювання К. Флуда) є суто негативним поняттям, як антикапіталізм, антимілітаризм або антисемітизм. К. Флуд також переконаний, що у політичному й економічному дискурсах євроскептицизм є ідеєю, яка фокусує увесь негатив, спрямований у бік ЄС. Хоча, на наш погляд, значення євроскептицизму цим не обмежується, адже він створює такі умови, у яких Європейський Союз розвивається, беручи до уваги різну критику. Але, як слушно зауважує іспанський дослідник Карлос Хуберіас, євроскептицизм зберігає свою привабливість лише у тому разі, якщо він не загрожує існуванню та розвитку ЄС [20, с. 45–77].

К. Флуд також вважає, що євроскептицизм виник як ідея, але він не є ідеологією, а лише одним з інструментів для певної із них. На його думку, євроскептицизм перебуває на периферії певної політичної ідеології. Із таким визначенням можна погодитись, адже євроскептицизм властивий різним політичним силам, що сповідують відмінні, іноді протилежні ідеологічні цінності. Будь-яка ідеологія має конкретну мету, натомість євроскептицизм є настільки багатогранним поняттям і явищем, що його часто використовують абсолютно протилежні ідеологічні табори як певний політичний інструмент. Крім того, євроскептики часто критикують ЄС і його окремі інституції, не пропонуючи альтернативних рішень чи дій. Хоча, на думку дослідників І. Керсан-Шкабіч і Д. Томіч, суть євроскептицизму полягає не стільки в тому, щоб пропонувати щось, скільки у тому, щоб виступати проти всього, що ставить під питання політичну, економічну і соціальну безпеку, а також суверенітет однієї країни і її народу загалом.

Якщо К. Флуд та низка інших дослідників вважають, що євроскептицизм беззаперечно пов'язаний тільки з ЄС як утворенням, то дослідниця Фелісітас Рабігер розширює межі визначення цього явища і відзначає, що євроскептицизм розглядається як негативна реакція на європеїзацію загалом. Із цим, до речі, погоджується українська дослідниця Олександра Гісса, яка відзначає, що причиною виникнення євроскептицизму є сам процес європеїзації [21, с. 96–99]. Але ніхто з них не дає чіткого визначення поняттю «європеїзація». Роберт Ладреч, американсько-британський професор європейських студій, був першим, хто вжив цей термін. Під європеїзацією він розумів «інкрементний¹ процес переорієнтації напряму і форми політики до такої міри, коли політична й економічна динаміка ЄС стане частиною організаційної логіки національної політики і політичної системи» [22, с. 69–88.]. Тобто, на його думку, процес європеїзації передбачає вплив ЄС на країни, що входять до нього. Подальший науковий диспут щодо цього поняття призвів до розширення трактування європеїзації. Наприклад, британський політолог Джеймс Сміт, досліджуючи культурну європеїзацію Шотландії, відзначає, що європеїзація передбачає націо-

¹ Той, що збільшується.

нальну адаптацію до європейської адміністративної практики [23, с. 147–165]. Результати нашого наукового пошуку показали, що більшість дослідників погоджуються із таким трактуванням європеїзації. Проте не всі. Так, англійський професор політології Ян Бейч стверджує, що європеїзація не може бути одностороннім процесом, має багаторівневий зміст. За його словами, європеїзація – це процес взаємодії ЄС та його членів, під час якого вони впливають один на одного [24, с. 11–12]. Отже, європеїзація – це не тільки вплив ЄС на певну державу, її політико-культурний простір, а й зворотній вплив тієї ж країни на сам ЄС. Ми, з одного боку, згодні з останнім визначенням цього терміна, якщо розуміти його лише в контексті ЄС; але, з іншого боку, вважаємо, що європеїзація стосується не тільки (не стільки) ЄС, а охоплює усю Європу. Про це також твердить професор політології Анатолій Круглашов [25, с. 7–83]. Тому, незважаючи на те, що це поняття було введено з метою опису відносин між ЄС та його країнами-членами, ми переконані, що сьогодні європеїзація повинна отримати значно ширше тлумачення й означати процес уніфікації європейських цінностей, політики та управління, які сприймаються суб'єктами міжнародних відносин як взірці на європейському континенті. Адже ЄС – це далеко не всі країни Європи. З огляду на це розвиток ЄС може розглядатись як один із вдалих прикладів європеїзації. Про це ще раніше йшлося у дослідженні британської вченої Хелен Уоллес [26, с. 369–382]. Дослідниця переконана, що європеїзація є складовою більш масштабного процесу – глобалізації.

Таким чином, якщо розглядати євроінтеграцію як результат європеїзації, то в підсумку євроскептицизм справді можна вважати специфічною реакцією саме на європеїзацію, яка є більш широким поняттям, ніж євроінтеграція.

Як бачимо, більшість дослідників пов'язують виникнення євроскептицизму з такими причинами, як страх перед глобалізацією, занепокоєння щодо втрати державного суверенітету і суверенності національної влади, паніка через нібито створення наддержави в особі ЄС, де національні уряди не матимуть впливових повноважень, а всі рішення прийматиме центральна наднаціональна влада, через дефіцит демократії тощо. На наш погляд, очевидним є те, що такий євроскептицизм побудований переважно на страхах перед потенційними загрозами, які, однак, не підтверджуються дійсністю ЄС. Підстави й аргументи ранніх євроскептиків (1950-ті рр.), а отже, фундаторів цієї суспільно-політичної течії, були доволі гіпотетичними і ніяк не корелювали з тим, що насправді пропонували організації, які передували створенню ЄС (ЄОВС, ЄЕС). Адже держави – члени спочатку ЄОВС та ЄЕС, а пізніше – ЄС мали і мають досить важелів, щоб не допустити того, чого євроскептики боялись і бояться донині. Серед досить вагомих інструментів – той, що всі важливі рішення у ЄС (наприклад, про прийняття іншої країни у лави членів) приймаються одностайно. Такий принцип означає, що у разі відсутності голосів усіх країн – членів ЄС (раніше ЄОВС, ЄЕС) рішення про членство та інші важливі питання організації не вважаються прийнятими. Про це йшлося у Паризькому договорі 1951 р. (ст. 98), підтвердилось у Маастрихтському договорі 1992 р. (Договір про заснування ЄС), (ст. 49). Якщо немає одностайності у такому питанні, то немає і прийнятого рішення. Це, між іншим, стосується і багатьох інших важливих аспектів функціонування ЄС. Так, наприклад, було зі спробою прийняття Конституції ЄС, коли питання про її запровадження було винесено на національні референдуми окремих країн – членів ЄС. Урочисте підписання Конституційного договору відбулося 29 жовтня 2004 р. у Римі. Він мав набути чинності після ратифікації в усіх країнах Європейського Союзу, але результати референдумів у Франції і Нідерландах були не на користь Конституції, тому цей процес зазнав цілковитого фіаско.

Ще одним яскравим прикладом, що підтверджує гіпотетичність, а не реальність засадничих тез ранніх євроскептиків, став минулорічний референдум Великої Британії щодо

членства у ЄС, яка, використавши статтю 50 Маастрихтського договору, подала заявку про свій вихід зі складу ЄС. Цей факт заперечує категоричні думки щодо дефіциту демократії і відсутності національного впливу на владу ЄС. Крім того, Паризьким (ст. 28) і Маастрихтським (ст. 31) договорами також було передбачено, що держава-член може утриматись від прийняття якогось рішення, якщо воно певним чином шкодить чи не відповідає її інтересам. у такому разі держава-член не зобов'язана застосовувати рішення, але визнає, що це рішення має обов'язкову силу для Союзу. в дусі взаємної солідарності відповідна держава-член повинна утримуватись від будь-яких дій, здатних спричинити конфлікт з ЄС чи іншими членами. Це означає, що держави – члени ЄС мають право не брати участь у якомусь процесі чи угоді, якщо вони вважають, що це йде їм не на користь або ж вони мають інші вагомні аргументи. Прикладом також може бути неприєднання певних країн до Шенгенської угоди (Ірландія, Великобританія – не хотіли приєднуватись; Хорватія, Кіпр, Румунія, Болгарія – мають приєднатись, але ще не зробили цього) та до так званої зони «Євро» (Данія, Велика Британія, Швеція, Польща, Чехія, Угорщина, Хорватія, Румунія).

Наведені аргументи є відповіддю тим євроскептикам, які будують свої позиції на страху щодо можливого розширення ЄС, вважають ЄС недемократичним у прийнятті рішень, нарікають на його централізовану наддержавність. Звісно, ми не ведемо мови про те, що євроскептицизм, який ми бачимо сьогодні у ЄС, є ідеєю, що ґрунтується на страхах потенційних небезпек чи тривог держав-членів. Ні, нинішні скептичні настрої щодо ЄС чи/та окремої його політики/інституції часом себе виправдовують. Але ми вважаємо, що первинний євроскептицизм – той, який зароджувався з ідеї антимаркетингу, був заснований на хибних засадах, відповідно до яких євроскептики вбачали у ЄС лише перспективні (гіпотетичні) проблеми, виклики, ризики і страхи перед державами – кандидатами чи членами ЄС (ЄОВС). На сьогодні ж можемо сказати, що побоювання тодішніх євроскептиків себе не виправдали. Однак у результаті розвитку євроскептицизму в політичній площині його аргументи значно поповнились та набули зовсім іншого характеру. Для прикладу, якщо на початку євроінтеграційних процесів політики деяких держав узагалі виступали проти створення об'єднаної Європи, що можна трактувати як антиєвропеїзм, то з початку 90-х рр. євроскептики позиціонують себе не противниками ЄС, а противниками його розширення, посилення повноважень його інституцій чи/та критикують через певну недемократичність прийняття рішень тощо.

Отож, уже знаємо, що євроскептицизм як феномен виникнув і почав розвиватись у 50-х рр. минулого століття, фактично зі стартом євроінтеграційних процесів. Євроскептична реакція на останні була, на наш погляд, цілком очікуваною, адже такий грандіозний проект, як «об'єднана Європа», не міг утворитись без критики і сумнівів, тобто скептичних настроїв серед політиків і деяких науковців. Відповідно, якщо ідейні натхненники євроінтеграції непорушно тримали цей курс, то її опозиціонери, але не принципові противники (що важливо наголосити), зайняли позиції євроскептиків. Сам термін, як свідчить історичний аналіз, міг з'явитись у політичному дискурсі буквально в першому п'ятиріччі існування ЄОВС. Проте наукове осмислення цього суспільно-політичного феномена почалось дещо згодом – лише наприкінці 90-х рр. минулого століття. Але якщо Бертранд Бенуа був першим, хто написав наукову працю, що торкалась євроскептицизму загалом, то Пол Таггарт став фактично «концептуальним батьком євроскептицизму».

В Україні перші дослідження євроскептицизму почали з'являтися лише декілька років тому. Тут варто згадати праці таких науковців, як І. Нечаюк, Є. Артьомова, О. Гісса. Саме ці дослідниці, на наш погляд, нині формують основу євроскептичних студій в Україні. Однак, якщо їхні праці спрямовані на політико-практичний аспект цього феномена,

то наші напрацювання стосуються його теоретико-концептуальних й історичних засад із позиції політичної науки. Вже те, що спектр наукових досліджень із проблем євроскептицизму є досить широким, свідчить про актуальність цих студій.

Список використаної літератури

1. Milward A.S. The European Rescue Of The Nation-State /Alan S. Milward. – London :Routledge, 1992. – 488 p.
2. Артџомава Є.С. Євроскептицизм: сутність, передумови і тенденції поширення / Є.С. Артџомава. //Вісник СевНТУ. – 2012. – № 136. – С. 48–51.
3. Gabel M.J. Interests and Integration: Market Liberalization, Public Opinion and European Union, Ann Arbor /Matthew J. Gabel. – Michigan :University of Michigan Press, 1998. – 192 p.
4. Flood C. Euroscepticism: a problematic concept (illustrated with particular reference to France /Chris Flood //The academic association for Contemporary European Studies. – 2002. – № 32. – 22 p.
5. Kersan-Škabić I. Recognizing Euroscepticism in Croatia – Study Upon a Student Population / I. Kersan-Škabić, D. Tomić //Ekonomska Istraživanja. – 2009. – № 22. – 133 p.
6. Usherwood S. Euroscepticism as a lever: contesting European integration with ulterior motives /Simon Usherwood //Europe's social substrate Workshop. – 2014. – № 1. – 16 p.
7. Harmsen R. Introduction: Euroscepticism and the Evolution of European Political Debate /R. Harmsen, M. Spiering //Euroscepticism: party politics, national identity and european integration. – Amsterdam – New York :European Studies, 2004. – 290 p.
8. Alexandre-Collier A. Euroscepticism under Margaret Thatcher and David Cameron: From Theory to Practice /Agnès Alexandre-Collier //Observatoire de la société britannique. – 2015. – № 17. – 11 p.
9. Hooghe L. Sources of Euroscepticism /L. Hooghe, G. Marks //Palgrave Macmillan. – 2007. – № 42. – P. 119–127.
10. Benoit B. Social-Nationalism: an anatomy of French euroscepticism /Bertrand Benoit. – Surrey :Ashgate Pub Limited, 1997. – 175 p.
11. Taggart P. A touchstone of dissent: Euroscepticism in contemporary Western European party systems /P. Taggart //European Journal of Political Research. – 1998. – № 33. – P. 363–388.
12. Spiering M. British euroscepticism /Menno Spiering //Euroscepticism: party politics, national identity and european integration /Menno Spiering. – Amsterdam – New York :European Studies, 2004. – 290 p.
13. George S. Britain: Anatomy of a Eurosceptic state /Stephen George //Journal of European Integration. – 2000. – № 1. – 15–33 p.
14. Harmsen R. Introduction: Euroscepticism and the Evolution of European Political Debate / R. Harmsen, M. Spiering //Euroscepticism: party politics, national identity and european integration /R. Harmsen, M. Spiering. – Amsterdam – New York :European Studies, 2004. – 290 p.
15. Rabiger F. New Eurosceptics or European Union Lovers? Tendencies of Popular Euroscepticism in United Germany /Felicitas Rabiger //Walking the Tightrope: Europe between Europeanisation and Globalisation: Selected papers presented at European studies intensive programme 2010, University of Groningen. – Groningen, 2011. – (Euroculture consortium). – 325 p.
16. Olsen P.J. The Many Faces of Europeanization /P. Johan Olsen //Journal of Common Market Studies. – 2002. – № 5. – P. 921–952.
17. Forster A. Euroscepticism in Contemporary British Politics: Opposition to Europe in the British Conservative and Labour Parties Since 1945 /Anthony Forster. – London :Routledge, 2002. – 168 p.

18. Kirk A. EU referendum results and maps: Full breakdown and find out how your area voted /A. Kirk, M. Coles, C. Krol //The Telegraph. – 2017. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://www.telegraph.co.uk/news/0/leave-or-remain-eu-referendum-results-and-live-maps/>.
19. Keating M. Reforging the Nation: Britain, Scotland and the Crisis of Unionism /Michael Keating //Multinational Federalism: Problems and Prospects. – New York :Palgrave Macmillan, 2012. – (Comparative territorial politics). – P. 107–128.
20. Хуберіас К.Ф. Антиєвропеїзм и євроскептицизм: анализ ситуации после разширення Європейського Союзу на восток /Карлос Флорес Хуберіа. //Журнал Польського інституту-та міжнародних дел «Європа». – 2007. – № 2. – С. 45–77.
21. Гісса О. Поняття «євроскептицизм» як об'єкт дослідження сучасної політичної науки /Олександра Гісса //Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи :матер. II Міжнар. наук.-практ. конф. студ. та аспір. – Чернівці, 2012. – (Букрек). – С. 96–99.
22. Ladrech R. Europeanization of Domestic Politics and Institutions: The Case of France / Robert Ladrech //Journal of Common Market Studies. – 1994. – № 32. – P. 69–88.
23. Smith J. Cultural Aspects Of Europeanization: The Case Of The Scottish Office /James Smith //Public Administration. – 2001. – № 79. – P. 147–165.
24. Bache I. Europeanization and Multilevel Governance: Cohesion Policy in the European Union and Britain /Ian Bache. – Plymouth: Rowman & Littlefield, 2008. – 193 p.
25. Круглашов А.Н. Пути европеизации Беларуси: между политикой и конструированием идентичности (1991–2010) /А.Н. Круглашов ;под ред. О. Шпараги. – Минск :Изд. И.П. Логинов, 2011. – С. 7–83.
26. Wallace H. Europeanisation and Globalisation: Complementary or Contradictory Trends? / Helen Wallace //New Political Economy. – 2000. – № 5. – P. 369–382.

HISTORICAL AND THEORETICAL ASPECTS OF THE EMERGENCE CONCEPT OF EUROSCEPTICISM

Omelian Tarnavskiy

*Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
Faculty of History, Political Science and International Relations,
Department of Political Science and Public Administration
Kafedralna str., 2, 58002, Chernivtsi, Ukraine*

The author studies the history and origin of the concept of Euroscepticism. He analyzes the process of conceptualization of Euroscepticism and the theoretical parameters of the studied phenomenon. The article proposes certain evaluation of the researched phenomenon and singles out some fundamental principles of Euroscepticism as a social event. Additionally the article reveals the causes of Euroscepticism and explores a subject of studying in the light of European integration, Europeanization and globalization.

Key words: Euroscepticism, anti-marketing, European Union, European integration, Europeanization, globalization, united Europe, ECSC.

УДК 323.1

ПАТРІОТИЧНИЙ РЕНЕСАНС У СУЧАСНІЙ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ: МІЖ НАЦІОНАЛІЗМОМ І СОЦІАЛЬНИМ ПОПУЛІЗМОМ

Борис Філатов

Політична рада політичної партії «Українське об'єднання патріотів»

У статті визначаються причини ренесансу політичних патріотичних сил у сучасній Європі. Окреслено чинники розвитку ренесансу патріотичних політичних сил на тлі явищ етноцентризму і соціального популізму. Розкрито сутність патріотичного ренесансу, що характеризується виходом на політичну авансцену раніше маргінальних радикальних груп. Активізація цих сил пояснюється інклюзивною природою патріотизму, який охоплює не лише праві націоналістичні консервативні сили, а й інші політичні групи, які декларують захист національних інтересів. Зазначається, що параметри і динамічні характеристики сучасного патріотичного ренесансу потребують інституційного втілення для оцінки масштабів явищ та його перспектив. Розглядаються можливості патріотизму консолідувати суспільство на широкій ціннісній та ідейній основі.

Ключові слова: ренесанс патріотичних політичних сил, соціальний популізм, праві націоналістичні консервативні сили, національні інтереси, етнічні групи, правочентричні політичні сили.

Просування ідей та цінностей у сучасній політиці не вичерпується виключно доктринальним змістом або історією ідей. Виразними причинами набуття популярності певним політичним напрямом є успіх інституційного будівництва, застосування нових комунікаційних технологій, глибокий аналіз очікувань та прогнозування стану громадської думки. Патріотичні політичні рухи в різних країнах сучасного світу переживають період підвищення популярності, нових електоральних здобутків та динамічного просування до найбільш впливових і масштабних політичних проєктів. Причини ренесансу політичного патріотизму в сучасному світі пов'язані як із розвитком національних політичних систем, так і з тенденціями глобального порядку денного. Внаслідок міграційних процесів населення європейських країн відчуває себе незахищеним та вимагає просування до порядку денного питань соціального захисту, підвищення рівня життя і відстоювання національних інтересів попри пріоритети міжнародної інтеграції. Уряди правочентристських і лівоцентристських коаліцій перебувають перед складними дилемами необхідності збереження макроекономічних показників та задоволення соціал-популістських вимог.

Сучасні праві та консервативні політичні сили у Європі й США, провідних країнах Азії й Африки набувають популярності та впливу через невизначеність стратегічних шляхів розвитку багатьох країн, пошук ними свого місця у мінливому світовому порядку. Патріотичні партії і рухи переживають ренесанс з огляду на інклюзивну природу патріотизму, який охоплює не лише праві, націоналістичні та консервативні сили, а й інші політичні групи, які декларують захист національних інтересів. Вони проголошують про користь громадян тієї чи іншої країни, а також декларують дотримання цінностей політичної нації у широкому розумінні. Водночас засобом поширення популярності патріотичних політичних сил у сучасному світі є висунення відверто популістських вимог, які можуть ставити під сумнів стабільність існування багатьох держав. Для України сучасний популізм є спільною настановою багатьох політичних сил. З огляду на події на Євромайдані права частина політичного спектру в нашій державі істотно диференціювалась і набула нових рис.

Саме тому дилема етноцентризму й соціального популізму потребує зваженого підходу і неупередженого аналізу. Параметри і динамічні характеристики сучасного патріотичного ренесансу потребують аналізу його інституційного втілення для оцінки масштабів явищ та його перспектив.

До дослідження проблеми правих тенденцій у світовій політиці доклали зусиль чимало вітчизняних учених. Зокрема, М. Гримська долучилася до розробки ультраправих політичних партій у Швеції [1], Г. Грігор'янц здійснює вивчення піратських партій та їхнього ставлення до піратства в авторському праві [2], Г. Ільтьо здобуває нову інформацію про розвиток партійної системи та громадянського суспільства України [3], І. Раупова активно досліджує діяльність Європейської народної партії у рамках Ради Європи [4], Т. Рева надає термінологічний аналіз правоекстремістських партій [5]. Зарубіжний дослідник О. Лейн долучається до висвітлення ставлення європейських еліт до зростання популярності європейських правих сил [12]. Водночас істотної актуальності набуває розкриття особливостей зростання популярності патріотичними політичними силами, які об'єднують як праву, так і правочентристську частину партійного спектру.

Метою статті є встановлення змісту явища відродження сучасного політичного патріотизму на тлі явищ етноцентризму і соціального популізму.

Інституційне зростання сучасних нових правих сил у Європі і світі пов'язане не лише із соціальною ситуацією та викликами, які формує стан міжнародної безпеки, а й також з ідейно-ціннісними пріоритетами, які є привабливими у сучасному соціально-психологічному кліматі Європи. Політика мультикультуралізму, яка була покликана усунути наслідки постколоніального існування багатьох країн Азії та Африки, їхніх відносин із колишніми метрополіями, призвела до створення безпрецедентної ситуації з міграцією, яка потребує компенсаторних важелів. До таких важелів належить нове доктринальне переосмислення ролі європейських народів у сучасному світі, а також розв'язання питання автентичності в умовах де-факто поліетнічних держав. Потребують свого вирішення і концептуальні суперечності захисту прав людини та гуманізму, а також цінностей національного відродження (а подекуди й розбудови патріотичної нації). Тому теоретики європейського націоналізму зазначають, що сучасним європейцям потрібна нова символічна і духовна матриця. Як вважає Мільтон Еш, «для нових європейських правих, особливо Алана де Бенуа, характерною є критика та заперечення монотеїзму загалом і християнства зокрема на користь «аутентичної» європейської традиції. Поки всі опановують неоязичницькі практики, Бенуа бере на озброєння політеїзм у більш широкому теоретичному значенні. у своїй роботі «Бути язичником» він сповідує цінності політеїзму» [13].

Створенням нової політико-філософської ідентичності мислителі сучасної Європи намагаються не лише висловити сукупність почуттів інтелектуалів у Європі постнаціоналізму, а й сформулювати нову доктрину патріотизму, яка не буде суперечити загальним цінностям спільного європейського простору. Політичні наслідки глобалізації у вигляді стандартизації, узгодження та уніфікації інтересів, усунення мовних і культурних розбіжностей визначають не лише сприятливе, а й негативне та скептичне ставлення. Попри те, що офіційні інститути ЄС не висловлюються за культурну уніфікацію, багато європейських правих політичних партій стають на захист місцевої і регіональної специфіки. Вони намагаються висувати як політичну вимогу зведення бар'єрів для представників інших рас і культур, незважаючи на зовнішнє сприйняття загальнодемократичних практик і підходів. Саме для патріотичної Європи як ніколи актуальним є слоган «єдність у багатоманітності», коли різні етноідентичності можуть сприяти збереженню культурного коду Європи загалом. Як зазначив Мільтон Еш, «для де Бенуа це всього лише повернення до політеїзму

цінностей – ідеї, що не існує ніякого об'єктивного соціального прогресу, що різні народи повинні мати різні моральні порядки, релігійні світогляди і спільні долі, що скине нинішній порядок і дозволить європейцям повернутися до своєї істинної духовної традиції» [13].

Попри традиції мультикультуралізму, сучасний патріотичний ренесанс у Європі характеризується виходом на політичну авансцену раніше маргінальних радикальних груп. Особливо характерним це явище є для країн Центральної та Східної Європи, де вже протягом близько трьох десятиліть функціонують електоральні демократії. Набуття популярності групами, які висувають політичні претензії до етнічного складу окремих держав, стану та розміщення етнічних меншин, спричиняється тривалою нерозв'язаністю проблем у міжетнічних відносинах, які існують із часів повалення комуністичного ладу. Ідеологічне декларування дружби народів у колишньому соцтаборі призвело до замовчування міжнаціональних зіткнень та збереження подібних проблем на тривалий час. На сучасному етапі маргінальні праві сили, які висувають патріотичні гасла, здобувають певний відчутний результат на виборах. Причиною цього є застарілі національні стереотипи та історичні образи. Згідно з думкою М. Сміта і Т. Шифрін, «Світанок – Народна коаліція» (Úsvit – Národní Koalice) є партією крайніх правих популістського антиімміграційного спрямування, яка базується на антиромських позиціях і антиіммігрантському расизмі. Їм знадобилося 6,88%, щоб виграти 14 парламентських місць (із загального числа 200) на виборах 2013 року [14].

Ренесанс правих сил у сучасній Європі вимагає таких інституційних форм, які будуть забезпечувати ефективність політичного управління. Здобуття патріотичними політичними силами рівня парламентів є досить звичним явищем. Однак вказані партії досі не здобули статусу лідерів урядових коаліцій. Лише за умови цілісної і плідної співпраці є можливою значна повна перемога патріотичних політичних сил на парламентських виборах. Як повідомляють М. Сміт і Т. Шифрін, партія «Світанок – Народна коаліція» була заснована японсько-чеським бізнесменом Томіо Окамурою як реалізація ідеї прямої демократії із платформою, заснованою на боротьбі з корупцією. Незважаючи на його змішану чесько-японську спадщину, Окамура є расистом, який запропонував вислати ромів до Індії [14].

Висування новими європейськими правими вимог до діючих урядів і суспільства загалом є політичним напрямом, пов'язаним із параметрами етнополітичного розвитку Європи. Нові демократичні держави перебувають перед тиском поставторитаризму й тоталітарних практик правління, що підвищує рейтинговість правих у країнах Центральної та Східної Європи. Зростання тиску соціального популізму і гасел відвертого радикального націоналізму є істотним прикладом невдоволення населення процесами євроінтеграції, які тривають із 1997 року. Відразу після виборів 2013 року, зауважують аналітики, чеські депутати повстали і виключили Т. Окамуру з парламенту. Проте він заснував нову партію – «Свобода і пряма демократія» (СПД). Також він організував демонстрації проти біженців [14].

Зростання впливу і значення патріотичних партій і рухів у країнах сучасного ЄС пов'язане з їхніми спробами охопити впливом увесь спектр політичної діяльності правих сил. Частина політичних сил є орієнтованою на радикальні групи у суспільстві, інша частина спрямовує зусилля на більш консервативні прошарки населення. Особливо характерними є спроби формування патріотичних партій на правоцентристській основі. Диверсифікація соціальної бази змушує патріотичні політичні сили вибудовувати свою політико-комунікаційну концепцію з урахуванням різних соціальних груп та мінливих настроїв у суспільстві. Також велику роль відіграє приклад інших країн. Депутати «Світанку» були проти расизму Т. Окамури, вони прагнуть створити велику партію за зразком французького Національного фронту [14].

Внутрішні ресурси розвитку патріотичних рухів у сучасному світі пов'язані з високою мобілізаційною спроможністю націоналістичних і правих ідеологій, які апелюють до національної пам'яті, а подекуди до духовного (релігійного) досвіду тієї чи іншої нації. Політична практика сучасної Центрально-Східної Європи показує, що зростання євроскептичних уподобань спричинило збільшення популярності саме правих консервативних політичних сил, які мають патріотичну риторику. Попри процеси глобалізації і вестернізації, тематика національного минулого залишається актуальною частиною політичного дискурсу. Це спричиняє вплив на напрями еволюції патріотичних політичних сил. Як вважає К. Новікова, польські праві не є однорідною силою. Подекуди на зібраннях прихильників Я. Корвін-Мікке і народників лунали гасла, що «Право і Справедливість» і «Громадянська Платформа» – це однакове зло. і в ході дискусій відродився передвоєнний поділ на народовців (прихильників ідеолога націоналістів Романа Дмовського) та симпатиків Юзефа Пілсудського [6].

Попри актуальність національної пам'яті та придатність історичного матеріалу для політико-технологічної міфотворчості, політична мобілізація окремих груп населення, зокрема молоді, спричиняє наслідки, які мають значення далеко за межами обмежених уподобань окремих соціальних груп. Радикалізація позицій і висловлення політичних сил призводить до посилення напруги у міжетнічних взаєминах. Якщо розглядати співвідношення настроїв електорату та їхню підтримку патріотичних гасел і декларацій, то можна побачити політичну мобілізацію громадян на основі негативного ставлення до інших етнічних груп, що спричиняє загрозу європейським цінностям толерантності та політики мультикультуралізму. Згідно з К. Новіковою, «молодих поляків почала також втомлювати так звана «педагогіка сорому», себто постійне нагадування, що поляки колись громили євреїв, виселяли німців чи потребують вибачення перед українцями. Інакше кажучи, наявний брак рівноваги між слушним визнанням своїх провин і почуттям гордості за батьківщину та її успіхи» [6].

Настрої соціальних груп, які підтримують патріотичні сили і рухи, формуються на основі відповідних джерел в інформаційному полі. Наявність у Польщі інституалізованої правої або патріотичної преси формує погляди цілих поколінь населення. у сучасній Україні, попри велике різноманіття друкованих та періодичних видань, не можна виокремити ті, які виражають погляди певної частини спектру. Партійна преса також є досить епізодичною та активізується переважно у передвиборчий період. Тому перспективою розвитку вітчизняних патріотичних сил є формування партійно-ідейних сегментів політичної преси, які будуть спрямовані на відповідні соціальні групи. Приклад Польщі свідчить про формування певної культури споживання політичної інформації, яка виникла у посткомуністичний період.

Ренесанс патріотичних сил у Європі пов'язаний із підвищенням актуальності етнічності у політичному побуті населення. Наявність етноорієнтованих музичних та артистичних політико-комунікаційних продуктів, які мають не лише політико-технологічне, а й власне мистецьке значення посилюють позиції патріотичних сил у правих політичних колах інтелігенції. Інституалізація неформального патріотичного політичного дискурсу є вагомим підґрунтям для утримання ядра патріотичних політичних сил. Так, польські оглядачі вважають, що «насправді патріотична поп-музика – це дуже вагоме слово антиурядового фольклору народників. Причому її слухає молодь й із кіл інтелігенції, а школярі часто лише із неї вивчають сторінки недавньої польської історії» [6].

Зростання електоральної підтримки патріотичних рухів та їх подальша інституалізація у країнах Центральної та Східної Європи пов'язані також із реальною і дієвою допо-

могою центрів влади і державного управління. Після 20 років демократичних трансформацій в Угорщині правоцентристські та праворадикальні політичні сили отримали політичну владу й можливість змінити політичний режим у країні. Статус правлячих партій, які контролюють кілька гілок влади, а також мас-медіа, створює унікальні можливості для просування патріотичних консервативних та націоналістичних ціннісних концептів, які можуть посісти досить вагоме місце у суспільній свідомості. Водночас має місце критичне ставлення до правлячих патріотичних сил, спричинене соціально-економічним становищем в Угорщині. Як стверджує угорський експерт із комунікацій і блогер А. Джамбор, «протягом своїх чотирьох років при владі уряд Угорщини на чолі з прем'єр-міністром Віктором Орбаном реструктурував демократичну систему, нівелювавши значення незалежних гілок влади, розпаливши соціальну ворожнечу» [11].

Крім того, що праві та правоцентричні політичні сили у Центральній та Східній Європі акцентують увагу на національних інтересах і національній моделі розвитку (яка не повною мірою збігається з орієнтирами міжнародної інтеграції), вони піддають ревізії досягнення демократичного розвитку країн пострадянського простору. у погіршенні соціально-економічної ситуації та соціальних стандартів правлячі сили Угорщини звинувачують своїх лівих і лівоцентристських опонентів. Водночас сприйняття політичної дійсності крізь призму конфлікту руйнує можливості для консолідації та реалізації масштабних інфраструктурних проектів усередині країни. Як зауважують аналітики проекту «Kathon», одним із найпопулярніших гасел «Фідес» є таке: «Угорська економіка для угорців». Програма партії «Йоббік» пропонує «різко збільшити податки на прибуток транснаціональних корпорацій і відмовитись платити МВФ, відновити приватизацію національного надбаня» [8].

Свідоме бачення проблеми міграції як вузької та такої, що може оминати Угорщину внаслідок певних протекціоністських дій, свідчить про спробу максимально спростити ситуацію стосовно комунікаційного меседжу. Водночас масштаб проблеми дозволяє формувати провідну лінію інформаційного фокусу та діяльності правлячої групи, не звертаючись до інших важливих питань розвитку економіки і забезпечення соціальних стандартів. Популістські гасла задовольняють невибагливу публіку, але формують ядро прихильників із не досить інтелектуальних верств населення. Також популістські гасла і риторика спонукають самі політичні сили трансформувати свою політичну платформу відповідно до фокусу, який визначає політичний лідер. «Ось чому немає ніякої необхідності в єдиній європейській міграційній політиці: хто потребує мігрантів – можуть узяти їх, але не змушуйте їх їхати до нас, ми не потребуємо їх», – сказав В. Орбан [10].

Зростання впливу патріотичних рухів у країнах Центральної і Східної Європи пов'язано з упередженим ставленням населення до конкретних груп, які різко відрізняються за своєю культурною специфікою від титульної нації. Ксенофобія, що не властива соціалістичним і комуністичним країнам, принаймні на декларативному та ідеологічному рівні, із розгортанням процесів глобалізації стала звичним явищем. Значну роль у зростанні електоральної підтримки правих відіграє те, що етнічні групи мають надто сильні конфесійні розбіжності щодо більшості. На думку правої громадської активістки М. Гадзієлі, «біженці є загрозою нашій культурі, вони не асимілюються у нашому суспільстві» [9].

Зростання ксенофобських настроїв призводить до розгортання масової участі у патріотичних політичних рухах навіть серед тих громадян, які не є від початку прихильниками націоналістичних або консервативних доктрин. Побутовий шовінізм і ксенофобія є тими почуттями і проявами, які забезпечують емоційний шлях до політичного вибору безвідносно до глибокого вивчення соціальних та економічних реалій. Як вважає Б. Беч-

мен, коли конкретно йдеться про мусульман, польська реакція не завжди була привітною. За результатами Європейського соціального дослідження 2014 року, 34,3% поляків відповіли, що ніяким мусульманам не повинно бути дозволено приїхати до Польщі. Цей рівень ісламофобії різко контрастує із відносно толерантними поглядами і може бути пов'язаний з історично сильною релігійною складовою національної ідентичності Польщі. Мусульманська громада у Польщі становить лише близько 20 000 осіб (0,1% населення), польський народ історично визначається його сильною католицькою більшістю [7].

Через наявність антиемігрантських настроїв, а також побутові прояви нетолерантності до інших етносів цілком зрозумілою є зовнішньополітична позиція урядовців країн Центральної та Східної Європи, які жорстко протестують проти квотування і розподілів біженців з азійських та африканських країн між країнами ЄС. Як зазначала польський прем'єр-міністр Е. Копач на саміті ЄС щодо кризи біженців, «ми будемо приймати стільки біженців, скільки ми можемо собі дозволити... Я обіцяю польському народові, що ми не будемо показувати себе чорною вівцею Європи, але ми також не допустимо, щоб наші інтереси якимось чином були поставлені під загрозу» [7].

Зростання популярності правих консервативних сил у країнах ЄС стало однією із детермінант політики на загальноєвропейському рівні. Політичні і державні дії сучасної Європи усвідомлюють зростання популярності та електоральної ваги європейських правих. Керівництво інститутів управління сучасного ЄС має на меті угамування антиемігрантської істерії, оскільки цю хвилю протестів можуть легко опанувати радикальні та позасистемні політичні групи. Віце-президент Європейської комісії Франс Тіммерманс висловив глибоку стурбованість із приводу політичних подій у Європі щодо реакції на кризу мігрантів. Він розповів британському суспільному мовленню, що «якщо ми не в змозі знайти стійкі рішення [на кризу мігрантів], ви побачите сплеск ультраправих на європейському континенті», повідомляє «The Independent» [12].

Аналіз наслідків ренесансу патріотичних сил у Європі і світі доводить, що прогрес у збільшенні привабливості праворадикальних течій спричинений, зокрема, стереотипністю мислення значних мас населення, а також наявною медіа-структурою політики, яка спричиняє швидке поширення негативних настроїв та емоційну оцінку політичних подій. Як зауважують експерти, домінування правих політичних сил може істотно зменшити можливості для ухвалення консенсусних рішень щодо проблем емігрантів у Європі. На думку Петера Вільсона, нинішні мігранти й біженці породжують кризи і ворожість, вони можуть спричинити сплеск націоналізму у всій Європі [15].

Таким чином, соціальні і соціально-психологічні засади зростання впливу патріотичних партій і рухів у Європі спричинені як негативними очікуваннями населення, так і специфікою прогнозування політичної ситуації, яка відводить правим та консервативним радикальним течіям роль у дестабілізації сталої політичної ситуації. Однак слід зауважити, що умови демократії передбачають різноманіття думок у межах формування порядку денного, тому політичне представництво радикальних позицій може відкрити шляхи до широкого обговорення та нових підходів до вирішення наявних проблем. Замовчування мігрантської кризи або недостатня увага до неї можуть спричинити консервування проблеми та її поширення у майбутньому.

Отже, параметри зростання впливу політичних патріотичних рухів пов'язані не лише із кризовістю у світовій економіці, а й із пошуком нової парадигми між політичними інститутами та їхнім соціальним середовищем. Подолання невизначеності і нерішучості коаліційних урядів у парламентських республіках сучасного ЄС було актуалізовано збереженням певного комплексу проблем у багатьох європейських країнах протягом трива-

лого часу. Праві й націоналістичні політичні сили обрали радикальний шлях завоювання електоральних симпатій, намагаючись відповісти на більшість соціальних питань. Патріотичні сили у країнах Центральної та Східної Європи, розпочинаючи як маргінальні і позасистемні рухи та групи, набувають респектабельності, стають парламентськими політичними силами з огляду на невдоволення населення процесами розвитку ЄС. Зростання соціал-популістських настроїв в Україні спричинене очікуваннями від Євромайдану в умовах зовнішньої загрози. Ці та інші явища зумовлюють патріотичний ренесанс як зростання електоральної підтримки широким спектром соціальних груп ідей захисту державності та ефективності політичного управління і дієвої демократизації. Перспективою дослідження теми, порушеної у цій статті, є політичні вимоги патріотичних політичних сил у межах широкої співпраці заради забезпечення динамічного національного розвитку.

Список використаної літератури

1. Гримська М.І. Крайні праві політичні партії в Швеції: від маргінальності до успіху /М.І. Гримська //Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Філософія. Соціологія. Політологія». – 2015. – № 5. – С. 54–61. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу :http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdufsp_2015_5_9.
2. Грігор'янц Г. Піратські партії та їх відношення до піратства в авторському праві / Г.Грігор'янц //Evropsky politicky a pravni diskurz. – 2015. – Vol. 2. – Iss. 4. – С. 153–157. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу :http://nbuv.gov.ua/UJRN/evrpol_2015_2_4_24.
3. Ільтьо Г. Роль молодіжних організацій в розвитку партійної системи та громадянського суспільства України /Г. Ільтьо //Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Серія «Політологія. Соціологія. Право». – 2012. – № 1. – С. 24–27.
4. Раупова І. Діяльність Європейської Народної Партії в рамках Ради Європи: її вплив на позиціонування України /І. Раупова //Вісник Львівського університету. Серія «Міжнародні відносини». – 2012. – Вип. 31. – С. 143–148. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу :http://nbuv.gov.ua/UJRN/VLNU_Mv_2012_31_18.
5. Рева Т.С. Правоекстремістські партії: термінологічний аналіз /Т.С. Рева //Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2013. – № 3. – С. 201–204. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу :http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdakkkm_2013_3_49.
6. Чому радикалізується польська молодь [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://tyzhden.ua/World/157088>.
7. Bachman B. Diminishing Solidarity: Polish Attitudes toward the European Migration and Refugee Crisis /B. Bachman [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://www.migrationpolicy.org/article/diminishing-solidarity-polish-attitudes-toward-european-migration-and-refugee-crisis>.
8. Fidez – Hungarian response to the left-liberal globalization [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://katehon.com/1236-fidesz-hungarian-response-to-the-left-liberal-globalization.html>.
9. Gander K. 'Today refugees, tomorrow terrorists': Eastern Europeans chant anti-Islam slogans in demonstrations against refugees /K.Gander [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://www.independent.co.uk/news/world/europe/refugees-crisis-pro-and-anti-refugee-protests-take-place-in-poland-in-pictures-10499352.html>.
10. Hungarian prime minister says migrants are 'poison' and 'not needed' //Reuters and Agence France-Presse contributed to this report [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<https://www.theguardian.com/world/2016/jul/26/hungarian-prime-minister-viktor-orban-praises-donald-trump>.

11. Jambor A. Hungary: Establishing a right-wing state /A. Jambor [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2014/04/hungary-establishing-right-wing--20144111385559303.html>.
12. Lane O. The Rise of Right Wing Politics is What European Elites Fear Most From Migrant Crisis /O. Lane [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://www.breitbart.com/london/2015/09/25/hold-hold-are-european-leaders-only-now-dealing-with-the-migrant-crisis-because-they-fear-the-rise-of-the-right/>.
13. Milton A. An Introduction to the European New Right /A. Milton [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://www.socialmatter.net/2014/12/20/introduction-european-new-right/>.
14. Smith M. Fascism and the far right in Europe: country by country guide and analysis / M. Smith, T. Shifrin [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://www.dreamdeferred.org.uk/2016/04/fascism-and-the-far-right-in-europe-country-by-country-guide-part-one/>.
15. Wilson P. The end of sovereignty /P. Wilson [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://www.prospectmagazine.co.uk/magazine/the-end-of-sovereignty>.

PATRIOTIC RENAISSANCE IN CONTEMPORARY CENTRAL-EASTERN EUROPE: BETWEEN NATIONALISM AND SOCIAL POPULISM

Boris Filatov

Political Council of the Political Party „Ukrainian Union of Patriots”

In the article, the reasons of political patriotic forces renaissance in contemporary Europe are revealed. The factors of the development of the patriotic political forces within phenomena of ethnocentrism and social populism are determined. The content of the patriotic renaissance, characterized by the growing number of the political marginal radical groups. The activation of these forces caused by the inclusive nature of patriotism, which encompasses not only the right nationalist conservative forces, but also other political groups. It is underlined that the parameters and dynamic characteristics of the contemporary patriotic renaissance required institutionalization development. The possibilities of patriotism to consolidate society on a broad value and ideological basis are considered.

Key words: renaissance of patriotic political forces, social populism, right-wing nationalist conservative forces, national interests, ethnic groups, right-centric political forces.

УДК 322+34804(477)

СТАНОВЛЕННЯ АДВЕНТИЗМУ НА ГАЛИЧИНІ ТА ВОЛИНІ В УМОВАХ ПОЛІТИЧНО-ІДЕОЛОГІЧНОГО НАПРЯМУ П РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Валентин Шевчук

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
історичний факультет, кафедра давньої історії України та архівознавства
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Валентина Куриляк

*Острозька академія, факультет міжнародних відносин,
кафедра історії
вул. Семінарська, 2, 35800, м. Острог, Україна*

На основі архівних та історичних джерел проаналізовано політично-ідеологічний напрям Речі Посполитої щодо розвитку та становлення адвентистських осередків на територіях Галичини і Волині. Виявлено протиріччя між прийнятими конституційними постановами та практичними діями польської влади щодо протестантських релігійних течій у період 1919–1939 рр.

Ключові слова: ідеологія Речі Посполитої, церква Адвентистів сьомого дня, заборонені віросповідання.

Виникнення, становлення та розвиток більшості протестантських деномінацій серед українського населення Галичини і Волині на початку 20-х рр. XX ст. супроводжувався постійним контролем та переслідуванням із боку місцевих державних органів влади, поліції [3, с. 155]. Хоча варто відзначити те, що дії політичних урядовців суперечили їхній власній Конституції, яка була прийнята 17 березня 1921 р. у результаті Установчого сейму під сильним впливом демократичного руху статтею 111 була затверджена така постанова: «Всім громадянам гарантувалася свобода совісті і релігії ... жоден громадянин не може бути через свої релігійні вірування обмеженим у правах, якими користуються інші громадяни. Всі жителі Польської держави мають право вільно сповідувати публічно чи приватно свою віру і дотримуватися правил їхньої релігії або обряду, якщо це не суперечить публічному порядку або суспільній моралі» [1, с. 9].

Незважаючи на затверджені в Конституції права та свободи для усіх громадян, ідеологічна політика Речі Посполитої вбачала загрозу в поширенні реформаторсько-протестантських ідей на території Західної України. Польські урядовці, аналізуючи ідеологію протестантизму, зауважили, що вона є небезпечним суспільним чинником, здатним зруйнувати релігійне та національне життя населення Речі Посполитої. Наприклад, в ідеології більшості протестантських конфесій акцентується увага на заповіді «не вбивай», котра записана в П'ятикнижжі Мойсея. і саме дотримання цієї біблійної постанови, на думку урядовців, приносило шкоду Польщі, оскільки саме «сектанти роблять супротив у війську при користуванні зброєю» [2, с. 1]. Водночас поглиблення національної проблеми, на думку представників державної адміністрації, ускладнювалося тим, що на територіях Волині і Галичини основну масу населення

становив елемент українізму, тобто корінні жителі Західної України були схильними до національної ідентифікації та утворення локальних груп [3, с. 155].

Ще з середини XIX ст. державні структури, діяльність яких поширювалася на теренах Східної Галичини і Волині, намагалися законодавчо обмежити розвиток протестантських релігійних рухів на території сучасної України. Зокрема, в матеріалах про спостереження за забороненими релігійними організаціями Президіальний відділ воєводства від 23 червня 1924 р. у справі Товариства дослідників Святого письма дозволив adeptам юридично не визнаних, але й не заборонених віросповідань проведення домашніх богослужінь, якщо вони не суперечать праву чи моралі, чинним державним законам Речі Посполитої [4, с. 2]. По суті, цей документ виключав можливість публічного проповідування власних релігійних принципів, але водночас дозволяв збиратися членам церкви в неофіційних спорудах для проведення служінь.

Парадоксально те, що, декларуючи повну свободу релігії, польський уряд надавав циркуляри секретним органам влади, а особливо поліції, у яких містилися вказівки щодо трактування і дотримання деяких статей офіційних законів. Наприклад, Львівське воєводство і Магістрат (орган міського самоврядування) у 1924 р. отримали документ під назвою: «Вказівки про спостереження за забороненими релігійними організаціями» [4, с. 22]. у цьому документі урядовці розділили протестантські конфесії на три категорії: дозволені, правно невизнані і заборонені. Дозволені були римо-католицька, греко-католицька церкви, три єврейські громади й одна євангелічна церква, котра отримала статус дозволеної від Австро-Угорського уряду в 1892 р. Статистичні дані 1933 р. свідчать про те, що у Львові найбільше було греко-католицьких – 56 та римо-католицьких – 30 приходів [4, с. 45].

Віросповідання, що належали до категорії «правно невизнані, але й не заборонені» згідно з циркуляром мали право на «проведення домових відправ, якщо вони не є противниками законодавства чи моральності» [4, с. 45]. Секти, які належали до третьої категорії «заборонені», мали право переходити в інші категорії. До заборонених за даними департаменту і Міністерства у справах релігії та народної освіти Речі Посполитої (1929 р.) на території Західної України належали 22 громади, зокрема і церква Адвентистів сьомого дня [4, с. 45]. У результаті того, що церква АСД виконувала четверту заповідь, яка закликає утримуватись від будь-якої роботи в суботній день, категорично відмовлялася визнавати Діву Марію як святого заступника людського роду та з огляду на деякі інші пункти свого віровчення, адвентисти довго не могли перейти від категорії заборонених до категорії правно невизнаних. Зауважимо, що 25 травня 1932 р. Міністерство у справах релігії Польщі сформувало інструкцію щодо сект, у якій містилася така характеристика церкви Адвентистів сьомого дня: «Адвентисти сьомого дня, найбільш фанатична секта на пункті відмови від військової служби і схильності до громадського (соціального) анархізму... Адвентистська спільнота сприяє негативній суспільній практиці і має небажану політичну ідеологію» [5, с. 152–153].

Отже, церква Адвентистів сьомого дня у міжвоєнний період на території Галичини не здобула офіційного статусу церкви, хоча конституція Речі Посполитої у той час передбачала свободу віросповідання своїм громадянам. Проте в результаті своєї діяльності адвентисти отримали статус «толерантної секти». Таким чином, члени церкви АСД мали право здійснювати свою діяльність на основі загальних толерантних гарантій, наданих владою. Підкреслимо, що на території сучасної Волинської області, яка в той час належала до Російської імперії (до 1919 р.), існував окремий, виданий для церкви правничий акт, котрий на підставі розпорядження Міністерства внутріш-

ніх справ від 6 листопада 1906 р. № 4532 гарантував (принаймні формально) релігійну свободу.

Неодноразово керівництво церкви АСД на території Галичини намагалося, починаючи з 1921 р., отримати легальний статус та врегулювати відносини церкви з державою, хоча їхні спроби так і не мали позитивних результатів, на відміну від громад, які функціонували на Волині, оскільки з 1906 р. були офіційно визнані в Російській імперії. І коли територія Волині перейшла під владу Речі Посполитої у 1919 р., волинські адвентисти на основі їхнього попереднього легального статусу мали від польського уряду більше привілеїв, хоча й не були визнані урядом офіційно [8].

На основі агентурних даних видно, що представники польської влади з недовірою ставилися до діяльності адвентистських громад. Наприклад, на думку тернопільського воєводи, «адвентисти є непевним елементом з політичної точки зору, про що свідчить факт співпраці деяких членів сект з українськими підіривними організаціями» [6, с. 158]. У своєму доносі воєвода зауважує, що «адвентисти не володіють жодними інституціями, фундаціями, але отримують підтримку з головного центру керівництва у Варшаві ... і у Львові вони знаходяться по вулиці Кубасевича буд. 3. під керівництвом пастора Павла Енглерта ... і до того ж відносини з місцевою є у них лояльними» [4, с. 63].

Якщо проаналізувати міжконфесійні відносини церкви АСД з іншими офіційно визнаними церквами в міжвоєнний період, то згідно з судовими протоколами проти членів церкви АСД з боку керівників римо-католицької церкви були необґрунтовані звинувачення. Наприклад, у 1929 р. проти Михайла Неретка була порушена кримінальна справа, в якій він обвинувачувався «у злочині в зневазі релігії за пунктом 122 Австрійського кримінального кодексу». Тобто члена церкви АСД звинуватили, що «він допустив зневагу католицької релігії» [6, с. 54].

Наголошуючи на сумнівному походженні адвентистського вчення, дивних способах їхнього проповідання та не традиційному архітектурному оформленні протестантських церковних будівель, автори обвинувачуваних публікацій називали їх у відкритій пресі дуже підозрілою сектою. Греко-католицька церква активно виступала проти поховання адвентистів на громадських кладовищах. Наприклад, коли в одного із членів Богданівської громади Семена Бойка померла донька, місцевий священник разом зі старостою суворо заборонили їм ховати її на загальному цвинтарі, щоб таким чином «не осквернити» землі, де лежать інші покійники. і коли дійшло до того, що батько вирішив поховати доньку у власному саду, повітовий староста зрештою дозволив поховати небіжчицю на своєму полі за 500 метрів від села. З того часу у с. Богданівка протестанти ховали своїх небіжчиків саме на цьому клаптику землі. Це є гірким спогадом нелегкого становлення церкви АСД не тільки у цій місцині, а й на території усієї Галичини [7 с. 45].

Також за повідомленням Станіславського (Івано-Франківського) воєводського управління 11 січня 1937 р. близько 10 години в с. Тумеж у помешканні Анни Березівської були збори сектантів. Мешканці села повибивали вікна, а після їх виходу з будинку били сектантів так, що Юрко Кокура помер. Напад був спровокований священником греко-католицької церкви Ярославом Дерлицею. в акції взяло участь близько 20 нападників. Убивця Михайло Стебницький. Постраждало 16 осіб. Звичайно, офіційна влада щодо інциденту завела карну справу, навіть відбувся виїзний суд, на якому священник свою причетність категорично заперечив. Ця гучна судова тяганина практично закінчилась тим, що ніхто до відповідальності притягнутий не був [9].

На нашу думку, такого роду акції своїм успіхом великою мірою завдячували ефекту натовпу. Це припущення має право на існування, оскільки, судячи з доступних історичних матеріалів, більшість актів агресії населення проти протестантів, описані у джерелах та літературі, були колективними. Майже завжди ініціатором і навіть безпосереднім учасником подій були місцеві греко-католицькі священики.

Аналіз архівних документів, преси та тодішньої публіцистики свідчить про те, що релігійна діяльність адвентистів не мала надмірної уваги державних структур та населення. Причиною цього була відстороненість течії від активного громадського життя і відсутність масового проповідування та демонстративності. Місцеві чиновники переважно характеризували представників церкви АСД як «елемент малоактивний, неінтелігентний і убогий» [4, с. 20].

Водночас місцевий староста легко міг знайти «вагому причину», щоб опечатати молитовний дім, оскільки влада доручила йому затверджувати бюджет чи кошторис місцевих протестантських громад. Місцеві чиновники не дозволяли проводити обряд хрещення у відкритих водоймищах; якщо воєводське управління дозволяло проводити релігійні протестантські з'їзди, то староста чи довірений магістратури повинен був переписати всіх присутніх, імена і прізвища яких вносились у «чорні» списки польських спецслужб [7, с. 43].

Отже, зберігаючи вигляд поборників громадських свобод, уряди європейських країн робили вигляд, що дотримуються принципів свободи совісті, однак не зважали на те, коли місцеві духовні пастирі домінуючих релігій застосовували власні методи боротьби із «протестантською ерессю». Майже всі протестантські церковні союзи «не змогли легалізувати своє становище в міжвоєнній Польщі. Протягом усього проаналізованого періоду їхня діяльність у регіоні супроводжувалася постійними спостереженням та протидією з боку державних та церковних органів» [3, с. 151], хоча в конституційному праві польським урядом було офіційно дозволено вільно сповідувати свої релігійні переконання.

Список використаної літератури

1. Конституція Речі Посполитої від 17.03.1921 р. //Відомості Польської Ради. – 1921. – № 111. – 10 с.
2. Державний архів Волинської області ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 1861. – Арк. 1.
3. Леда А.Я. Протестантські течії в релігійному житті українців Галичини у міжвоєнний період (1919–1939 рр.): автореф. дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01. «Історія України» /А.Я. Леда. – Львів, 2006. – 208 с.
4. Державний архів Львівської області ДАЛО. – Ф. 1. – Оп. 14. – Спр. 1950. – Арк. 2.
5. Archiwum Akt Nowych Warszawa. – AAN V. – 1374. – S. 152–153.
6. Lyko Z. Sytuacja prawna Kościoła Adwentystycznego w Polsce Miedzywojennej 1918–1939 /Z. Lyko. – Warszawa :Znaki Czasu, 1979. – 380 s.
7. Жукалюк М. Кризь бурі, шторми, лихоліття /М. Жукалюк. – К. :Джерело життя, 2009. – 543 с.
8. Шевчук В. Особистий архів. Відеозапис розмови з Антонюком Володимиром Ананійовичем, 1925 р.н., уродженцем с. Пожарки Рожищанського р-ну Волинської обл. – 26.12.2009.
9. Шевчук В. Особистий архів, аудіозапис розмови з Грицюком Дмитром Дмитровичем уродженцем с. Пожарки Рожищанського р-ну Волинської обл. – 16.05.2010.

**FORMATION ADVENTISM IN GALICIA AND VOLYN UNDER POLITICAL
AND IDEOLOGICAL DIRECTION POSPOLYTA**

Valentyn Shevchuk

*Lviv National Ivan Franko University, Faculty of History,
Department of Ancient History and Archival Ukraine
University str., 1, Lviv, 79000, Ukraine*

Valentina Kurylyak

*Ostroh Academy, Department of International Relations,
Department of History
Seminar str., 2, 35800, Ostroh, Ukraine*

This article is an attempt to analyze the political and ideological principles of the Polish-Lithuanian Commonwealth the development and establishment of the Adventist centers in Galicia and Volyn based on archival and historical sources. It has been revealed that there were contradictions between the constitutional regulations and the adopted practical activities of Polish authorities in relation to the Protestant denominations in the period from 1919 to 1939.

Key words: ideology of the Polish-Lithuanian commonwealth, Seventh Day Adventist Church, banned religion.

УДК 329:316.75

ІДЕЇ ЯК ОСНОВНА СКЛАДОВА ІДЕОЛОГІЙ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ: ОСОБЛИВОСТІ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ

Геннадій Шипунов

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті встановлено, що на тлі великої кількості визначень поняття «ідеологія» доцільним для здійснення ефективних емпіричних досліджень, зокрема ідеологій політичних партій, є вироблення та застосування його мінімальної дефініції. Визначено, що основним складовим елементом ідеології є ідеї, які у результаті їхньої інтерпретації та адаптації лягають в основу програм політичних партій, конструюючи їхні цілі.

Ключові слова: ідеї, ідеологія, політичні партії, конструктивізм, дискурсивний інституціоналізм, дискурс, політична комунікація.

Концепт ідеології, незважаючи на те, що ось уже протягом багатьох десятиліть перебуває у центрі активних теоретико-методологічних дискусій, надалі залишається одним із найбільш невизначених і контроверсійних понять політичної науки [6, с. 130; 7, с. 29]. Це створює серйозні проблеми із його застосуванням під час емпіричних досліджень, зокрема в контексті аналізу ідеологій політичних партій. Як слушно зауважує американський науковець Дж. Геррінг, ідеологія стала жертвою своєї популярності: сьогодні вона має надто багато значень [11, с. 979]. Іншими словами, проблема визначення ідеології є дуже складною, оскільки цей термін надзвичайно перевантажений смислами, що робить його недостатньо стабільним для ефективного використання в емпіричних дослідженнях.

Отже, ця ситуація у контексті вивчення ідеологій політичних партій вимагає звернення до такого визначення ідеології, яке було б релевантним (корисним із пізнавального погляду) для цього роду досліджень. Тут найкращою методологічною стратегією, на нашу думку, є підхід, запропонований італійським науковцем Дж. Сарторі. Згідно з ним найефективніший спосіб розв'язати проблему семантичної перенасиченості поняття – це сформулювати його мінімальну дефініцію. Вона долає невизначеність, вказуючи на те, що має бути включено або виключено з цього класу. Тобто необхідно визначити ядро поняття, його єдиний невід'ємний, ідіосинкратичний атрибут або невеликий набір таких атрибутів, які універсально узгоджені між собою [16, с. 58–64].

Тож, виходячи з цієї стратегії, найоптимальнішою мінімальною дефініцією ідеології вважаємо її визначення як системи або сукупності пов'язаних між собою невинесковим чином ідей [11, с. 980; 3, с. 27]. Центральним елементом (ядром) поняття «ідеологія» є ідея. На цьому тлі логічно постають актуальні дослідницькі питання: якого значення набуває ідея як конституюючий елемент ідеології, а також яким чином ідеї у такому статусі перетворюються на детермінуючий чинник політичних процесів і створюють ідеологічну основу програм політичних партій?

Тут треба зазначити, що західна політична наука представлена цілим комплексом ґрунтовних досліджень впливу ідей на політику, зокрема крізь призму формування ідеологічних засад діяльності політичних партій. Про це свідчать праці, зокрема, Р. Хеффер-

нана, Ш. Берман, К. Хея, Дж. Геррінга, В. Шмідт, Дж. Голдштейн та Р. Кеохейна. Водночас, незважаючи на досить велику увагу вітчизняних науковців до проблем, пов'язаних із вивченням ідеології загалом та партійної ідеології зокрема, сформульовані нами питання залишаються на периферії їхніх наукових інтересів. Окремі аспекти визначеної проблеми аналізують у своїх працях Ю. Шведа, Л. Четверікова, О. Новічкова, М. Морарь, С. Конончук, О. Ярош.

Актуальність цієї проблеми та її недостатня розробленість у рамках української політичної науки зумовлює мету нашого дослідження – визначити сутнісні характеристики ідей як основного складового елемента ідеології і механізми їхнього впливу на формування ідеологій політичних партій.

Критика ідеологічної (фальсифікованої) свідомості, як слушно зауважують Р. Гальцева та І. Роднянська, займалась викриттям класової або групової природи ідей, які вона (свідомість) використовувала; водночас не був заперечений схоплений А. Дестютом де Трасі внутрішній принцип ідеології як послідовної організації ідейного матеріалу навколо певної цілі (що постулює й особливу методику передачі цих ідей – «науку про їхнє вираження»). Отже, якщо ідеологія не тільки етимологічно, а й змістовно базується на «ідеї», то необхідно з'ясувати той новий сенс, якого набуває цей класичний загальнофілософський термін [2, с. 19]. Розв'язуючи вказану проблему, ми погоджуємось із твердженням К. Мангейма, що у цьому контексті йдеться не про грецьку платонічну «ідею» у її статичній пластичній повноті, не про прообраз речей, а про певну мету, яка спроектована у нескінченну даль та впливає на нас звідти [5, с. 186].

Зі схожих позицій до розуміння ідеї як складової ідеології виходить і Х. Арндт. Так, за її словами, ідеологія є буквально тим, що означає назва: це логіка ідеї. Її предмет становить історія, до якої застосовано «ідею». Причому «ідея» в ідеології – це не осягнена розумом вічна сутність Платона і не регулятивний принцип розуму Канта, а всепояснюючий інструмент історичного буття. Рух історії та ідейно-логічний процес мисляться такими, що відповідають одне одному. Тож, усе, що відбувається, трапляється відповідно до логіки однієї ідеї. «Слово «раса» в расизмі зовсім не свідчить про справжній інтерес до людських рас як царини наукового дослідження, а позначає «ідею», за допомогою якої рух історії пояснюється як один послідовний процес ... Расизм – це гадка, начебто існує рух, притаманний самій ідеї раси», – наголошує Х. Арндт. За її твердженням, ідеології претендують на пізнання і пояснення таїнств усього історичного процесу – таємниць минулого, плутанини сьогодення та непевностей майбутнього через те, що їхні відповідні ідеї мають внутрішню логіку [1, с. 522–523].

Таким чином, ідеї як ядро ідеології прагнуть визначати і визначають логіку розгортання історико-політичного процесу, задаючи основні культурно-духовні та соціально-економічні параметри його перебігу. І саме в такому розумінні ідеї, на нашу думку, перетворюються на дійовий, детермінуючий фактор політики, набуваючи статусу незалежної змінної, що дає змогу пояснити комплексні соціально-економічні та політичні трансформації. у цьому ракурсі ідеї, створюючи ідеалізований образ політичної реальності, стають історично значущими [9, с. 32–33]. Розкриваючи свою суть і самореферентуючи себе саме у такому контексті, ідеї, за висловом Д. Белла, «перетворюються на соціальний важіль» і, як наслідок, стають ідеологією [2, с. 21]. у цьому розумінні ідеї слугують фундаментом для формулювання цілей, які, у свою чергу, будучи результатом інтерпретації ідей, створюють ідеологічне ядро програм політичних партій. Тут, на наш погляд, цікавим, хоча і дискусійним, є підхід російського філософа А. Кара-Мурзи, згідно з яким ідеологія – це продукт масовизації і партійного спрощення ідей. Так, за його твердженням, процес перетворення

ідей на ідеологію складається з таких субпроцесів: примітивізації, політизації, масовізації, нормативізації та монологізації [3, с. 40].

Відзначаючи каузальний вплив ідей на політичні процеси, зокрема в контексті формування ідеологій політичних партій, водночас необхідно визначити механізми такого впливу. Сьогодні у політичній науці можна виокремити декілька методологічних варіантів розв'язання цього завдання. Одна із перших спроб комплексного осмислення механізмів впливу ідей на політику була здійснена з позицій теорії раціонального вибору американськими дослідниками міжнародних відносин Дж. Голдштейн і Р. Кеохейном. Визначаючи ідеї як переконання, яких дотримуються індивіди, вони поділяють їх на три типи: 1) ідеї як світогляд (це найбільш фундаментальний рівень, який охоплює питання космології, онтології, етики та моралі); 2) ідеї як принципові переконання (цей рівень охоплює нормативні ідеї, які встановлюють критерії для розрізнення правильного і неправильного, справедливого і несправедливого; вони є сполучною ланкою між світоглядом та конкретними політичними діями і рішеннями: ці ідеї перетворюють фундаментальні доктрини на інструкції до дії); 3) ідеї як каузальні переконання (цей рівень базується на уявленнях про існування ефективної системи причинно-наслідкових зв'язків між певними діями та їхніми результатами, що допомагає індивідам обрати найоптимальніші стратегії реалізації своїх цілей) [12, с. 3, 8–11].

Звертаючись до метафори М. Вебера, науковці розглядають ідеї як невидимих стрілочників, які скеровують людську активність у визначеному напрямі, приховуючи інші варіанти. Тобто, на їхню думку, ідеї допомагають впорядкувати світ: «надаючи шори на людей», вони зменшують кількість можливих альтернатив [12, с. 11–12]. Виходячи з цього принципу, Дж. Голдштейн та Р. Кеохейн виокремили три основні способи впливу ідей на політику. По-перше, ідеї виконують роль «дорожніх карт» (*road maps*). Ідеться про те, що в умовах невизначеності політичної ситуації і недостатності необхідної інформації ідеї спрямовують акторів під час вибору ними стратегії реалізації своїх інтересів і визначають напрями їхньої діяльності. Як основні механізми тут постають каузальні переконання, які частково знімають проблему невизначеності, задаючи патерни досягнення поставлених цілей, а також принципові переконання, що, надаючи діям морального забарвлення, дозволяють акторам вдаватися до рішучіших кроків за відсутності можливості до кінця прорахувати їхні наслідки.

По-друге, ідеї виконують роль «координаційних центрів» (*focal points*). Вони впливають на стратегічну взаємодію між різними групами, сприяючи або перешкоджаючи колективним зусиллям, спрямованим на ухвалення спільних рішень чи об'єднання у коаліції задля досягнення ефективніших результатів. Вирішальну роль тут відіграють матеріальні інтереси акторів, але можливість переговорів між ними визначається саме ідеями.

По-третє, ідеї, будучи втіленими у нормах та правилах, набувши статусу інституцій, справляють безпосередній вплив на перебіг політичного процесу. Таке розуміння дає змогу осмислити опосередковує роль політичних інститутів у системі взаємодії між ідеями та політикою [12, с. 12–24].

Ще один варіант концептуалізації впливу ідей на політику представлений одним із напрямів неоінституціоналізму – історичним інституціоналізмом, який зосереджується на питаннях виникнення, збереження та адаптації інститутів. Згідно із цим підходом саме ідеї (незалежно від того, чи є вони просто абстракціями або переконаннями індивіда) є мобілізуючими силами для колективних дій із боку соціальних груп, які прагнуть створювати або змінювати інститути. у свою чергу, для самих інституційних акторів, зокрема і для політичних партій, ідеї є основним скріплюючим елементом, навколо якого відбувається внутріш-

ньюінституційна консолідація у контексті формулювання і виконання спільних завдань. Окрім того, вони дають змогу цим акторам заручитися суспільною підтримкою, а також забезпечити стандарти для здійснення оцінки результатів тієї політики, яку вони реалізують [15, с. 41–43]. Іншими словами, ідеї є одним з основних факторів, що визначають інтереси та вподобання акторів, які вдаються до вибору певної інституційної моделі. Саме у такому розумінні вони лежать в основі виникнення та розвитку тих чи інших інститутів.

На нашу думку, на тлі тих критичних зауважень щодо окремих положень згаданих варіантів осмислення впливу ідей на політику, які (зауваження) вказують на їхню (підходів) частковість і нездатність повною мірою відобразити й осмислити цей вплив [4, с. 96; 8, с. 119–120; 17, с. 1–2; 18, с. 49–51], ефективнішим із пізнавального погляду видається звернення до більш комплексного концептуального підходу, застосування якого дає можливість не тільки охопити вже згадані аспекти, а й глибше проникнути й досягнути суті і специфіку обоюстороннього впливу ідей та політики, зокрема крізь призму концепту ідеології. Такою методологічною платформою для об'єднання різних концептуальних напрямів у єдину пояснювальну модель політичної реальності з позицій розумового (*ideational*) підходу є конструктивізм. Основними категоріями тут є поняття «ідей» і «комунікація», суть яких визначають у контексті їхньої конституюючої ролі у формуванні політики.

Як зауважують американські дослідники М. Фіннемор та К. Сіккінк, конструктивісти зосереджуються на ролі ідей, норм, знань, культури та аргументів у політиці, особливо наголошуючи на значенні колективних або «інтерсуб'єктивних» ідей та уявлень про соціальне життя. Отже, конструктивізм – це підхід до соціального аналізу, який виходить із таких принципів: 1) в основі формування людської взаємодії лежать ідейні, а не тільки матеріальні фактори; 2) найважливішими ідейними факторами є поширені або «інтерсуб'єктивні» переконання, які не зводяться до переконань окремих індивідів; 3) ці загальні переконання конструюють інтереси й ідентичності акторів, що прагнуть реалізувати свої інтереси. Формування «інтерсуб'єктивних» переконань відбувається саме у процесі комунікації [10, с. 392–393].

Ідеї не можуть виконати своєї конституюючої ролі без комунікації, яка робить їх спільними для людей: у процесі комунікативних практик вони обмінюються ідеями і формують спільне знання, що лежить в основі досягнутої згоди (консенсусу) щодо цінностей, які виявляють себе у соціальних фактах¹. Причому, як наголошує британський науковець Р. Хеффернан, у сфері політики консенсус щодо ідей не є тотожним певному договору, а передбачає конкуренцію і суперництво за наповнення відповідних ідей структурами, механізмами та засобами, які дають змогу реалізовувати ці ідеї. Як приклад він наводить особливості політики Великобританії, де у довоєнний період домінував соціал-демократичний консенсус, який у повоєнний час змінив консенсус, заснований на ідеях неолібералізму.

За його твердженням, консенсусна політика відображає домінантний набір ідей, а також те, що ці ідеї у різний спосіб структурують політичний порядок денний, найбільше впливаючи на визначення політичних та економічних проблем і вироблення політичних рішень, спрямованих на їхнє розв'язання. Консенсус створює певні політичні рамки, які, у свою чергу, окреслюються ідейно сформованою політичною парадигмою, що є домінуючою у певний період часу. Отже, діяльність політичних акторів і можливості їхнього вибору, відповідно, мають місце у межах цих рамок та визначаються домінуючою політичною парадигмою [14, с. 743–744]. Тут також необхідно звернути увагу на те, що формування і зміна доміну-

¹ «Соціальні факти» відповідно до методології конструктивізму – це речі та явища, які, не маючи матеріальної реальності, існують лише тому, що люди колективно вважають їх існуючими та діють відповідно (наприклад, гроші, суверенітет, права) [10, с. 393].

ючої політичної парадигми (відповідно, і консенсусу в її межах) є результатом дії не тільки ідей, а й сукупності інших факторів: політичних акторів, які приймають і підтримують ці ідеї; державних інститутів, які реалізують визнані ідеї; оточуючого середовища (особливостей соціально-політичного та економічного контексту), що представлено ключовими політичними й економічними групами інтересів, які підтримують ці ідеї [14, с. 749].

Визначаючи конструктивізм як концептуальну платформу для комплексного осмислення впливу ідей на політику, ми маємо сфокусуватись на такому методологічному напрямі, як дискурсивний [17, с. 2], або конструктивістський інституціоналізм [13, с. 65]. За твердженням американської дослідниці В. Шмідт, яка запропонувала розглядати дискурсивний інституціоналізм як четвертий самодостатній напрям у межах неoinституціоналізму (поруч з інституціоналізмом із позицій теорії раціонального вибору, історичним і соціологічним інституціоналізмом), цей методологічний підхід є парасольковою концепцією для широкого спектру робіт у галузі політичної науки, що виходять із принципу самодостатньої сутності ідей та зосереджуються на вивченні інтерактивних процесів дискурсу, які генерують ці ідеї та доводять їх до громадськості [18, с. 47–48].

Отже, дискурс тут є одночасно і процесом конструювання ідей (координаційний дискурс), і процесом їхнього обговорення та легітимізації (комунікативний дискурс). Причому в ході згаданих комунікативних практик відповідно до «логіки комунікації» відбувається створення певного інституційного контексту, у якому та за допомогою якого ідеї обговорюються і передаються. Особливість цього підходу полягає у тому, що саме ідеї, їхнє конструювання та обмін ними (обговорення) лежать в основі творення політичних інститутів. Таким чином, для політичних акторів інститути є як структурами (мислення і дії), що обмежують їхню діяльність, так і конструктами (мислення і дії), які вони ж утворюють та змінюють. Інституційні зміни є результатом зіткнення дискурсів, у ході якого генеруються нові смисли та конституюються актори, які оновлюють інституційний контекст [17, с. 15–19]. Саме такий підхід, на нашу думку, дає змогу говорити про існування системи взаємодетермінуючих впливів ідей і політики: з одного боку, в основі вироблення політики лежить генерування та обговорення ідей, а з іншого – сама політика, набуваючи статусу ідейно сформованої політичної парадигми, створює певні інституційні рамки, у межах яких відбувається дискурсивне суперництво за конструювання нових і перевизначення уже наявних ідей.

Таким чином, можемо констатувати таке: по-перше, на тлі великої кількості визначень поняття «ідеологія», що робить його перевантаженим смислами, а отже, створює проблеми з ефективного використання у емпіричних дослідженнях, доцільним є вироблення і застосування мінімальної дефініції. На нашу думку, ідеологія – це сукупність взаємопов'язаних між собою ідей, спрямованих на найоптимальніше з позицій їхньої внутрішньої логіки впорядкування системи суспільно-політичних і соціально-економічних відносин. Отже, основним складовим елементом ідеології є ідеї.

По-друге, у цьому ракурсі ідеї, будучи знанням про минуле і теперішнє, а також на цій основі проектуючи майбутнє як наслідок перетворення дійсності, у результаті їхньої інтерпретації й адаптації лягають в основу програм політичних партій, конструюючи їхні цілі.

По-третє, у такому розумінні ідеї, а отже, й самі ідеології стають предметом дискурсивної конкуренції і суперництва між партіями, кожна з яких у ході цієї боротьби прагне встановити та легітимізувати свій ідейно обґрунтований політичний проект (парадигму), що став би фундаментом домінуючої консенсусної політики і створення відповідних суспільно-політичних інститутів. Причому, як слушно наголошує французький дослідник П.-Ф. Моро, ідеологічна боротьба не будується на суто логічних аргументах, а дуже часто

перетворюється на боротьбу за впровадження метафор [2, с. 21]. Це зумовлено, зокрема, тим, що за своєю суттю ідеології є у найвищій мірі гетерогенними і безкомпромісними способами обґрунтування дійсності, які можуть не звертати уваги на внутрішню непослідовність: об'єднуючою логікою тут є логіка не раціональної ідеї, а вольового задуму, який настільки не боїться протиріч, наскільки вони сприяють його реалізації [6, с. 130; 2, с. 21].

По-четверте, адекватне з наукового погляду дослідження еволюції ідей, які становлять суть тієї чи іншої ідеології та інституційними носіями яких є, зокрема, політичні партії, вимагає урахування широкого комплексу факторів, що впливають на цей процес. Тому ми погоджуємось із тим, що динаміку політичних ідей складно зрозуміти без аналізу того середовища, де ці ідеї виробляються, поширюються і конкурують між собою: необхідно здійснити комплексне дослідження конфігурації простору політичних ідей у взаємозв'язку з інституційними умовами, що визначають правила гри та стратегії акторів, котрі ці ідеї генерують, а також із політичними комунікаціями, які забезпечують їхній обіг [4, с. 8].

Список використаної літератури

1. Арндт Х. Джерела тоталітаризму /Х. Арндт ;пер. з англ. – 2-е вид. – К. :Дух і Літера, 2005. – 584 с.
2. Гальцева Р. Summa ideologiae. Торжество «ложного сознания» в новейшие времена. Критико-аналитическое обозрение западной мысли в свете мировых событий /Р. Гальцева, И. Роднянская. – М. :Посев, 2012. – 128 с.
3. Кара-Мурза А. Как идеи превращаются в идеологии: российский контекст /А. Кара-Мурза //Философский журнал. – 2012. – № 2 (9). – С. 27–44.
4. Малинова О. Идеи как независимые переменные в политических исследованиях: в поисках адекватной методологии /О. Малинова //Полис. – 2010. – № 3. – С. 90–99.
5. Манхейм К. Идеология и утопия /К. Манхейм //Диагноз нашего времени ;пер. с нем. и англ. М. Левиной и др. ;отв. ред. и сост. Я. Бергер и др. – М. :Юрист, 1994. – С. 7–276.
6. Мусихин Г. Дискурсивный анализ идеологий: возможности и ограничения /Г. Мусихин //Полис – 2011. – № 5. – С. 128–144.
7. Новічкова О. Критика лівих ідеологій та її деконструкція в праці Реймона Арона «Опіум інтелектуалів» (1955) /О. Новічкова //Магістеріум. Політичні студії. – 2014. – Вип. 58. – С. 29–33.
8. Сморгунов Л. Сравнительная политология в поисках новых методологических ориентаций: значат ли что-либо идеи для объяснения политики? /Л. Сморгунов //Полис. – 2009. – № 1. – С. 118–129.
9. Фёдорова М. Критика или герменевтика – два подхода к изучению идеологий /М. Фёдорова //Политическая наука. – 2013. – № 4. – С. 31–44.
10. Finnemore M. Taking Stock: The Constructivist Research Program in International Relations and Comparative Politics /M. Finnemore, K. Sikkink //Annual Review of Political Science. – 2001. – Vol. 4. – P. 391–416.
11. Gerring J. Ideology: A Definitional Analysis /J. Gerring //Political Research Quarterly. – 1997. – Vol. 50. – № 4. – P. 957–994.
12. Goldstein J. Ideas and Foreign Policy: An Analytical Framework /J. Goldstein, R.O. Keohane //Ideas and Foreign Policy: Beliefs, Institutions, and Political Change. – Ithaca, USA :Cornell University Press, 1993. – P. 3–30.
13. Hay C. Ideas and the Construction of Interests /C. Hay //Ideas and Politics in Social Science Research. – New York :Oxford University Press, 2011. – P. 65–82.
14. Heffernan R. “The Possible as the Art of Politics”: Understanding Consensus Politics /R. Heffernan //Political Studies. – 2002. – Vol. 50. – Issue 4. – P. 742–760.

15. Sanders E. Historical Institutionalism /E. Sanders //The Oxford Handbook of Political Institutions. – New York :Oxford University Press, 2006. – P. 39–55.
16. Sartori G. Parties and Party Systems: Volume 1. A Framework for Analysis /G. Sartori. – New York :Cambridge University Press, 1976. – 383 p.
17. Schmidt V. Taking Ideas and Discourse Seriously: Explaining Change through Discursive Institutionalism as the Fourth ‘New Institutionalism’ /V. Schmidt //European Political Science Review. – 2010. – Vol. 2. – Issue 1. – P. 1–25.
18. Schmidt V. Reconciling Ideas and Institutions through Discursive Institutionalism / V. Schmidt //Ideas and Politics in Social Science Research. – New York :Oxford University Press, 2011. – P. 47–64.

IDEAS AS THE MAIN COMPONENT IDEOLOGIES OF POLITICAL PARTIES: THE FEATURES OF CONCEPTUALIZATION

Hennadiy Shipunov

*Ivan Franko National University of Lviv, Faculty of Philosophy,
Department of Theory and History of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The article revealed that despite the large number of definitions of “ideology” is the appropriate development and application of its minimal definition for effective use in empirical researches, particularly in the context of analysis of ideologies of political parties. The main component of ideology defined ideas that result in their interpretation and adaptation formed the basis of political party programs, constructing their objectives.

Key words: ideas, ideology, political parties, constructivism, discursive institutionalism, discourse, political communication.

НОТАТКИ